

**ΡΑΚΟΒΣΚΙ ΚΑΙ ΡΗΓΑΣ
ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΑ
ΠΡΟΤΥΠΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ
ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ**

Δρ. Κύριλ Τοπάλοβ
Καθηγητής Πανεπιστημίου
«Άγιος Κλήμεντ Οχρίντσκι»,
Σόφια

ΡΑΚΟΒΣΚΙ ΚΑΙ ΡΗΓΑΣ
ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΑ
ΠΡΟΤΥΠΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ
ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ

Επιμέλεια-Σχόλια-Ευρετήριο:
Δρ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος

ΕΚΔΟΣΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ

Επιμέλεια-Σχόλια-Ευρετήριο: Δρ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος
Μετάφραση από τα Βουλγαρικά: Teofana Angelieva και Γιάννης Πατιάς

ISBN: 978-960-6733-11-6

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ

Μιλτιάδου 3, Κηφισιά 145 62 - Αθήνα. Τηλ. 210-8011066

www.rhigassociety.gr

Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο karamber@otenet.gr

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΜΟΥΛΗ Α.Ε.

ΓΡΑΦΕΙΑ:

ΑΘΗΝΑ: ΑΒΕΡΩΦ 2 Τ.Κ. 104 33 ΤΗΛ.: 2105238305, FAX: 2105238959

ΧΟΝΔΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΗ:

ΑΘΗΝΑ: ΑΒΕΡΩΦ 5 Τ.Κ. 104 33 ΤΗΛ.: 2105238305, FAX: 2105238959

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ:

ΑΘΗΝΑ: ΑΒΕΡΩΦ 2 Τ.Κ. 104 33 ΤΗΛ.: 2105238305, FAX: 2105238959

ΠΕΙΡΑΙΑΣ: ΚΑΡΑΟΛΗ & ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 87 Τ.Κ. 185 34 ΤΗΛ.: 2104227504, FAX: 2104227577

e-mail: info@stamoulis.gr **Internet:** www.stamoulis.gr

Περιεχόμενα

Προλογικά στην ελληνική έκδοση.....	9
Πρόλογος συγγραφέως.....	11
Η Ενέργεια Διαμόρφωσης Εθνικής Συνείδησης και Κράτους του «Επιστημονικο-Εκπαιδευτικού» Θεσμού: Απομυθοποίηση της Ιστορίας ή το Βαλκανικό Βυζαντινό Όνειρο	25
Η Επιτακτική Στρατηγική του Συνταγματικού Θεσμού: Ο Συγγραφέας σαν Δημιουργός της «Νέας Πολιτικής Διοίκησης» ή στο Λογοτεχνικο-Πολιτικό Παράδειγμα του Ηγετικού Λόγου	79
Οι Ηγετικές Πολιτικές του Λογοτεχνικού Θεσμού: οι Μασσαλιώτιδες των Απραγματοποίητων Επαναστάσεων, ή η Άλλη Γλώσσα της Αναγεννησιακής Ενέργειας για την Δημιουργία Κράτους	117
Επίλογος.....	185
Βιβλιογραφία των Εκδόσεων των Συγγραμμάτων του Ρήγα Βελεστινλή και των Σπουδαιότερων Μελετών για το Έργο του.....	191
Σημειώματα στην ελληνική έκδοση από τον επιμελητή έκδοσης	207
Ευρετήριο	217

КИРИЛ ТОПАЛОВ

РАКОВСКИ и РИГАС

в културно-историческите
модели
на Балканското Възраждане

Университетско
издателство
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

То εξώφυλλο της βουλγαρικής έκδοσης, Σόφια 2003

Προλογικά στην ελληνική έκδοση

Με τη διοργάνωση των Διεθνών Συνεδρίων για τον Ρήγα κατά την τελευταία εικοσιπενταετία από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα (το Α΄ το 1986 και το Ε΄ το 2007) παρουσιάστηκε ιδιαίτερα μια ανάπτυξη των μελετών για τον Ρήγα Βελεστινλή, τα έργα του και το πρωτοποριακό επαναστατικό του σχέδιο και επί πλέον στο χρονικό αυτό διάστημα έχουν εκδοθεί ολοκληρωμένα πια τα Απαντά του. Ωστόσο άρχισαν να συγγράφονται για τον Ρήγα και συγκριτικές μελέτες με παρόμοιες σημαντικές προσωπικότητες άλλων χωρών. Οι πρώτες τέτοιες συγκριτικές μελέτες, και ευελπιστούμε με τον καιρό να συγγραφούν και άλλες, είναι του Χιλιανού Καθηγητού-Ακαδημαϊκού Miguel Castillo Didiet με τίτλο «Ρήγας Βελεστινλής και Francisco de Miranda. Παραλληλισμοί» (1998) και του Καθηγητού Kiril Topalov, «Ρακόβσκι και Ρήγας. Τα πολιτισμικο-πολιτιστικά πρότυπα της Αναγέννησης των Βαλκανίων», (Σόφια 2003), ενώ σχετικές ανακοινώσεις είχαν γίνει και στα Διεθνή Συνέδριά μας για τον Ρήγα.

Ο Καθηγητής κ. Κύριλ Τοπάλοβ πριν από το Β΄ Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας» του 1992 σχεδόν μια εικοσαετία τώρα είναι κοντά στην Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα και έκτοτε συμμετέχει στα Διεθνή Συνέδρια για τον Ρήγα και έχει παρακολουθήσει την προοδευτική ανάπτυξη και έκδοση των σχετικών εκδόσεων καθώς και την έκδοση για πρώτη φορά των Απάντων του Ρήγα.

Το βιβλίο του Καθηγητού κ. Τοπάλοβ κυκλοφορήθηκε στη Σόφια και είχε πολύ καλή απήχηση στον επιστημονικό κόσμο. Η σύλληψη

του θέματος είναι επιτυχήστατη, παραβάλλοντας τον Ρήγα με τον αντίστοιχο μετά πενήντα χρόνια Ρακόφσκι της Βουλγαρίας, ως «πρότυπα της αναγέννησης των Βαλκανίων». Στην ελληνική έκδοση προστέθηκαν ορισμένα σημειώματα με την ένδειξη του αστερίσκου (*) από τον επιμελητή έκδοσης, τα οποία κρίθηκαν αναγκαία μετά τα πρόσφατα αποτελέσματα των ερευνών για τους Χάρτες του Ρήγα, «*Χάρτα της Ελλάδος*», «*Νέα Χάρτα της Βλαχίας*» και «*Γενική Χάρτα της Μολδοβίας*» και για την μορφή του κράτους του, που σχεδίαζε μετά την επανάστασή του να δημιουργήσει στον χώρο όπου βρίσκονταν η Οθωμανική απολυταρχική εξουσία. Επί πλέον προστέθηκε και το Ευρετήριο, το οποίο, ως γνωστόν, συμβάλλει στην καλή χρήση του βιβλίου από τον αναγνώστη και τον ερευνητή.

Ευχαριστίες εκφράζονται στους μεταφραστές Τεοφάνα Angelieva και Γιάννη Πατιά για την προσπάθειά τους να αποδώσουν τα κείμενα σε καλά ελληνικά. Η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα με χαρά περιλαμβάνει στις εκδόσεις της τη μετάφραση αυτή του βιβλίου του Καθηγητού Τοπάλοβ, εμπλουτίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη Ελληνική Βιβλιογραφία για τον Ρήγα Βελεστινλή. Και τέλος ευελπιστούμε πως θα συγγραφούν και άλλες παρόμοιες συγκριτικές μελέτες με φυσιογνωμίες άλλων κρατών.

Αθήνα, Αύγουστος 2010

Δρ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος
Πρόεδρος Επιστημονικής Εταιρείας
Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

Πρόλογος συγγραφέως

Μια από τις ανεπανάληπτες ιδιομορφίες της Αναγέννησης των Βαλκανίων συνδέεται με την ιστορική αναγκαιότητα της δημιουργίας εθνικών κοινωνιών πριν από την ίδρυση των εθνικών κρατών. Κι αυτό σε συνθήκες απόλυτης και πλήρους πολιτικής κυριαρχίας ενός αλλόπιστου και ριζικά διαφορετικού από τους υπόδουλους εθνοστοιχείου στα πλαίσια ενός πολυεθνικού κράτους. Η ιστορική αναγκαιότητα αυτού του φαινομένου καθορίζεται από τη μια πλευρά από την ταχεία οικονομική, κοινωνικοπολιτική και πνευματική ανάπτυξη στην Δυτική Ευρώπη, συγκεκριμένη έκφραση της οποίας αποτελούν η δημιουργία το 18^ο αιώνα και η θυελλώδης εξέλιξη το 19^ο αιώνα των οικονομικών σχέσεων αστικο-καπιταλιστικού χαρακτήρα, η μεγάλη Γαλλική Επανάσταση το 18^ο αιώνα και οι θεμελιώδεις κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές που επακολούθησαν το 19^ο αιώνα. Όπως επίσης και ο Διαφωτισμός το 18^ο αιώνα, η τεχνολογική, πολιτιστική και επιστημονική επανάσταση στην Ευρώπη και στην Αμερική το 19^ο αιώνα. Από την άλλη πλευρά, από την γεωγραφική θέση-κλειδί των Βαλκανίων μεταξύ της Δύσης και της Ανατολής, καθώς και την σύνθετη πολιτιστική τους ταυτότητα.

Μερικές προσπάθειες που διενεργεί η Οθωμανική αυτοκρατορία για την οικονομική και πολιτική προσαρμογή της στην ευρωπαϊκή ανάπτυξη στα τέλη του 18^{ου} και το 19^ο αιώνα δεν αλλάζουν κατ' ουσίαν την κατάσταση χάους και κενού των αξιών και θεσμών. Δεν αλλάζουν ούτε στην «κοινωνία» της αυτοκρατορίας, αλλά ούτε και στις διάφορες βαλκανικές εθνικές «κοινωνίες», ανάμεσα στις οποίες αφυπνίζονται και διαμορφώνονται οι βαλκανικοί εθνικισμοί,

που αποτελούν ιδεολογική προϋπόθεση για τη δημιουργία στο κοντινό μέλλον των διαφόρων βαλκανικών κρατών.

Ο μοναδικός θεσμός των υπόδουλων χριστιανικών εθνών, που λειτουργεί μέχρι το 18^ο αιώνα, είναι η Εκκλησία. Αυτή εκπροσωπείται σε παμβαλκανικό επίπεδο από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως και σε περιφερειακό από την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας και την Αρχιεπισκοπή του Ιπέξ (μέχρι το κλείσιμο τους), καθώς και από τις καθολικές κοινότητες εξαρτόμενες από το Βατικανό. Η πολυλειτουργικότητα αυτού του θεσμού (εκκλησιαστική, ιδεολογική, πολιτική, κοινωνική, διαφωτιστική κ.α.) προκαθορίζει και τον ρόλο του ενός σχεδόν απόλυτου μηχανισμού εξισορρόπησης σε κατάσταση απόλυτης απουσίας δικών τους κρατικών θεσμών για τους υποδουλωμένους βαλκανικούς λαούς. Λόγω αυτής της αιτίας είναι τελείως λογικό οι πρώτοι απόστολοι-εθνεγέρτες, λόγιοι και παράγοντες της κοινωνικής πολιτικής κατά την εποχή της Βαλκανικής Εθνικής Αναγέννησης, να προέρχονται στις περισσότερες περιπτώσεις από τους εκκλησιαστικούς κύκλους. Δεν είναι απαραίτητα πάντα ιερείς, όπως είναι π.χ. η περίπτωση του στενά συνδεδεμένου με το Φανάρι, Ρήγα Βελεστινλή (Φεραίου). Ο Ρήγας διαδραματίζει στην Ελληνική Αναγέννηση εκείνο τον ισχυρό ρολό, τον οποίο θα διαδραματίσει μισό αιώνα αργότερα στη Βουλγάρικη Αναγέννηση ο Γκεώργκι Ρακόβσκι.

Σ' αυτές τις δύο προσωπικότητες, του Ρήγα (1757-1798) και του Ρακόβσκι (1821-1867), η βαλκανική ιστορία αναθέτει ένα ανεπανάληπτο καθήκον: να συνεχίσουν, αν και με ποιοτικά διαφορετικό τρόπο, τον όλο και πιο εξασθενημένο εκπολιτιστικό ρόλο της Εκκλησίας. Καθώς στέγησαν αυτόν τον ρόλο από την Εκκλησία, τον μετέτρεψαν σε πιο ενεργό, δραστήριο και θεσμοδημιουργικό σε μια σειρά περιπτώσεων και κρατικοδημιουργικό. Όχι πως πριν απ' αυτούς η Αναγέννηση των Βαλκανίων δεν γνωρίζει το πρότυπο «άνθρωπος-θεσμός» (Παΐσιο, Σωφρόνιο, Μπερόν, Νεόφυτο Ρίλσκι, Νεόφυτο Μπόζβελι, Κοσμά Αιτωλό, Ευγένιο Βούλγαρι,

Αδαμάντιο Κοραή, Ιώσηπο Μοισιόδακα, Δημήτριο Καταρτζή, Ζαχάριο Ορφελήν, Ανδρεία Κάτσιτς-Μίοσιτς, Ιβάν Ράιτς, Δοσίθεο Ομπράντοβιτς και πολλούς άλλους), όχι πως το ίδιο χαρακτηριστικό βαλκανικό φαινόμενο δεν προσωποποιείται σε μια σειρά λαμπρών προσωπικοτήτων και μετά απ' αυτούς, αλλά ο Ρήγας και ο Ρακόβσκι διαθέτουν το πλεονέκτημα της μεγάλης ιστορικής τύχης.

Από τη μια κατέχουν στο μέγιστο βαθμό τα κατάλληλα χαρακτηριστικά της μυθοπλασίας και της κοινωνικής της «παραγωγής». Αναγκαία χαρακτηριστικά για την εφαρμογή και πραγματοποίηση της απαραίτητης πολυλειτουργικότητας των θεσμών, η οποία να αντικαταστήσει τον ανύπαρκτο ακόμη, αλλά πλέον δηλώνοντας με κατηγορηματικό τρόπο τις δικές του αξιώσεις, κρατικό μηχανισμό. Από την άλλη εμφανίζονται στην πιο κατάλληλη στιγμή, για την πραγμάτωση αυτών των χαρακτηριστικών. Ανάμεσα στην τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αιώνα, στο απόγειο της δράσης και το θάνατο του Ρήγα, και στη μέση του 19^{ου} αιώνα αντίστοιχα του Ρακόβσκι υπάρχει μισός αιώνας. Είναι εκείνος ο μισός αιώνας που προσδιορίζει σε γενικές γραμμές τη διαφορά στους ιστορικούς ρυθμούς αναπτύξεως στις δύο βαλκανικές κοινωνίες –στην ελληνική και στη βουλγαρική– κατά την εποχή της Αναγέννησης τους και της σύστασης ανεξάρτητων εθνικών κρατών. Γι' αυτό και η εποχή του Ρακόβσκι εμφανίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό όμοια με την εποχή του Ρήγα. Γι' αυτό και οι δύο δημιουργοί, αν και εμφανίζονται με μισό αιώνα διαφορά, εκδηλώνονται σαν μία ομότυπη λειτουργία ενός και του ίδιου πολιτισμικο-ιστορικού προτύπου, ιδιάζον στην ανάπτυξη όλων των υπόδουλων βαλκανικών λαών τον 18^ο-19^ο αιώνα¹.

-
1. Τελευταία εμφανίστηκαν μελέτες που διευκρινίζουν και πλουτίζουν τις γνώσεις μας για το έργο του Ρήγα, αναφερόμενες στα «Σημειώματα» από τον επιμελητή και ακούραστο ερευνητή του έργου του Ρήγα Δρ. Δ. Καραμπερόπουλο τον οποίο ευχαριστώ θερμά. Με μεγάλο ενδιαφέρον γνωρίστηκα και με τις τολμηρές νέες και ενδιαφέρουσες ιδέες για την σχέση των ιδεών του Ρήγα με το Γαλλικό Διαφωτισμό στο βιβλίο του Γ. Κοντογιώργη, *«Η Ελληνική δημοκρατία του Ρήγα Βελεστινλή»*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 2008.

Όλα αυτά πιθανόν λογικά προσδιορίζουν και την εντυπωσιακή ομοιότητα ανάμεσα στους δύο δημιουργούς σε καθαρά βιογραφικό επίπεδο. Η ομοιότητα αυτή σε μια σειρά μοιραίων για τη ζωή τους περιπτώσεων σαν να ξεπερνά τα λογικά όρια της τυπολογικής ομοιότητας, για να αποδείξει πως η διαμόρφωση του προτύπου στηρίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό στην ταυτοποίηση, παρά στην υλοποίηση του είδους. Θα παραθέσω τις πιο χαρακτηριστικές συμπτώσεις στις βιογραφίες του Ρήγα και του Ρακόβσκι σαν μία όχι τόσο απαραίτητη, αλλά αξιοπερίεργη προϋπόθεση της διαλεύκανσης του προβλήματος, που μας ενδιαφέρει.

Όπως ο Ρήγας, έτσι και ο Ρακόβσκι κατάγονται από ευκατάστατες οικογένειες. Γεννήθηκαν σε μικρές αλλά αφυπνισμένες πόλεις της αυτοκρατορίας, τοποθετημένες κοντά σε μεγάλους οδικούς άξονες και με άσβηστες τις παλιές πολιτιστικές και ιστορικές αναμνήσεις. Από τις συνδεδεμένες με την καταγωγή τους γενέτειρες και οι δύο σχηματίζουν τα «επίθετα» τους: ο Βελεστινλής από την γενέτειρα του Βελεστίνο² και ο Ρακόβσκι από το πατρικό χωριό του πατέρα του. Πρώτα φοιτούν στο αναπόφευκτο μοναστηριακό σχολείο, αργότερα σε ξακουστούς καθηγητές σε φημισμένα για την εποχή εκείνη σχολεία· ο Ρήγας φοιτά στη Ζαγορά και ο Ρακόβσκι – στο Ράϊνιο Πόποβιτς στην πόλη Κάρλοβο. Εγκαταλείπουν τη γενέτειρα τους σε εφηβική ηλικία για να συνεχίσουν τη μόρφωση τους στην Κωνσταντινούπολη, καθώς τα εφηβικά τους χρόνια συμπίπτουν με τις αναταραχές σχετικά με τον κατά σειρά για την εποχή ρωσοτουρκικό πόλεμο· για τον Ρήγα το 1768-1774 και για το Ρακόβσκι το 1828-1829. Στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας τους προσέχουν δικοί τους οικείοι και συγγενείς. Οι ίδιοι μαθαίνουν με όρεξη ξένες γλώσσες και με γοργούς ρυθμούς για την ηλικία τους συμπληρώνουν τις παραλείψεις σε γνώσεις. Οι ικανό-

2. Ο Ρήγας ονομάζεται από άλλους και Φεραίος, από το όνομα των αρχαίων Φερών, που βρίσκονται στον ίδιο χώρο. Βλ. Βρανούσης, Λ., *Ρήγας*, Βασική βιβλιοθήκη, αρ. 10, Αθήναι, 1954, σ. 7. Καραμπερόπουλος, Δ., *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, 1997, β' έκδ., Αθήνα, 2000.

τητές τους αναγνωρίζονται ακόμη από πολύ νωρίς: του Ρήγα από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη του οποίου θα γίνει γραμματεύς και αυτό θα καθορίσει όλο το μέλλον του, και του Ρακόβσκι από τον συγγενή του Στέφαν Μπογκορίντι. Ο τελευταίος βλέπει στο πρόσωπο του Ρακόβσκι τον καλύτερο αντικαταστάτη του στα υψηλά αξιώματα, που κατέχει, κι έτσι τον στέλνει στο ονομαστό για την εποχή του «Κουρουτσεσμένσκο» σχολείο.

Και οι δύο αναχωρούν από την Κωνσταντινούπολη για τα Πριγκιπάτα του Δούναβη. Στην αρχή ασχολούνται με τη διδασκαλία και λίγο αργότερα καταπιάνονται με την ενεργό πολιτική δραστηριότητα, ο Ρήγας ως γραμματεύς Φαναριωτών υψηλών κοινωνικών θέσεων, οι οποίοι κυβερνούν στα πριγκιπάτα, και ο Ρακόβσκι ως οργανωτής και ηγέτης των λεγόμενων εξεγέρσεων της Μπραΐλα. Κατέχουν υψηλές θέσεις στην τουρκική στρατιωτική διοίκηση κατά τη διάρκεια των επόμενων κατά σειρά ρωσοτουρκικών πολέμων, ο Ρήγας στον πόλεμο της Ρωσίας και της Αυστρίας κατά της Τουρκίας το 1787-1792, κι ο Ρακόβσκι στον Πόλεμο της Κριμαίας το 1853-1856. Την κατάλληλη όμως στιγμή αρχίζουν να πολεμούν στον πλευρό του αντιπάλου ενάντια στον τουρκικό στρατό, ο Ρήγας για τον αυστριακό στρατό, κι ο Ρακόβσκι για το ρώσικο.

Ύστερα από μια εξαιρετικά ενεργή πολιτική και διανοητική δραστηριότητα, η οποία τους έχει αλλάξει αποφασιστικά και προκαθορίζει την υπόλοιπη ζωή τους ο Ρήγας στη Βιέννη το 1790-1791 κι ο Ρακόβσκι στην Μπραΐλα και τη Μασσαλία το 1840-1848 και οι δύο επιστρέφουν στα σπίτια τους για τελευταία φορά*. Είναι σαν για να αποχαιρετήσουν ένα κομμάτι της ζωής τους και να εφοδιαστούν με δυνάμεις για το τελευταίο κομμάτι. Σ' αυτό που και για τους δύο οι αντιλήψεις περί της οικογένειας και της πατρίδος θα αναμετρηθούν όχι πλέον με τα συγκεκριμένα γεωγραφικά μεγέθη του Κότελ και του Βελεστίνου, αλλά με όλο το χώρο, που απλώνεται ανάμεσα και γύρω τους. Θα αναμετρηθούν με σχεδόν όλη τη Βαλκανική χερσόνησο, με την ιδέα για ένα μεγάλο βαλκανικό κράτος, το οποίο ο Ρήγας σκέπτεται σαν «Ελληνική Δημοκρατία» – κι ο

Ρακόβσκι, μισό αιώνα αργότερα σαν Βαλκανική ομοσπονδία. Και πάλι σ' αυτό το χρονικό διάστημα ιδιότροπης «κάθαρσης», πριν ξεκινήσουν στο δρόμο του αποστολικού τους Γολγοθά, για το Ρακόβσκι είχε προηγηθεί και ολιγοετής παραμονή στην κόλαση της πιο τρομερής φυλακής της Κωνσταντινουπόλεως Τοπ-Χανέ, και οι δύο ασχολούνται με εμπόριο και εργολαβία, ο Ρήγας στη Βλαχία, και ο Ρακόβσκι στην Πόλη, όπου συντηρείται ασκώντας τη δικηγορία. Αυτές τους οι ασχολίες τους εξασφαλίζουν τα υλικά μέσα για την τελευταία, την αποφασιστική περίοδο της ζωής και του έργου τους.

Ιδεολογικά και πολιτισμικά συνδέονται στενά με τη Γαλλία. Ο Ρήγας με τη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση, ίσως και με τον ίδιο τον Ναπολέοντα, καθώς σύμφωνα με μερικές πληροφορίες υπήρξε για ορισμένο χρονικό διάστημα και διερμηνεύς στο Γαλλικό Προξενείο στη Βλαχία, και ο Ρακόβσκι γνωρίζει από κοντά τη γαλλική επιστήμη και τον πολιτισμό κατά την παραμονή του στη Μασσαλία. Προσπαθούν να εκμεταλλευτούν τις διαφορές μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων. Πιστεύουν σε μια ενδεχόμενη αποφασιστική επέμβαση της Ρωσίας ο Ρήγας και ο Ρακόβσκι ή της Γαλλίας, ο Ρήγας, προς όφελος των δικών τους βαλκανικών απελευθερωτικών σχεδίων. Όταν κατανοούν το απραγματοποίητο αυτών των ελπίδων, κάνουν σχέδια για την απελευθέρωση των υπόδουλων λαών με δικά τους μέσα. Αυτό σχεδιάζοντας να παρακινήσουν τους λαούς σε εξέγερση από τον Δούναβη και το βορειοδυτικό χώρο της Βαλκανικής, ο Ρήγας από την πόλη Βίντιν του Πασβάντογλου* κι ο Ρακόβσκι από το Βελιγράδι, που να επεκταθεί από 'κει σ' όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Λίγο πριν από το θάνατό τους, ο Ρήγας θανατώνεται στην ηλικία 41 χρόνων κι ο Ρακόβσκι 44 χρόνων, και οι δύο σχεδιάζουν πορεία προς την πατρίδα τους με σκοπό να προκαλέσουν ριζοσπαστικές αλλαγές. Ο Ρήγας από τη Βιέννη με μια χούφτα στενών φίλων με τους οποίους συμμεριζεται και το μαρτυρικό θάνατο στο κάστρο του Βελιγραδίου,

και ο Ρακόβσκι από το Βελιγράδι απ' όπου προτίθεται να ξεκινήσει ο απελευθερωτικός για το βουλγάρικο λαό πόλεμος³.

Προς αυτήν την αρκετά εντυπωσιακή σειρά συμπτώσεων χρειάζεται να προσθέσουμε και το προφανώς μη τυχαίο γεγονός ότι κι οι δυο συλλαμβάνονται στην Τεργέστη από την αυστριακή, με την ίδια επιτυχία θα μπορούσε να 'ναι και από την ρωσική, αστυνομία. Με μόνη τη διαφορά πως, αν και μισό αιώνα αργότερα, ο Ρακόβσκι κατορθώνει να σωθεί, ενώ για τον Ρήγα και τους φίλους του το τέλος είναι μοιραίο. Παραδομένοι στον πασά του Βελιγραδίου στραγγαλίστηκαν με άγριο τρόπο στη φυλακή και πετάχθηκαν στο Δούναβη. Είναι ένα επεισόδιο που πιθανόν υποσυνείδητα, αλλά ίσως και όχι, είχε υπαγορεύσει αργότερα στο Ρακόβσκι τη μορφή του «δεσμοφύλακα-ανθρωποκτόνου» για το έργο του «*Μη ένοχος Βούλγαρος*», μαζί με τις προσωπικές του αναμνήσεις στην υπόγεια φυλακή της Πόλης.

Προσωπικότητες με πολύπλευρα πνευματικά ενδιαφέροντα, ποιητές των επόμενων εθνικοαπελευθερωτικών επαναστάσεων των λαών τους, παράξενος μόνο με την πρώτη ματιά συνδυασμός ονειροπόλων-τυχοδιωκτών και μεγαλοφυών πολιτικών με νηφάλια και πρακτική ματιά. Αναλαμβάνουν έργα καταδικασμένα εκ των προτέρων σε αποτυχία λόγω ανεπικαιρότητας. Μοναχικά πνεύματα που προσπερνούν και την εποχή και τους συγχρόνους τους. Οι ίδιοι συνοψίζουν και παρουσιάζουν το καλύτερο δυνατόν βαλκανικό πρότυπο του ιστορικά αναγκαίου ηγέτη, του ανθρώπου-κράτους, ο οποίος συνοψίζει σχεδόν όλες τις λειτουργικότητες ή τουλάχιστον τις πιο σπουδαίες του ακόμη μη υφιστάμενου θεσμού του μελλοντικού εθνικού κράτους.

Η ηγετική τους φιλοδοξία είναι προφανώς το κυρίαρχο προσόν τους. Δεν υπόκειται ούτε σε εξωτερική ούτε σε εσωτερική αναζήτηση. Προεικάζει τον ευρύ κύκλο των λογίων, κοινωνικοπολιτικών ακόμη

3. Αυτό περιέχει, για μας πια βέβαια, και κάποια συμβολική σημασία, ο Ρακόβσκι σκοπεύει να ξεκινήσει από εκεί όπου έχει τραγικά σταματήσει η πορεία του Ρήγα!

και βιοτικών και δυναμικών ενδιαφερόντων και ενεργειών τους. Αυτό επειδή η σύσταση της εθνικής κοινωνίας, μέσα στην ανυπαρξία εθνικού κράτους, τοποθετεί κατ' εξοχήν ενώπιον του υποψηφίου ηγέτη την απαίτηση για τη μέγιστη (σε βαθμό εξασφαλισμένη μη ανταγωνιστικότητα) κάλυψη του πνευματικού και κοινωνικοπολιτικού θεσμικού χώρου. Σε μια κλίμακα ιεραρχίας και αξιών τα βασικά στοιχεία αυτού του χώρου κατατάσσονται περίπου με την εξής σειρά: ιδέες και συγκεκριμένες ενέργειες για απελευθέρωση και νομική-συνταγματική σύσταση του μελλοντικού κράτους, δραστήρια συμμετοχή στην ίδρυση των κατ' εξοχήν απαραίτητων για ένα μελλοντικό κράτος βάσεις της επιστημονικής γνώσεως, παιδείας και λογοτεχνίας.

Αξίζει να υπογραμμισθεί εδώ ακόμη ένα παράξενο, μόνο με την πρώτη ματιά, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: κατά την βιοποριστική πορεία των δύο, τα συστατικά αυτά μέρη τοποθετούνται σε μια μη ταυτόσημη, ενίοτε ακόμη και σε μία εκ διαμέτρου αντίθετη προοπτική. Ο Ρήγας ξεκινάει με τα τελευταία στοιχεία της υποδεδειγμένης κλίμακας ιεραρχίας και αξιών. Θα φθάσει μόλις στα τέλη του βραχύ βίου του στις ιδέες και τις ενέργειες για σύσταση μιας νομικής λειτουργικότητας και της ριζικής λύσης του προβλήματος. Δηλαδή για την πολιτική συγκρότηση του μελλοντικού ανεξάρτητου εθνικού κράτους*. Ο Ρακόβσκι όμως ξεκινάει και ολοκληρώνει ακριβώς από αυτό το κρατικοδημιουργικό επίπεδο, από τις εξεγέρσεις της Μπραΐλα σαν πρώτο αυτοτελές βήμα σε νεαρή ηλικία του, κατά το αντάρτικο τάγμα δεκαπέντε χρόνια αργότερα, μέχρι τη Δεγεόνα του Βελιγραδίου και τις δραστήριες διπλωματικές ενέργειες περί παμβαλκανικής αντιτουρκικής ενώσεως την τελευταία δεκαετία της ζωής του. Παράλληλα μ' όλα αυτά καταβάλλει προσπάθειες για τη συγκρότηση, σαν μια αρχή ή σα συνέχεια μιας ήδη καθιερωμένης, αλλά όχι ακόμη αναπτυγμένης στο απαραίτητο βαθμό παράδοσης, νομικών, επιστημονικο-ανθρωπιστικών ή καλλιτεχνικο-λογοτεχνικών θεσμών.

Η ιδιαιτερότητα αυτή είναι παράξενη μόνο με την πρώτη ματιά. Στην πραγματικότητα αποτελεί αποτέλεσμα των χαρακτηριστικών

της αναπτύξεως των παμβαλκανικών πολιτιστικών, ιστορικών και πολιτικών φαινομένων. Η ανάπτυξη αυτή όσο και να είναι τυπολογικά παρόμοια ή να αποτελεί ταυτόσημα πρότυπα, για μεγαλύτερες ή μικρότερες κοινωνίες, για χωριστά συστατικά μέρη τους ή πιο σπάνια για το σύνολό τους, είναι συνάρτηση διάφορων μορφών χρονο-τοπολογικής και εθνικής νοοτροπίας, συντεχνιακής ιδεολογίας, κοινωνικού πολιτισμού, εκκλησιαστικής παρέμβασης, είτε εκκλησιαστικής ηγεμονίας, που στην εκδοχή της περιοχής των Βαλκανίων αυτό συχνά φέρνει καταστρεπτικές συνέπειες.

Τέλος, είναι συνάρτηση και διάφορων προ-θεσμικών μορφών, συμφερόντων και προτεραιοτήτων. Αρκεί να υπενθυμίσουμε εκ των προτέρων –γίνεται αναλυτική αναφορά στο πρώτο κεφάλαιο– μόνο το περιστατικό όπου κατά την εποχή του Ρακόβσκι οι προκρατικοί θεσμοί της βουλγαρικής κοινωνίας, σ' όλο τους το λειτουργικό και ιδεολογικό τους φάσμα, χτίζονται στις συνθήκες των δύο ήδη υπαρχόντων νέων βαλκανικών κρατών. Τα συμφέροντα των κρατών αυτών κατά την πορεία μερικών από τις πιο σημαντικές κρατικο-ιδρυτικές φάσεις, όχι μόνο δεν συμπίπτουν με τα συμφέροντα των ακόμη μη απελευθερωμένων άλλων εθνικών κοινωνιών, αλλά μπαίνουν σε δριμεία δυνητική ή πραγματική σύγκρουση μ' αυτές, επειδή την εποχή εκείνη αναπτύσσονται οι αναπόφευκτοι βαλκανικοί εθνικισμοί.

Είναι αρκετά συχνά ανομοιοειδείς, ως και μερικές φορές ακόμη και τελείως αντίθετοι πολιτικοί στόχοι, τους οποίους επιδιώκουν και πραγματοποιούν με μία ή άλλη επιτυχία οι διάφορες βαλκανικές κοινωνίες: εθνική απελευθέρωση για τη βουλγαρική και επεκτατική προσπάθεια στη βάση εθνοκρατικής διεύρυνσης στην κατεύθυνση ανακηρύξεως σαν μη απελευθερωμένους δικούς τους πληθυσμούς και εδάφη ή σαν να τους ανήκουν ιστορικά για τη σέρβικη και την ελληνική κοινωνία. Εξηγούν όμως πλήρως το γεγονός ότι το αίσθημα βαλκανικής αλληλεγγύης, που έχει στείλει πολλούς Βουλγάρους στους απελευθερωτικούς αγώνες των Σέρβων και των Ελλήνων,

όχι μόνο δεν βρίσκει αμοιβαιότητα, αλλά πολύ συχνά συγκρούεται με μη αποδεκτές αξιώσεις⁴.

Στις συνθήκες του δυναμικά εξελισσόμενου 19^{ου} αιώνα στα Βαλκάνια πενήντα χρόνια αποτελούν μια αρκετά μεγάλη περίοδο. Είναι αρκετή για ένα ποιοτικό άλμα και για τη συσσώρευση αξιόλογων αλλαγών στην ανάπτυξη μιας κοινωνίας. Μια σειρά βασικών χαρακτηριστικών του βαλκανικού πολιτιστικο-ιστορικού προτύπου της Αναγέννησης διατηρούν τη μορφή και την ποιότητα της δικής τους ουσίας και λειτουργίας μαζί με τις αναπόφευκτες διαφορές. Αυτό όμως όχι μόνο αποτελεί απόδειξη της ανθεκτικότητας, αναπαραγωγής και αναδημιουργίας τους, αλλά μας αποδεικνύει ακόμη μια φορά ότι αντιμετωπίζουμε ένα πρότυπο, έστω και περιφερειακό, και όχι μια περιφερειακή τυπολογία.

Η περίπτωση του Ρήγα και του Ρακόβσκι είναι αναμφίβολα μία από τις πιο χαρακτηριστικές και τις πιο ενδιαφέρουσες από αυτήν την άποψη. Παρέχει την ευκαιρία της παρατήρησης πάνω ακριβώς στη διαδικασία της οργανικής και πολιτιστικο-ιστορικής πλέον λογικής εκδήλωσης της αναπόφευκτης επιλογής για το κοινό αναγεννησιακό βαλκανικό μοντέλο. Η συνειδητοποίηση του σπουδαίου εθνικο-, κοινωνικο- και κρατικο-δημιουργικού ρόλου, τον οποίο μπορεί, υποχρεωτικά πρέπει, να παίζουν στις νέες πολιτικές συνθήκες και οι μόλις αναγεννημένοι στο χρόνο και του ενός και του άλλου κοινωνικο-συνταγματικοί και λογοτεχνικοί θεσμοί τους οδηγούν στην κατά το δυνατό πιο ακριβή επιλογή: στην εποχή των Γάλλων εγκυκλοπαιδιστών και της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης ο Ρήγας τελείως φυσικά κατευθύνεται στις φυσικές επιστήμες, «*Νέα Πολιτική Διοίκηση*», που περιλαμβάνει τα «*Δίκαια του Ανθρώπου*» και το «*Σύνταγμα*», «*Χάρτα της Ελλάδος*» και τις επαναστατικές επιστολές-μασσαλιώτιδες «*Θούριος*», «*Πατρι-*

4. Βλ. Κιτρομηλίδης, Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Β' έκδοση, Αθήνα, 1999. Ντάνοβα, Ν., *Το εθνικό ζήτημα στα ελληνικά πολιτικά προγράμματα του 19^{ου} αιώνα*. Σόφια, 1980.

ωτικός ύμνος» και «*Τι καρτερείτε, φίλοι και αδελφοί*». Από την άλλη, στο πρώτο μισό του επόμενου αιώνα, στην εποχή των πρώτων, έστω και μέσω ξένης βοήθειας, δυο νικών στην Ελλάδα και στη Σερβία, των βαλκανικών εθνικοαπελευθερωτικών κινήσεων, στην εποχή του Σλέγκελ, των αδελφών Γκριμ και του Σάφαρικ*, καθώς και της θριαμβευτικά αποδοχής της προοπτικής των ιδεών του Χέρντερ*, ο Ρακόβσκι το ίδιο αναπόφευκτα διαλέγει την ιστορία και τη φιλολογία, τη λαογραφία και την εθνολογία, την ποίηση⁵ και τη «λεγεώνα».

Η μελέτη μας θεωρεί καθήκον της να ταυτοποιήσει τις ποιητικές, πολιτιστικο-ιστορικές και πολιτικές επιρροές του ηγετικού λόγου του Ρήγα και του Ρακόβσκι στην πραγμάτωση μερικών από τις σπουδαιότερες πρωτοβουλίες του λεγόμενου βαλκανικού αναγεννησιακού πολιτιστικο-ιστορικού μοντέλου. Οι πρωτοβουλίες αυτές είναι επιστρατευμένες ενέργειες στη διάρθρωση της εθνο-διαμόρφωσης και της κρατικο-δημιουργίας. Αποτελούν τους κατά συνθήκη ονομαζόμενους από εμάς εδώ «επιστημονικο-εκπαιδευτικούς θεσμούς» του πιο συνθηματικού μεταξύ των τριών, καθώς θα γίνει σαφές πάρα κάτω, κοινωνικο-συνταγματικούς και καλλιτεχνικούς θεσμούς. Η μελέτη δεν διεκδικεί να προτείνει οποιαδήποτε παραλλαγή ολοκληρωμένης θεωρητικής έκφρασης της συχνά αναφερόμενης σ' αυτή έννοιας «βαλκανικό αναγεννησιακό πολιτιστικο-ιστορικό μοντέλο» και γενικά στα σχετικά με την αναγέννηση κείμενα. Η δημιουργία τέτοιας θα είναι δυνατή μόνο μετά την ενοποίηση των προσπαθειών των ανεπαρκών τωρινών και των τόσο αναγκαίων μελλοντικών ερευνών. Η μοναδική φιλοδοξία της εργασίας μας είναι να προσαρτηθεί στο μελλοντικό υλικό.

-
5. Αναφέρω εδώ μια πολύ σωστή παρατήρηση τον Α. Κιόσεβ, «Όταν τα πρακτικά κοινωνικά ιδρύματα της μοντέρνας εποχής λείπουν, όταν λείπουν όχι μόνο σχολεία και εθνική εκκλησία, αλλά και κάτι πιο σπουδαίο, εθνική οντότητα και εθνικό κράτος, η λογοτεχνία εμφανίζεται σαν οικοδόμος φανταστικών κόσμων, ουτοπικών εθνικών απόψεων, στις οποίες αυτό που λείπει βρίσκεται σε ευτυχισμένη παρουσία». Βλ. Κιόσεβ. Αλ., *Ο βουλγαρικός κανόνας. Κρίση της λογοτεχνικής κληρονομιάς*. Σόφια, 1998, σελ. 20.

Με την έννοια «βαλκανικό πολιτιστικο-ιστορικό μοντέλο» το κείμενό μας προκαταβολικά και αναπόφευκτα υπονοεί όλα εκείνα, που και οι ειδικοί της αναγέννησης των χωριστών βαλκανικών πολιτισμών και οι γνώστες της βαλκανικής αναγέννησης στο σύνολο της (πού και πόσοι είναι άραγε;) και οι ενημερωμένοι επαγγελματίες αναγνώστες διαμόρφωσαν σαν δική τους υποθετική ιδέα για το φαινόμενο, πάντα με τις όποιες πιο σαφείς ή πιο υπό συζήτηση μελετημένες ή ακόμα άγνωστες, μερικές ακόμα και ανυποψίαστες, πλευρές. Σ' αυτήν την έννοια και στην πορεία της μελέτης, η μέγιστη φιλοδοξία του κειμένου θα είναι σαν υπόβαθρο του προβλήματος. Ένα υπόβαθρο που διάλεξε να ξεχωρίζει ή να προσθέτει σ' αυτήν την υποθετική ιδέα του μοντέλου, γνωστά του ή καινούργια χαρακτηριστικά.

Η συγκεκριμένη άποψη των προβλημάτων, που μας ενδιαφέρουν, είναι απόλυτα μη μελετημένη, τόσο στη βουλγαρική όσο και στην ελληνική επιστημονική γραμματεία (κείμενα των Ρήγα-Ρακόβσκι στο σύστημα του σχηματισμού μερικών από τα καταφανώς θεμελιώδη χαρακτηριστικά του ακόμα κατασκευαζόμενου μοντέλου). Γι' αυτό θεωρήθηκε σκόπιμο το συντομώτερο πρώτο και εν μέρει το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μας να αποκτήσει και ιστορικό, εισηγητικό, σχολιαστικό χαρακτήρα. Έτσι μπόρεσε με τη βοήθεια έγκυρων, πιο καινούργιων και πιο αντικειμενικών δικών μας και ελληνικών ερευνών της εποχής, να τοποθετηθεί πιο κατανοητά η σημασία και η σπουδαιότητα του έργου των Ρήγα και Ρακόβσκι και του όχι άνευ ενδιαφέροντος διαλόγου μέσα στην εποχή. Και πάντα η τοποθέτηση αυτή όχι μόνο σε εθνική αλλά και σε «μεταξύ κειμένων» βαλκανική, εξηγημένη πρωτ' απ' όλα σαν βουλγαρο-ελληνική, πολιτιστικο-ιστορική, όχι σπάνια και πολιτική προοπτική.

Μη μελετημένη είναι και η τοποθέτηση του έργου του Ρακόβσκι στα πεδία του εσωτερικού εθνικού, κοινωνικο-πολιτιστικού και λογοτεχνικο-διανοητικού χώρου και ο ρόλος του για την εδραίωση του Βουλγαρικού. Αποτελεί αντικείμενο εμβριθών, πιο ολοκληρωμένων και εννοιολογικών, ή πιο μερικών μελετών. Αναμφίβολα όμως μελετών με

ενδιαφέρον και συχνότατα με τρόπο συμβολής, όπως των κλασικών της αναγεννησιακής μας γραμματείας Ιβάν Δ. Σισμάνοβ, Μιχαήλ Αρναούντοβ, Μπογιάν Πένεβ, Πέταρ Ντίνεκοβ κ.ά. καθώς και συγχρόνων ερευνητών, των οποίων τις νέες και στηριγμένες σε σταθερά επιχειρήματα θέσεις, το κείμενο μας όχι μόνο παραθέτει αλλά και παίρνει υπόψη. Κατευθύνει όμως τις βασικές προσπάθειες του προς πιο ανεξερεύνητα σκιαγραφήματα, αρμονικά ή αγωνιστικά, συχνά γνωστών περιστάσεων, επιχειρηματολογιών, προοπτικών ή προθέσεων, κυρίως στο αναφερόμενο βαλκανικό, ή τουλάχιστον βουλγαρο-ελληνικό, «διακειμενικό» πλάνο.

Μετά τις προσπάθειες του δεύτερου κεφαλαίου να αναγνωρίσει την επιτακτική στρατηγική του κοινωνικο-συνταγματικού θεσμού στο λογοτεχνικο-πολιτικό παράδειγμα του ηγετικού λόγου, το βασικό τρίτο κεφάλαιο κάνει την απόπειρα να διαβάσει μέσω των κειμένων των Ρήγα-Ρακόβσκι τις πιο φιλόδοξες και χτυπητές ιδεολο-γενείς, πολιτισμο-γενείς και μυθο-γενείς κωδικοποιήσεις των εθνο-διαμορφωτικών και κρατικο-δημιουργικών ενεργειών της λογοτεχνικής γλώσσας του μοντέλου. Κωδικοποιήσεις εκφρασμένες μέσα από τις απόψεις του τεκμηριωμένου «εκπαιδευτικού» και προσκλητικού «μασσαλιώτικου», ρητορικού ποιητικού ηγετικού λόγου.

Στα χρόνια που αυτά τα κείμενα για τον Ρακόβσκι ήταν αντικείμενο μελέτης (η άποψη των Ρήγα-Ρακόβσκι έπρεπε να ήταν μόνο τμήμα μεγαλύτερης μονογραφίας, τέτοια από καιρό δεν έχει βγει, για το έργο του μεγάλου τέκνου της Κότελ), εμφανίστηκαν δύο σοβαρές μονογραφίες, *«Απολογία του βουλγαρικού. Η δημιουργία του Γκεόργκι Ρακόβσκι»*, Σόφια, 1996 της Κ. Στάνεβα και *«Ο Ρακόβσκι, ο άνθρωπος των γραμμών και ο φιλόλογος»*, Σόφια, 1993 του Μπογιάν Βάλτσεβ, καθώς και ενδιαφέροντα άρθρα. Όλα αυτά αφορούν πιο άμεσα ή πιο έμμεσα στα προβλήματα του κειμένου του Ρακόβσκι ή παρόμοιό του των Αλ. Κιόσεβ, Β. Στέφανοβ, Ν. Τσερνοκόζεβ, Α. Ίλκοβ, Δ. Καμπούροβ, Ιου. Νικόλοβα, Ι. Πέλεβα, Σ. Σιβρίεβ, Λ. Πράντζεβα,

Α. Χράνοβα κ.ά. Αυτό είναι κάτι που προκαθόρισε τη διαλογή του κειμένου μας, το οποίο ζητά το δικό του μη προκαθορισμένο προβληματισμό. Όπως είναι γνωστό, η αντανάκλαση της σημερινής ερμηνευτικής, ευνόητα και δικαιολογημένα, εισάγει τον απόλυτο και κουραστικό ως προς τον τύπο της «ογκώδους» μονογραφίας, σύμφωνα με τον τρόπο της παλιάς φιλολογικής σχολής, με όλο το σεβασμό μας προς τους μεγάλους πρωτεργάτες της επιστήμης μας. Όταν συσσωρευτούν περισσότερες μελέτες σαν τις προαναφερόμενες, οπωσδήποτε θα έρθει ο καιρός και για το ανάλογο είδος ογκωδών μονογραφιών για συγκεκριμένους λογίους ή φαινόμενα της Αναγέννησης. Σ' αυτό το πνεύμα είναι το προτεινόμενο εδώ κείμενο.

Διακλαδικά και όχι εντελώς πειθαρχικά σε σχέση με το αυστηρό πνεύμα της σύγχρονης ερμηνευτικής, ιδιαίτερα, υπογραμμίζω ξανά, στο πρώτο και στο δεύτερο κεφάλαιο πατώντας σταθερά με το ένα πόδι στην πιο παραδοσιακή ιστορία, και με το άλλο ορμώντας προς ακόμα, όπως έγινε λόγος, μη ταυτοποιημένους με βεβαιότητα χώρους του βαλκανικού πολιτιστικο-ιστορικού μοντέλου. Σαν να αρχίζει σιγά-σιγά να μοιάζει με ενθουσιασμένο λεγεωνάριο του ονειρεμένου από τους Ρήγα-Ρακόβσκι πανβαλκανικού επαναστατικού στρατού, που ασφαλώς δε θα μπορέσει να ελευθερώσει την πατρίδα του, αλλά τουλάχιστον έχει την αιτιολογία να το κάνει.

Η Ενέργεια Διαμόρφωσης Εθνικής Συνείδησης και Κράτους του «Επιστημονικο-Εκπαιδευτικού» Θεσμού: Απομυθοποίηση της Ιστορίας ή το Βαλκανικό Βυζαντινό Όνειρο

Ούτε ο Ρήγας με το εκλαϊκευμένα γραμμένο διδακτικό βιβλίο φυσικών επιστημών «Φυσικής απάνθισμα», που στηρίχθηκε σε διάφορες πηγές συμπεριλαμβανομένων και άρθρων από την ξακουστή «Εγκυκλοπαίδεια» των Ντιντερό και Ντ' Αλαμπέρ*, ούτε ο Ρακόβσκι με τα «Λίγοι λόγοι για τον Ασέν τον Α'», «Ευρετήριο», «Βουλγαρική αρχαιότητα» ή «Κλειδί της βουλγαρικής γλώσσας» έχουν το σκοπό, και λιγότερο την τύχη, να δημιουργήσουν την επιστήμη ή την εκπαίδευση σαν χωριστούς θεσμούς του μελλοντικού ελληνικού ή βουλγαρικού κράτους. Είναι διαδικασίες, οι οποίες με τη μια ή άλλη μορφή διεξάγονται πια και πρόκειται να αναπτυχθούν κατά τις επόμενες δεκαετίες, που τις χωρίζουν από τη δημιουργία των εθνικών τους κρατών. Κράτη τα οποία εντούτοις, όπως έγινε λόγος, οι ίδιοι δε θα ζήσουν να δουν.

Ακόμη περισσότερο η εκπαίδευση και η επιστήμη είναι περιοχές στις οποίες αυτοί δεν έμειναν περισσότερο από άλλες: ολιγόχρονη διδασκαλία του Ρήγα στον Κισσό, στην πατρίδα του τη Θεσσαλία, και πιθανόν αργότερα και στην Κωνσταντινούπολη και του Ρακόβσκι στη Βραΐλα. Το ίδιο ισχύει και για τις επιστημονικές ασχολίες κατά τις όχι μεγάλες παύσεις της δραστηριότητας πολιτικής (Ρήγας και Ρακόβσκι) ή διοικητικής (Ρήγας) δράσης τους. Αλλά και οι δύο ξέρουν πολύ καλά ότι χάρη στην εγκυκλοπαιδική τους αρκετά εμβριθή, έστω και όχι συστηματικά αποκτημένη μόρφωση, όχι μόνο βάζουν σημάδια στον τόπο της επικείμενης πραγματικής οικοδομής, μερικών από τους πιο απαραίτητους θεσμούς στα μελλοντικά κράτη τους, αλλά και στο μέγιστο βαθμό κάνουν λειτουργικές και εντείνουν τις υπάρχουσες, ως τότε λιγότερο

ή περισσότερο ανεπτυγμένες μορφές τέτοιων θεσμών, ακριβώς σε μια κρατικο-δημιουργική κατεύθυνση. Έτσι, η χρησιμοποιημένη εδώ έννοια «επιστημονικο-εκπαιδευτικός θεσμός» δεν εκφράζει κυριολεκτικά τη σημασιολογία ούτε του ενός από τα δύο της συστατικά, αν ληφθούν χωριστά. Υπονοεί μάλλον τον ειδικό για το βαλκανικό αναγεννησιακό μοντέλο «εκπαιδευτικό» ρόλο της επιστήμης και σε γνωσιολογική αλλά και σε πολιτική σημασία, που στην περίπτωση μας καθορίζει και την κατά προτεραιότητα ανάπτυξη ακριβώς της ιστορίας, της φιλολογίας και της εθνογραφίας.

Με άλλα λόγια, διαμέσου του «Φυσικής απάνθισμα», ο Ρήγας προσφέρει με μορφή διαλόγου, χαρακτηριστική για το μοντέλο του Διαφωτισμού λογοτεχνία. Προσφέρει επίσης βασικές γεωφυσικές και φυσικογεωγραφικές γνώσεις για τη γη και τον ήλιο, τις θάλασσες και τα ποτάμια, τους ανέμους και τα σύννεφα κ.λπ. Έτσι προετοιμάζει μεταξύ άλλων και το έδαφος για την εμφάνιση της φημισμένης χάρτας του μελλοντικού ελληνικού κράτους*. Με παρόμοιο τρόπο και ο Ρακόβσκι με τα ιστορικά, εθνογραφικά και φιλολογικά έργα του από τη μια αποφασιστικά και σε μεγάλη κλίμακα ενεργοποιεί έναν τόσο απαραίτητο για το μελλοντικό κράτος προκρατικό θεσμό, που ακριβώς καθορίζουμε σαν «επιστημονικο-εκπαιδευτικό». Από την άλλη όμως και συμμετέχει στην ίδια τη διαδικασία της κατασκευής και της ρύθμισης στη συνείδηση των μελλοντικών πολιτών αυτού του κράτους, ετοιμάζοντας τους με αυτόν τον τρόπο και για την πρακτική του πραγματοποίηση, της ίδιας της ιδέας για δημιουργία κράτους.

Η ιστορική ανάμνηση η οποία φυλάγεται στην πενιχρή μοναστηριακή γραμματεία ή σε ξένες βιβλιοθήκες και αναστημένη από εκεί μέσω του αποστολικού λόγου των πρώτων βαλκανικών εθνεγερτών. **Ο λαϊκός πολιτισμός**, πνευματικός και υλικός, πιο πολύ έχει προσαρμόσει και συνδέσει με τη ζωή την παραδοσιακή χριστιανικο-θρησκευτική λατρεία, παρά της έχει υποταχθεί. Την έχει μετατρέψει σε απόρθητο άσυλο της εθνικής του διάσωσης. Ασκεί εξαιρετικά δυνατές, έστω

και μόνο κοινωνικο-ταξονομικές και εθιμικού δικαίου, λειτουργίες. Και τέλος **η γλώσσα**. Αυτά είναι τα τρία στοιχεία, πάνω στα οποία, μέσα στο πολιτιστικο-ιστορικό και θεσμικό χάος του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, γεννιούνται και σταθεροποιούνται οι οικουμενικές των δημιουργικών βαλκανικών πολιτιστικών και πολιτικών μυθοδημιουργημάτων και εθνικισμών. Αυτά τα στοιχεία οδήγησαν, άλλοτε νωρίτερα άλλοτε αργότερα, στη βαθμιαία ταυτοποίηση των αρχικά μεσαιωνικο-εικονογραφικο-υποστατικών, αλλά με το πέρασμα του χρόνου όλο και πιο σαφώς σκιαγραφόμενων και αποκτουσών πραγματική σάρκα μορφών, των νέων βαλκανικών κρατών. Καταφανώς το έτοιμο πάντοτε να μας ξαφνιάσει με κάτι ίσως γι' αυτό δύσκολα σχηματοποιήσιμο βαλκανικό αναγεννησιακό πολιτιστικο-ιστορικό μοντέλο δεν αργεί με μια από τις παράδοξες λύσεις. Ακόμα κι εδώ παρά τις προσδοκίες μας να μας προσφέρει την εκδοχή του για την ηρωική ιστορία του γένους, η οποία θα έπρεπε να τον βοηθήσει, σύμφωνα με τή γνωστή μας ποιητική φόρμουλα, να γίνει λαός. Ο απόστολος-εθνεγέρτης Ρήγας τολμάει να λύσει το πρόβλημα της ιστορίας μέσω... της γεωγραφίας. Δημιουργεί την ξακουστή του «Χάρτα της Ελλάδος»⁶. Είναι ένα κολοσσιαίο έργο που έχει απορροφήσει πολύ χρόνο και δυνάμεις. Έχει επιβάλει στο συγγραφέα του γρήγορη απόκτηση μέγιστης ειδίκευσης. Εκπαίδευση, η οποία θα απαιτούσε σε κανονικές συνθήκες όχι μόνο ειδική μόρφωση, αλλά και συσσώρευση δεκαετιών πολυμάθειας και επαγγελματισμού. Προσόντα, που και αυτός και ο Ρακόβσκι επιδείχνουν το ίδιο επιτυχώς σχεδόν σε κάθε χειρονομία τους σχετικά με τους εθνικούς θεσμούς.

Με τη χάρτα, καθώς και με την ποίηση και τις επαναστατικές του ιδέες και προκηρύξεις, ο Ρήγας πραγματοποιεί ταυτόχρονα δύο γνωστές αποστολικές προσπάθειες. Τέτοιες που διαφορετικά στην τυπική βαλκανική περίπτωση

6. Η πιο νέα και πιο πλήρης έκδοση *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*. Επιμ. Δ. Καραμπερόπουλος. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Αθήνα, 1998.

είναι όχι μόνο διαφορετικές σαν κρατικο- και πολιτιστικο- οικοδομικό καθήκον, αλλά και χρονολογικά αρκετά απομακρυσμένες: αφυπνίζει την ιστορική ανάμνηση για την πάλαι ποτέ τεράστια και ισχυρή Βυζαντινή αυτοκρατορία και σύμφωνα με κάποιες πιο νέες και πιο τολμηρές ερμηνείες – και για το σχεδόν «παγκόσμιο», σύμφωνα με τις τότε αντιλήψεις, κράτος του Αλεξάνδρου του Μεγάλου⁷. Ταυτόχρονα όμως δίνει και πραγματική ορατή μορφή της νέας μεγάλης «Ελληνικής Δημοκρατίας». Μιας δημοκρατίας, η οποία με τις κοινές προσπάθειες όλων των υπόδουλων βαλκανικών λαών πρέπει να οικοδομηθεί πάνω στα ερείπια της ανίκανης πια αλλά και παράνομης, έχοντας υπόψη το ιστορικό δικαίωμα των ίδιων των λαών, Οθωμανικής αυτοκρατορίας⁸. Κάτι περισσότερο προσφέρει ακόμη και το σύνταγμα της μελλοντικής ελεύθερης δημοκρατίας. Καθώς και ειδική διακήρυξη «*Τα Δίκαια του Ανθρώπου*» που αναπλάθει σχεδόν κυριολεκτικά τη γαλλική επαναστατική «*Δήλωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη*».

Ο Ρήγας είναι ο πρώτος μεγάλος βαλκάνιος πολιτικός παράγοντας, ο οποίος όχι μόνο προτείνει την ιδέα-μύθο για ενωμένο αγώνα όλων των βαλκανικών καταπιεσμένων εθνών, αλλά και αναδεικνύει σε λογοτεχνικό κείμενο το σπουδαίο ρόλο, που θα παίξουν σ' αυτόν τον αγώνα οι

-
7. Μαντουβάλου, Μ., *Ο Ρήγας στα βήματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, 1996.
 8. Σύμφωνα με το σύντομο αλλά ακριβή καθορισμό του Π. Κιτρομηλίδη: «Ο ιστορικός αυτός άτλας συνιστούσε ένα εγκυκλοπαιδικό πανόραμα του ελληνικού κλέους, καταγράφοντας τόσο μιαν αντίληψη για το ελληνικό παρελθόν όσο και ένα όραμα για το ελληνικό μέλλον». Βλ. Κιτρομηλίδης, Π., *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*. Αθήνα, 1998, σελ. 47. Ο Κιτρομηλίδης υπενθυμίζει ότι ακόμα και οι σύγχρονοι του Ρήγα, όπως π.χ. ο Γρηγόριος Κωνσταντάς τον εκτιμούν σαν «τον πρώτο Έλληνα πατριώτη ο οποίος αγκαλιάζει την ιδέα για καθαρά πολιτική αναγέννηση του Γένους και άρχισε να ονειροπολεί ένα ανεξάρτητο ελληνικό κράτος», ιδέα, την οποία πριν από αυτόν προσπαθεί να διαμορφώνει γραπτώς μόνο ο ηγεμόνας της Μολδαβίας ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο Φιραρής (1782-1786), οικείος του σύγχρονου, ο οποίος αναγκάζεται όμως να σωθεί με φυγή στη Ρωσία (σελ. 59-60).

Βούλγαροι. Θέτει τους Βούλγαρους στο γνωστό του «Θούριο», που μετατράπηκε αργότερα σ' έναν από τους πιο δημοφιλείς ύμνους της επανάστασης και άσκησε ισχυρή επίδραση πάνω σε όλα τα προεπαναστατικά και επαναστατικά ελληνικά ποιητικά κείμενα, σε πρώτη θέση ανάμεσα στους Αλβανούς, Αρμενίους, Ρωμιούς, «Αράπηδες και άσπροι»... Αν αυτό οφείλεται στη πρόωπη ανάμνηση μερικών σλαβικών τοπωνυμίων στον τόπο του, ένα από αυτά είναι και το αναφερόμενο πια όνομα Ζαγορά του χωριού όπου λαμβάνει την πιο σοβαρή του γυμνασιακή εκπαίδευση, αν οφείλεται στο γεωγραφικώς κεντρικό μέρος, που οι Βούλγαροι κατέχουν στη χερσόνησο, ή ακόμη και σε απλά στιχουργικούς λόγους, δεν έχει σημασία.

Σπουδαίο είναι το ίδιο το γεγονός, που παίρνει την πραγματική σημασία του, αν θυμηθούμε π.χ. ότι στα σχέδια και τις πολεμικές διακηρύξεις της Αικατερίνης κατά τη ίδια εποχή αναφέρονται όλα τα βαλκανικά έθνη εκτός από τους Βούλγαρους. Οφθαλμοφανώς ακριβώς λόγω του μεγάλου πλήθους τους και της κεντρικής θέσης τους στα Βαλκάνια η μεγάλη αυτοκράτειρα είναι αμφίβολο, αν τους είχε παραλείψει από αγνωσία ή βιασύνη. Την εξήγηση πρέπει να ζητούμε μάλλον στην εμφάνιση όχι πολύ αργότερα της περιέργης και πια εντελώς όχι παραξενής, σε σχέση με τα επόμενα ιστορικά γεγονότα στην αρχή πολεμικο-στρατηγικής, και αμέσως μετά και καθαρά διοικητικής έννοιας, Ζαντουνάϊσκαγια Γκουμπέρνγια. Στην γκουμπέρνγια (περιοχή, νομός, περιφέρεια) ζει όχι λαός, αλλά πληθυσμός. Μπορείς εύκολα να τον αρπάξεις.

Η μνημόνευση των Βουλγάρων από τον Ρήγα σαν λαό με δραστήρια και υπεύθυνη αποστολή στα ωριμάζοντα αποφασιστικά βαλκανικά γεγονότα είναι σπουδαίο τμήμα της αλυσίδας μνημονεύσεων-στόχων. Ρυθμίζει τη θέση του καταφανώς έντονα ευδιάκριτου πια κατά τον 18^ο αιώνα και το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα βουλγαρικού έθνους*. Αρχίζοντας με την ιστορία του Παϊσίου, περνώντας από το «Θούριο» και το Σύνταγμα του Ρήγα, τον Σωφρώνιο και τον Μπερόν, τον Φώτινοβ και τον Μπογόροβ, τον Μπόζβελι και τον Νεόφυτ Ρίλσκι, τον Σελομίνσκι και

Ρακόβσκι, φτάνει στην επίσημη αναγνώριση του «*μπουλγκαρμιλλέτι*» στο γνωστό έγγραφο της Υψηλής Πύλης σχετικά με την οικοδόμηση της βουλγαρικής εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη το 1849. Με μεγάλη σιγουριά θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, ότι αυτό είναι ανάμεσα στις κύριες αιτίες, που καθόριζαν τη διαφοροποιημένη και θετική θέση στην προσωπικότητα του, κατά τα άλλα κριτικού προς τους Έλληνες και τον ρόλο τους στη βουλγαρική ιστορία, Ρακόβσκι. Ο ίδιος στην ουσία προσπαθεί να απομυθοποιήσει και να πραγματοποιήσει μαζί με τις άλλες και μερικές δικές του ιδέες. Ο τρόπος και οι συνθήκες είναι και όμοιες, αλλά και, όπως έγινε πια λόγος από μια σειρά αντιλήψεις, αρκετά πιο διαφορετικές από εκείνες της εποχής του Ρήγα.

Στην επιστημονική γραμματεία πραγματοποιήθηκαν αντίθετες ερμηνείες της ιδέας του Ρήγα για τη δημιουργία μεγάλου κράτους, που θα αγκαλιάσει όλους τους βαλκανικούς λαούς (συν τη Μολδαβία, Νότια Ουγγαρία*, Μικρασία και τα Δαρδανέλια με την Κωνσταντινούπολη) με την ονομασία «Ελληνική Δημοκρατία». Ήταν απλά ερμηνείες από δημοσιογραφικο-ερασιτεχνικές ή ιδεολογικά αιτιολογημένες προσπάθειες να παρουσιαστεί αυτό σαν ιδέα βαλκανικής ομοσπονδίας⁹. Ανακηρύσσοντας τον συγγραφέα της ιδέας πρόδρομο και εμπνευστή του γεννημένου μισό αιώνα αργότερα δόγματος «Μεγάλη Ιδέα»¹⁰ υλοποιείται η μετά-

-
9. Παρόμοιες θέσεις εκφράζουν καιιά φορά και γνωστοί επιστήμονες. Βλ. Κορδάτος, Γ., *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, Αθήνα 1945. Σε άλλη δική του πρόωπη μελέτη *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Αθήνα, 1931, σ. 58, ο ίδιος συγγραφέας, εκφράζοντας φαίνεται κάποια ακραία πολιτική/κοινοτική θέση ονομάζει τον Ρήγα «πρόδρομο του νέου ελληνικού ιμπεριαλισμού».
10. Κατά τη Ν. Ντάνοβα «Η Μεγάλη Ιδέα μπορεί να καθοριστεί σαν ψυχολογία, ιδεολογία, κοσμοθεωρία, θεωρία, πολιτική και κοινωνική πρακτική για διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνικο-εθνικής κοινότητας, για την ανύψωση της και την αντιπαράθεση της σε όλες τις εθνικές κοινότητες, με την αιτιολόγηση για την εξαιρετικότητα και το δικαίωμα της στην ηγεμονία....», Βλ. Ντάνοβα, Ν., *Το εθνικό ζήτημα στα ελληνικά πολιτικά προγράμματα του 19^{ου} αιώνα*. Σόφια, 1980, σελ. 8. Το θέμα αυτό, που δεν είναι καθόλου μονόπλευρο, έχει

βαση του Ρήγα «Στα βήματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου»¹¹. Το να γίνεται λόγος για βαλκανική και μάλιστα από ύστερη ορολογική άποψη ομοσπονδία είναι αβάσιμο. Από τη μια το μελλοντικό πολυεθνικό κράτος ονομάστηκε όχι με κάποια συμβιβαστική ονομασία, που παρουσιάζει τον ειδικό του χαρακτήρα και το καθορίζει ακριβώς σαν πανβαλκανικό σύμφωνα με την τότε γλωσσική χρήση σαν π.χ. «Του Αίμου»¹² ή σαν «Χριστιανική» – σε αντίθεση από «τουρκικό», «οθωμανικό», «μωαμεθανικό» κ.ά. Από την άλλη χρησιμοποιείται το αναντικατάστατο εθνώνυμο «Ελληνική Δημοκρατία». Όχι πιο ασήμαντο είναι το γεγονός ότι πουθενά στα συνοδευτικά κείμενα, το Σύνταγμα και την διακήρυξη «*Τα Δίκαια του Ανθρώπου*» δεν προσφέρονται ομοσπονδιακές

προκαλέσει πολλές μελέτες και διαφορετικές απόψεις. Η ίδια υπενθυμίζει ότι ο ίδιος ο όρος «Μεγάλη Ιδέα» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από το γνωστό Έλληνα πολιτικό Ιωάννη Κωλέττη (με τον οποίο ο Ρακόβσκι είχε επαφές) κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της Ελληνικής Εθνικής Συνέλευσης το 1844 (ibid, σ. 7). Η συγγραφέας κάνει εκτενή ανασκόπηση και των απόψεων για την πολύ πιο πρώιμη εμφάνιση της έννοιας «Μεγάλη Ιδέα», αλλά δεν τις δέχεται. (Βλ. στο θέμα και: Δημαράς, Κ.Θ., *Της Μεγάλης ταύτης ιδέας*, Αθήνα, 1970.) Σύμφωνα με τον Ν. Πανταζόπουλο, ο Ρήγας προτείνει παραλλαγή του «Υπερεθνικού Κράτους» και εναλλακτική των υπαρχουσών ως τότε ιδεών για «πολυεθνικό Κράτος του Γένους» (στο πνεύμα της οικουμενικο-βυζαντινής ορθόδοξης ιδέας του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως) και για «πολυκρατικό Κράτος του Έθνους» (Βλ. Πανταζόπουλος, Ν., *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, 1998, σ. 48-54.) Σε άλλη μελέτη του ο ίδιος συγγραφέας εξακριβώνει ότι ο Ρήγας «δανείζεται» την οικουμενική ιδέα από την εκκλησιαστική παράδοση και την χωρεί στα όρια της Μεγάλης Ιδέας (που θα διαμορφωθεί και ανακοινωθεί μισό αιώνα αργότερα) για να της αποδώσει υπερεθνικό χαρακτήρα. (Βλ. Πανταζόπουλος, Ν., «Θρύλος και πραγματικότητα γύρω από το Ρήγα». Εις: *Υπέρεια*, τόμ. 1, Αθήνα, 1990, σ. 603).

11. Μαντουβάλου, Μ., ως άνω.

12. Η έννοια «Μπαλκάν, βαλκανικός» ακόμα και τότε δεν απέκτησε την μεταγενέστερη εκλαΐκευση παρόλο που ο Ρήγας σε ένα μέρος του «Θούριου» καλεί τον Πασβαντζόγλου «τινάξου στο Μπαλκόνι...» (στιχ. 88). Το 18^ο αι. και στις αρχές του 19^ο αι. η χερσόνησος ονομάζεται συχνότερα του Αίμου ή του Παλιού Βουνού (βλ. γι' αυτό το θέμα και Ζλατάνοβ, Μπλ., «Έθνος και λογοτεχνία στο σημείο του Μπαλκάν». Εις: *Βουλγαρικός κανόνας*. Σόφια, 1998).

αρχές σύστασης και λειτουργίας αυτού του κράτους¹³. Αντίθετα, όπως υπογραμμίζουν και οι πιο σημαντικοί Έλληνες ερευνητές, μια σειρά θεμελιώδη κείμενα ρυθμίζουν την ίδρυση ενός μεγάλου πολυεθνικού, άλλα «Ελληνικού κράτους»*:

Άρθρον 1. - *Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ είναι μία, μέ όλον οπού συμπεριλαμβάνει εις τόν κόλπον της διάφορα γένη καί θρησκείας. Δεν θεωρεί τάς διαφοράς τών λατρεϊών μέ εχθρικόν μάτι. Είναι α δ ι α ί ρ ε τ ο ς, μ' όλον οπού ποταμοί καί πελάγη διαχωρίζουν τέσ επαρχίες της, αι οποίαι όλαι είναι ένα συνεσφριγμένον αδιάλυτον σώμα.*

Άρθρον 2. - *Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΛΑΟΣ, τουτέστιν ο εις τούτο τό βασίλειον κάτοικων, χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας καί γλώσσης, διαμοιράζεται εις πρώτας συναθροίσεις εις τάς τοπαρχίας, δια να βάλει εις πράξιν την αυτοκρατορικήν εξουσίαν του...*

Άρθρον 4. - *...Εκείνος οπού νυμφεύεται μίαν Ελληνίδα είναι πολίτης...*

Άρθρον 7. - *Ο αυτοκράτωρ λαός είναι όλοι οι κάτοικοι τού βασιλείου τούτου, χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας καί διαλέκτου, Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένηδες, Τούρκοι και κάθε άλλο είδος γενεάς.*

13. Ένας από τους πιο μεγάλους μελετητές του συνολικού έργου του Ρήγα ο καθηγητής Απ. Δασκαλάκης τονίζει, ότι εκείνος δεν ανέφερε ποτέ ομοσπονδία και ότι αναδείχνει την ιδέα για δημιουργία γνήσιου ελληνικού κράτους. Βλ. Δασκαλάκης, Α., *Το πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, 1976. Ο ιστορικός Γ. Λεοντσίνης επίσης δείχνει ότι ο Ρήγας έχει υπόψη «την ίδρυση ενιαίου κράτους με ελληνικό χαρακτήρα». Βλ. Λεοντσίνης, Γ., «Εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού στον ελληνικό χώρο και ο Ρήγας», στο *Υπέρεια*, τόμ. 1, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Αθήνα, 1990, σ. 325. Και σύμφωνα με τον Γιάννη Σακελλίονα «Τρία είναι τα σημεία εκκινήσεως της ιδεολογίας του Ρήγα: η βυζαντινή παράδοση, η ελληνική αρχαιότητα και ο δυτικός φιλελεύθερος διαφωτισμός». Βλ. Σακελλίων, Γ. «Κωστής Παλαμής και Ρήγας Βελεστινλής». Εις: *Υπέρεια*, τόμ. 1, σ. 625.

Άρθρον 53. - Όλοι οι νόμοι καί προσταγαί γίνονται εις την απλήν των Ελλήνων γλώσσαν, ως πλέον ευκατάληπτον και εύκολον νά σπουδασθή από όλα τά εις τό βασίλειον τούτο εμπεριεχόμενα γένη. Ομοίως και όλα τά έγγραφα των κρίσεων καί άλλων δημοσίων πράξεων».

Εύγλωττη είναι και η περίπτωση ότι όχι πολύν καιρό μετά το θάνατο του Ρήγα, το 1806, συντάχτηκε και το γνωστό σύγγραμμα «Ελληνική Νομαρχία». Σ' αυτό ακόμη και τα υπάρχοντα στα κείμενα του τολμηρού ποιητή και ιδεολόγου πανβαλκανικά και απελευθερωτικά σχέδια, παραιτήθηκαν για λογαριασμό ενός στενά ελληνικού προγράμματος¹⁴.

Είναι καταφανές ότι θα είμαστε πιο κοντά στην αλήθεια, αν διακρίνουμε στη «Χάρτα της Ελλάδος» τα σχεδιαγράμματα της ιδέας για μια σύγχρονη παραλλαγή πολυεθνικού κράτους βυζαντινού τύπου*. Υπήκοοι του κράτους, ανεξάρτητα από τις εθνικές και θρησκευτικές διακρίσεις τους, γίνονται όλοι, που δέχονται τους δύο βασικούς και υποχρεωτικούς όρους για τον καθορισμό της υπηκοότητας ενός ατόμου: να αναγνωρίσουν την «Ελληνική Δημοκρατία» για ενιαία και αδιαίρετη πατρίδα τους και την ελληνική – για δική τους γλώσσα όσο στην καθημερινή απλή, τόσο και στην διοικητική – γραφειοκρατική (εννοείται αναμφίβολα και πολιτιστική) χρήση της. Η υποχρέωση του πρώτου μέρους του δεύτερου όρου – η γνώση της γλώσσας στην καθημερινή ζωή – δεν είναι ρητά εκδηλωμένη, ακόμα και τυπικά επιτρέπεται αγνωσία της γλώσσας (άρθρο 4), αλλά είναι αυτονόητο και προέρχεται αναπόφευκτα από την υποχρέωση του δεύτερου μέρους.

14. Όπως σημειώνει και ο Ν. Πανταζόπουλος, η ενδεχόμενη πραγματοποίηση ολόκληρης της πολιτικής θεωρίας του Ρήγα σαν αποτέλεσμα της εθνικοαπελευθερωτικής επανάστασης του 1821, «θα συνέβαλλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση μιας νεοελληνικής κρατικής και κυρίως πολιτιστικής πραγματικότητας, που να αντικατοπτρίζει ικανοποιητικά τις απαιτήσεις εκείνης της εποχής». Βλ. Πανταζόπουλος, Ν., *Μελήματα για τον Ρήγα Βελεστίνλη*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, 1998, σ. 109.

Του μέρους που ρυθμίζει την εξαιρετική χρήση της ελληνικής γλώσσας στη διοικητική γραφειοκρατική πρακτική*.

Πίσω από τη Χάρτα διαφαίνεται, συνειδητά ή παρορμητικά, η νοσταλγική φαντασιώδης υπόσταση του ακόμα μη χαμένου εκείνη την εποχή «βυζαντινού» ονείρου. Ενός ονείρου θρεμένου από την αρκετά δυνατή ακριβώς ανάμεσα στους φαναριώτικους κύκλους και ακριβώς το 18^ο αιώνα ιδέα. Μιας ιδέας είτε για τη βαθμιαία κατάληψη «από μέσα» της αυτοκρατορίας, διαμέσου του Πατριαρχείου και διαμέσου Ελλήνων – πολιτικών και διάφορων εμπειρογνομόνων που κατείχαν σπουδαίες θέσεις σε όλες τις βαθμίδες της τουρκικής διοίκησης, είτε για εκμετάλλευση του σκοπού αυτού κατά τη διάρκεια ενός αντιτουρκικού πολέμου κάποιας μεγάλης δύναμης. Το επιθυμητό αποτέλεσμα του οποίου να είναι η δημιουργία «το κράτος του γένους των Ρωμαίων»¹⁵.

Δεν είναι ανάγκη να γίνει λεπτομερής ανάλυση, φτάνει να αναφερθεί και μόνο ο σύντομος, αλλά ακριβής χαρακτηρισμός, που προτείνει στο ογκώδες έργο του ο Λεάνδρος Βρανούσης, ο πιο μεγάλος ερευνητής του έργου του Ρήγα: «Μνημείο πραγματικό για την εποχή του το μεγαλύτερο αυτό έργο του Ρήγα και άθλος εκδοτικός, έργο ακατάβλητης υπομονής και εργατικότητας, πολύχρονης μελέτης και καταπληκτικής πολυμάθειας, ερχόταν να δείξει παραστατικότερα την έκταση και την ακτινοβολία του αρχαίου και νέου Ελληνισμού, ν' αναγράψει τις αρχαίες ελληνικές ονομασίες πλάι στα σημερινά ονόματα, να θυμίσει όλα τα ιστορικά γεγονότα, πολέμους και νίκες κατά των - βαρβάρων, πολίτες, κάστρα και λείψανα της προγονικής δόξας, να διδάξει στον υπόδουλο Ελληνισμό "τί έχασε, τί έχει, τί τού πρέπει". Πραγματική πατριδογνωστική εγκυκλοπαίδεια, είναι κατάφορτη από κάθε λογής πληροφορίες, σχεδιαγράμματα, αρχαία νομίσματα, καταλόγους ενδόξων ανδρών, βυζαντινών αυτοκρατόρων κ.τ.λ. Τίποτε δεν μένει κενό. Στα

15. Βλ. Ντάνοβα, Ν., «Η Ελληνική επανάσταση του 1821 και η "Μεγάλη Ιδέα"». Εις: *Εκατό πενήντα χρόνια από την ελληνική επανάσταση 1821-1828*. Επιμέλεια Ν. Τόντοροβ, Β. Τράϊκοβ. Σόφια, 1973, σ. 69-70.

περιθώρια, στις θάλασσες, σε κάθε γωνία, έχουν τοποθετηθεί ιστορικές παραστάσεις, σχεδιαγράμματα, αρχαία νομίσματα, χρονολογίες μαχών, αρχαία επιγράμματα, κάθε τι που μπορούσε ν' ανακαλέσει στη μνήμη των ραγιαδών την προγονική τους ιστορία και δόξα»¹⁶.

Πάλι ο Βρανούσης υπογραμμίζει ότι: «*Η βυζαντινή παράδοση είναι για τους ραγιαδες ο θησαυρός των ιστορικών αναμνήσεων και η παρακαταθήκη των ελπίδων*», ότι «*η βυζαντινή ιδέα διαμορφώνει τα όνειρα του μέλλοντος*», ότι «*η αποδιδόμενη στο Ρήγα έκδοση του “Αγαθαγγέλου”... έφερε το μήνυμα πως ήρθε το πλήρωμα του χρόνου να αναβλαστήσει το βασίλειον της Βυζαντίδος*», ότι «*όλα τα σχέδια και τα όνειρα των ραγιαδών, που μιλούν αόριστα για την ανάσταση του Γένους, δε βρίσκουν άλλο πρότυπο για ν' αναχθούν και να μορφοποιηθούν το είδωλο τους, παρά μονάχα ένα: το σχήμα του οικουμενικού κράτους της Ανατολής, την αυτοκρατορία των Βυζαντινών*». Έτσι στρέφει την προσοχή στο ότι όχι τυχαίως το πρώτο από τα δώδεκα μέρη, που ο ίδιος εξέδωσε, της μεγάλης “Χάρτας της Ελλάδος”, είναι ακριβώς η χάρτα της Κωνσταντινούπολης*. Πάνω της ο Ρήγας τοποθέτησε επιμελώς όλα τα πιο αντιπροσωπευτικά για την παλιά ισχύ και λάμψη της μεγάλης πόλης «σημάδια». Ανεξάρτητα από τις υποχρεωτικές διαφωτιστικές διαφωνίες του με τους «δεσποτικούς» χαρακτηρισμούς του βυζαντινού πολιτικού συστήματος και από τον αναμφισβήτητα αποφασιστικό ρόλο και των άλλων δύο παραγόντων – του αρχαίου ιδανικού και των επαναστατικών ιδεών – για τη διαμόρφωση των αντιλήψεων του, το μελλοντικό ελεύθερο ελληνικό κράτος αποκτάει πολυεθνικές διαγραφές μιας οικουμενικής Βυζαντινής αυτοκρατορίας, η οποία διοικείται στη βάση των δημοκρατικών αρχών της Αρχαίας Ελλάδας¹⁷. Στηριζόμενος

16. Βρανούσης, Λ. Ι., *Ρήγας*. Βασική βιβλιοθήκη, αρ. 10, Αθήναι, 1954, σ. 49.

17. Αυτό εξηγεί και την ευχέρεια, με την οποία ο Ρήγας είναι πρόθυμος να κάνει λάθη στη χάρτα σαν π.χ. στην πληροφορία ότι το μοναστήρι της Ρίλα είναι το δεύτερο σε σπουδαιότητα κέντρο μοναχών «των αδελφών Σέρβων».

στον Ρήγα, κατά τον οποίον «το ελληνικόν προξύμι εξαπλώθη και εις τα δύο ημισφαίρια», ο Βρανούσης, σωστά δείχνει ότι σχετικά με τα εδάφη αυτού του μελλοντικού ουτοπικού κράτους, για το οποίο «Δεν υπάρχουν άλλα πρότυπα στην ιστορία των αιώνων και στις παραδόσεις των λαών»... «θα 'πρεπε να απλωνόταν σ' όλο το χώρο της ελληνικής ακτινοβολίας (της κλασικής, της βυζαντινής και της σύγχρονης του)... και ο χαρακτήρας του θα ήταν έκδηλα κι εύγλωττα ελληνικός»¹⁸.

Στην πρώτη ματιά το «βυζαντινό» μοντέλο του ποθητού ελεύθερου κοινού βαλκανικού κράτους φαίνεται πραγματικά σαν ανενδοίαστος πρώιμος ιδεολογικός υπαινιγμός για τη μελλοντική Μεγάλη Ιδέα και με σιγουριά να μην είναι αμέτοχο στη γέννηση της. Για να ορίσουμε όμως ακριβέστερα την ιστορική λογική του, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι όλοι οι βαλκανικοί προαπελευθερωτικοί ιστορικοί μύθοι και εθνικισμοί γεννιούνται στη βάση της αναβίωσης της δικής τους ιστορικής ανάμνησης. Σε αντίθεση με την Δυτικοευρωπαϊκή Αναγέννηση, που πραγματοποιήθηκε σαν επιστροφή στην αρχαιότητα, σαν ασυμβίβαστη αντιπαράθεση με τον Μεσαίωνα, η κινητήρια δύναμη της Βαλκανικής Αναγέννησης ήταν η αναβίωση της ανάμνησης για τα ελεύθερα

18. Ο. π. σ. 110-112. Βλ. Επίσης Ζακυθινός, Δ.Α., «Ο Ρήγας και το όραμα του Οικουμενικού Κράτους της Ανατολής», περ. «Εκλογή» τόμ. Δ', αρ. 6, 1948, σ. 670-676, *Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως και η Τουρκοκρατία*, Αθήνα, 1954, σ. 127-135, *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα, 1978, σ. 457. Δασκαλάκης, Απ. Β. «Η Βυζαντινή παράδοσις εις την επαναστατικήν απόπειραν του Ρήγα», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, τόμ. 8, τεύχ. 84, σ. 183-185, «Η αιώνια ελληνική ιδέα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας», ανατ. από το «Αρχείο Νομολογίας», τ. 4, Αθήναι, 1953, *Το πολίτευμα του Ρήγα Βελιστινλή*, Αθήνα, 1976. Πανταζόπουλος, Ν.Ι., *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, 1998, σ. 51-54. Εδώ μπορούν να προστεθούν και πιο νέες γνώμες σαν του καθηγ. Γ. Λεοντσίνη: «Βασικά οι ιδεολογικές και πολιτικές αντιλήψεις του Ρήγα διαμορφώνονται με βάση τις μνήμες από το Βυζάντιο, όπως τις διαφυλάττει η ελληνική παράδοση, καθώς και τις αντανάκλασεις του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού μέσω των επιδράσεων από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό». Βλ. Λεοντσίνης, Γ., «Η εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού στον ελληνικό χώρο και ο Ρήγας». Εις: *Υπέρεια*, τόμ. 1, Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Αθήνα, 1990, σ. 525.

και ισχυρά μεσαιωνικά κράτη Βυζάντιο, Βουλγαρία, Σερβία. Έτσι η ελληνική επιστροφή στην αρχαιότητα από συνοδεύον και πιο πολύ διακοσμητικο-δηλωτικό αισθητικο-ιδεολογικό και συναισθηματικό στοιχείο πριν την απελευθέρωση, μετατρέπεται, εξ ίσου με την όλο και πιο έντονα εκμεταλλεζόμενη «βυζαντινή» ανάμνηση, παρά και την παρουσία παθιασμένης αντίστασης ενάντια της, σε πιο δραστήριο επιδρώντα πατριωτικο- (και από 'δω και κρατικο-) συγκροτιστικό παράγοντα. Αυτό αμέσως μετά την ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, μετά την ειρήνη της Αδριανούπολης του 1829. Περιστατικό, που δίνει βάση στον ερευνητή της ιστορικής φιλοσοφίας των ελληνικών 18^{ου} και 19^{ου} αιώνων Π. Κιτρομηλίδη να ισχυρίζεται, ευπρόσδεκτα ορμώμενο από την ελληνική πείρα και αρκετά αμφισβητούμενα γενικεύοντας όλες τις άλλες, ότι οι βαλκανικοί εθνικισμοί δεν «αφυπνίζουν» κατά την προαπελευθερωτική περίοδο με επιστροφή στην μεσαιωνική ανάμνηση, αλλά «διαμορφώνονται», και μάλιστα μόλις, στις συνθήκες των ελεύθερων κρατών¹⁹.

Η αμφισβητούμενη αλλά ενδιαφέρουσα άποψη του Κιτρομηλίδη έχει τις δικαιολογίες της, όσον αφορά τη διαμόρφωση του ελληνικού πολιτισμικού και πολιτικού εθνικισμού, λόγω του περίπλοκου χαρακτήρα του κόμβου, ιδεολογικών και φιλοσοφικών αντιφάσεων, μέσα στις οποίες αυτός γεννιέται και αναπτύσσεται: από τη μιά οι οπαδοί του Διαφωτισμού με επικεφαλής τον Κοραή απορρίπτουν τη βυζαντινή ανάμνηση σαν φορέα κάθε τι οπισθοδρομικού στην ελληνική πνευματικότητα, ενώ από την άλλη οι πρόμαχοι του «βυζαντινισμού» αντιτάσσουν τις προσφερόμενες από αυτόν παραδοσιακές ορθόδοξες πνευματικές αξίες και ένδοξες θύμησης για την ισχύ του διαφωτιστικού αθεϊσμού, ο οποίος γίνεται όλο και πιο προκλητικός²⁰. Ο πίνακας περιπλέκεται

19. Κιτρομηλίδης, Π., «“Φανταστικές κοινότητες” και προέλευση του εθνικού προβλήματος στα Βαλκάνια», Εις: *Από το σταυρό στη σημαία*, Σόφια, 1999.

20. Εδώ είναι η θέση να θυμίσουμε και τα γνωστά γεγονότα, ότι το 1798 το Σύνταγμα του Ρήγα απαγορεύτηκε με ειδική εγκύκλιο του Πατριαρχείου του

όλο και πιο πολύ όταν και οι αντιβυζαντινοί και οι προβυζαντινοί νιώθουν σοβαρή δυσκολία στην ιστορική και πολιτιστική συνταύτιση της πολύπλοκης προσωπικότητας του Έλληνα της εποχής τους²¹.

Κατά την έννοια αυτή βρίσκονται ενώπιον του αρκετά πιο εύκολα για λύση προβλήματος, τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη – Βούλγαροι, Σέρβοι, Αλβανοί κ.λπ., που επιστρέφουν στην ανάμνηση για πιο μικρά και ασύγκριτα πιο ομογενή από εθνοπολιτισμική άποψη κράτη²². Γι’

Φαναριού (Βλ. Δημαράς, Κ. Θ., *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Αθήνα, 1980, σ. 142), και ο ίδιος ο Αδαμάντιος Κοραής θέτει δριμέως (δεκαετίες πριν την έναρξη του δικού μας εκκλησιαστικού αγώνα!) το θέμα για απόσπαση της Ελληνικής Εκκλησίας από την εξουσία του Πατριαρχείου του Φαναριού (Βλ. Ν. Ντάνοβα, «Η ρήξη μεταξύ των Ελλήνων εθνεγερτών και του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως». Εις: *Ειδήσεις της Βουλγαρικής ιστορικής ένωσης*, 1970, τ. 27, σ. 42-44. Επίσης: Το βιβλίο και η κίνηση των ιδεών στα Βαλκάνια το 18°-19° αι., *Λιτερατούρα μίσαλ*, αρ. 3, 1995-1996, σ. 85-99). Την παραμονή της έκρηξης της ελληνικής εθνοαπελευθερωτικής επανάστασης το Πατριαρχείο επιβάλλει λογοκρισία στα βιβλία στην Κωνσταντινούπολη, απαγορεύει τη διάδοση των βιβλίων στην Κωνσταντινούπολη, απαγορεύει τη διδασκαλία κατά την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, καθώς και τις επαφές με δυτικούς και αφορίζει, λόγω της ελευθεροφροσύνης του, τον πολυμαθή Βούλγαρο Νικόλαο Πίγκολο, συμμετέχο στους απελευθερωτικούς αγώνες των Ελλήνων, γνωστό στους ελληνικούς κύκλους επιστήμονα, ποιητή και δραματουργό. Οι Έλληνες διανοούμενοι κατηγορούν το Πατριαρχείο ότι προπαγανδίζει «εξολόθρευση των οπαδών του Διαφωτισμού στις τουρκικές περιοχές». Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Προεπαναστατικές κρίσεις και ο Ν.Σ. Πίγκολος», *Μπαλκανίστικα*, 1989, αρ. 3, σ. 117-123. Βλ. ακόμη, Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας και Ορθόδοξη Πίστη*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2000, όπου και τα σχετικά κείμενα για το θέμα.

21. Στις «Σημειώσεις στον Οδοιπόρο στα δάση» ο Ρακόβσκι σχολιάζει μερικές φορές αυτό το θέμα. Βλ. *Γεόργκι Στόηκοβ Ρακόβσκι. Έργα σε τέσσερις τόμους*. Επιμέλεια Β. Τράϊκοβ, Κ. Τοπάλοβ, Σβ. Γκιούροβα. Τόμος πρώτος. Πεζά. Πόληση. Επιλογή και επιμέλεια Κ. Τοπάλοβ. Σόφια, 1983, σ. 331. Όλα τα κείμενα έργων του Ρακόβσκι θα γίνονται στο εξής από αυτή την τελευταία και πληρέστατη προς το παρόν έκδοση, και στα κείμενα στιχουργημάτων σε παρένθεση θα αναφέρεται μόνο η σελίδα.
22. Ο Χρ. Χρίστοβ το ορίζει λακωνικά σαν «επιδίωξη των Βουλγάρων προς αυτογνωσία σε αναδρομικό πλάνο», βλ. Χρίστοβ, Χρ., «Προβλήματα, επιτεύξεις

αυτό ο Κιτρομηλίδης ισχυρίζεται ότι «*Η ελληνική ταυτότητα είναι μίγμα από παραδόσεις αρχαίων χρόνων, της εποχής του Βυζαντίου, της περιόδου της τουρκικής κυριαρχίας και του ελευθέρου κράτους*»²³.

Σε άλλη μελέτη, η νεότερή του για το Ρήγα προς το παρόν, η οποία δημοσιεύτηκε σε σχέση με την 200^η επέτειο από το μαρτυρικό θάνατο του και προσφέρει μια πιο σύγχρονη και αναλυτική άποψη, διαφορετική από τις μέχρι τώρα αφελείς αναγεννησιακές ή δημοσιογραφικές περιστασιακές ερμηνείες του έργου του, ο Π. Κιτρομηλίδης επίσης απορρίπτει την αποδοχή ομοσπονδιακής ιδέας²⁴. Επισημαίνοντας ότι το βασικό πρόβλημα της αντίληψης του Ρήγα για το μεγάλο μελλοντικό κράτος αποτελείται από δύο πράγματα: τις πελώριες εδαφικές παραμέτρους του και την πολυεθνικότητα του μελλοντικού «λαού» του αυτός φτάνει στο συμπέρασμα: «*Ο Ρήγας όμως απέκλειε αυτό το ενδεχόμενο για την Ελληνική Δημοκρατία, η οποία κατά τη γνώμη του έπρεπε να είναι ενιαία και αδιαίρετη*». Ξεκινώντας από το αξίωμα ότι «*η πραγματική πρόκληση για την πολιτική θεωρία του Ρήγα*» έγκειται στο θέμα: Πώς σε αποτέλεσμα ενός, αποδεκτού σε ορισμένο βαθμό σαν δυνατού, γενικού επαναστατικού ξεσηκώματος, μετά τη νίκη, θα υπήρχαν σε ένα «ενιαίο και αδιαίρετο» δημοκρατικό κράτος και ζωτική πολιτική κοινότητα από

και καθήκοντα των ερευνών για το βουλγαρικό έθνος κατά την Αναγέννηση». Εις: *Το βουλγαρικό έθνος κατά την Αναγέννηση. Συλλογή μελετών*, επιμέλεια Χρ. Χρίστοβ, Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών, 1980, σ. 19. Και κατά την Λ. Λίπτσεβα-Πράντσεβα «Το παρελθόν, που έχουν συμμεριστεί, είναι ανάμεσα στις πιο ισχυρές ολοκληρωτικές παρωθήσεις του ομαδικού ταυτόσημου, και τα αναγεννησιακά γράμματα εντατικά θα αποκαθιστούν την υποβολή της ομαδικής μνήμης», βλ. Λίπτσεβα-Πράντσεβα, Λ., «Ο γρήγορος ύπνος των μύθων». Εις: *Λογοτεχνία. Γλώσσα, Ταυτόσημο*. Σόφια, 1999, σ. 266.

23. Κιτρομηλίδης, Π., «Ιστορία των ιδεών σαν πολιτισμικός κριτικισμός. Ο Διαφωτισμός ενάντια στον εθνικισμό». Εις: *Από το σταυρό στη σημαία*, σ. 38-39. Βλ. επίσης, Κιτρομηλίδης, Π., «Πολιτικός ουμανισμός και Διαφωτισμός Συμβολή στη διερεύνηση της ιδεολογικής λειτουργίας της πολιτικής θεωρίας του Montesquieu». *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1982, σ. 297.
24. Κιτρομηλίδης, Π., *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*. Αθήνα, 1998, σ. 85.

τη μια «οι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, οι νεότεροι Έλληνες» μαζί με τις άλλες ορθόδοξες βαλκανικές εθνότητες – Σέρβους, Βουλγάρους, Αλβανούς και Ρουμάνους, συν Αρμένιους, Εβραίους, Τούρκους κ.α. από την άλλη. Ο ίδιος ψάχνει τη λύση του σε ενδεχόμενη ριζοσπαστική ιδέα του Ρήγα για να τεθούν πάνω από όλα τα άλλα ιδανικά (ιδιαίτερα από το εθνικιστικό) οι αρχαίες δημοκρατικές αρχές, καθώς και τα εμπνευσμένα από αυτές και προκηρυγμένα από τη Γαλλική επανάσταση ανθρωπιστικά ιδανικά για φυσική, κοινωνική και πολιτική ισότητα όλων των ανθρώπων, εθνικοτήτων και θρησκευμάτων.

Ελκυστική, αλλά ουτοπική κατά την ομολογία και του ίδιου του ερευνητή θέση, η οποία όμως με τη σειρά της φτάνει για μια ακόμη φορά στην ανεξήγητη, ικανοποιητική και ως σήμερα κατάσταση, ότι, όπως έγινε πια λόγος, ο Ρήγας δεν βλέπει το μελλοντικό κράτος του σαν, αν συμβατικά ονομαζόμενο, «Βαλκανικό», «Χριστιανικό», «Ομοσπονδιακό» ή κάτι άλλο, αλλά αδιάλεκτα, μόνο σαν «Ελληνική» δημοκρατία*. Επικλήσεις σε πειστήρια όπως αρχαία και βυζαντινά πολιτισμικά κληρονομικά δικαιώματα ή στην πολιτισμική ελληνική επικράτηση στα Βαλκάνια κατά την εξεταζόμενη περίοδο μέσω της γλώσσας, της παιδείας και της γραμματείας οδηγούν μάλλον στη γνωστή λογική της διαμόρφωσης βαλκανικών εθνικών ανταγωνισμών. Γι' αυτό και δικαιολογημένα ο Κιτρομηλίδης καθορίζει σαν αρκετά «υπερβολική» την αισιοδοξία του Διαφωτισμού, με την οποία κατά τη γνώμη του ο Ρήγας ελπίζει στο όνομα κάποιου «δημοκρατικού πατριωτισμού» να υπερνικήσει τις βαλκανικές εθνικές και θρησκευτικές αντιφάσεις, ιδιαίτερα στην περίοδο της γέννησης και της γρήγορης, σχεδόν παράλληλης ανάπτυξης των βαλκανικών πολιτιστικών και πολιτικών εθνικισμών²⁵.

Μια και πέρασε όλη τη ζωή του σε φαναριωτικούς κύκλους (διακρίνοντας εδώ τελείως τη διαφορά μεταξύ «φαναριώτικων κύκλων» της εποχής του και «φαναριώτικου κλήρου» της εποχής του Ρακόβσκι)

25. Ο. π., σ. 84-95.

ο Ρήγας μαζί με τη δυνατή προσήλωση του στις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και στα ιδανικά της μεγάλης Γαλλικής επανάστασης, εντελώς ευεξήγητα συμμερίζεται και την ιστορική ρομαντική της «βυζαντινής» ανάμνησης, κάτι που επίσης εντελώς ευεξήγητα είναι μια από τις βασικές κυρίαρχες επιβολές στην πνευματική ζωή του πολύ μορφωμένου κοσμικού περιβάλλοντος του στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, που έχουν κρατήσει, οι μόνες στην Οθωμανική αυτοκρατορία, την σχέση τους εξ αίματος με το Βυζάντιο όχι μόνο από εκκλησιαστική αλλά και από διοικητικο-κυβερνητική άποψη. Όπως έγινε πια λόγος, αντίθετα από την συγκριτικά μονοεθνική κρατική πολιτιστική ανάμνηση των υπόλοιπων βαλκανικών λαών, η ελληνική ανάμνηση αναπόφευκτα αποδείχτηκε πολυεθνική, διότι η μεσαιωνική προβολή της είναι το Βυζάντιο. Τίποτε το λογικότερο σε τέτοια περίπτωση από τη μετατροπή ακριβώς της γεωγραφικής χάρτας της «Ελληνικής Δημοκρατίας» σε εκείνο το αναμφίβολο και ισχυρό μέσο αφύπνισης, στερέωσης και προπλάσμου του ελληνικού πολιτισμικού και πολιτικού πατριωτισμού, όπως προβάλλονται π.χ. για τη Βουλγαρική Αναγέννηση η «Σλαβο-βουλγαρική ιστορία» του Παΐσιου και για τη Σερβική η Ιστορία του Ράιτς.

Μισό αιώνα αργότερα (άλλοι καιροί πιά!) ο Ρακόβσκι θα είναι πιο κοντά στην, αν ειπωθεί πολύ συμβατικά, ομοσπονδιακή ιδέα, έστω και στη λειτουργία της μυθογενούς, σαν ενδεχόμενη πολιτιστικο-πολιτική προοπτική για αλληλοσυμφέρουσα προσαρμογή των μελλοντικών βαλκανικών κρατών εξαιτίας της περιστάσεως ότι υπάρχουν κιόλας δύο ελεύθερα τέτοια κράτη, Ελλάδα και Σερβία, και αυτός αναπόφευκτα θα πρέπει να συμμορφώνεται μ' αυτό. Οντοπικός μύθος για δημιουργία ενός κοινού βαλκανικού κράτους, το οποίο θα υποτάσσει όλα τα άλλα στη δική του γλωσσική, πολιτισμική και σε τελευταία ανάλυση αναλλοίωτη εθνική, εθνική πολιτιστική κυριαρχία, θα μπορούσε να γεννηθεί μόνο κατά την εποχή του Ρήγα, όταν όλα τα υποδουλωμένα βαλκανικά έθνη βρίσκονται σε σχεδόν όμοια κατάσταση κοινοτήτων,

που αφυπνίζουν για νέα πολιτική ζωή, στην πρωταρχική διαδικασία «ιδεολογικής συναρμολόγησης της κατεστραμμένης εθνικής ταυτότητας»²⁶, χωρίς όμως οποιαδήποτε από αυτές να μην έχει κατορθώσει να δημιουργήσει δικό της εθνικό κράτος. Αλλά οι βαλκανικοί πολιτισμικοί και πολιτικοί εθνικισμοί αναπόφευκτα έπρεπε να διανύσουν την πορεία από την κρατικο-δημιουργική τους μυθοπλασία ως την επίτευξη του δικού τους πολιτιστικού ταυτόσημου, δηλαδή της πραγματικής τους κρατικο-δημιουργικής ωρίμανσης, όσους κατακλυσμούς και θύματα να τους στοίχιζε αυτό, όσο και αποθαρρυντική να ήταν η μετατροπή των μέχρι χτες αδελφών από τύχη, σε μαχόμενους ανταγωνιστές. Όσο και να μας φαίνεται παράξενο, με την ανεφάρμοστη* και τότε, και όπως αποδείχτηκε και αργότερα, ιδέα για κοινό βαλκανικό κράτος ο Ρήγας παρουσιάζεται πρόδρομος για τους πόθους, πάντα ουτοπικούς, μερικών από τους πιο φωτεινούς αναγεννησιακούς εγκέφαλους Βούλγαρους του 19^{ου} αιώνα σαν τον Ρακόβσκι, τον Μπότεβ και τον Καραβέλοβ, για πιο στενή πολιτισμική εξοικείωση των βαλκανικών λαών.

Όσον αφορά όμως την ιδέα του Ρήγα για τον εθνοδιαμορφωτικό ρόλο της γλώσσας σαν το σιγουρότερο όργανο επιβολής της πολιτισμικής και της πολιτικής ηγεμονίας, η ίδια απόδειξε τη ζωτικότητα της πολλές φορές και με διαφορετικούς τρόπους, όσο κατά την προαπελευθερωτική, τόσο και κατά την ελεύθερη περίοδο του νέου ελληνικού κράτους. Δεν είχαν περάσει ούτε δύο δεκαετίες από τη δημοσίευση της «*Χάρτας της Ελλάδος*» του ίδιου, και στη γνωστή επιστολή του προς τον πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλο, σταλμένη από τη Βιέννη το 1815, ο Νεόφυτος Δούκας, ένας από τους πνευματικούς πατέρες του νέου ελληνισμού, γράφει: «... κανένα άλλο έθνος δε θα μπορούσε να επεκτείνει τα όρια της γλώσσας του στο βαθμό που εμείς μπορούμε – αφ' ενός με ανάμειξη με τους γύρω μας στη Βουλγαρία,

26. Στέφανοβ, Β., *Οι λαβύρινθοι του νοήματος. Κριτικό λεξιλόγιο της ποίησης του Χρίστο Μπότεβ*, Σόφια, 1993, σ. 112.

Βλαχία, Αλβανία, Ασία και παντού αλλού, και αφ' ετέρου χάρη στην καλλιτεχνία και το όφελος από τη γλώσσα μας. Άρα υπόψη των πολλών τρεχουσών αναγκών μας, αν κάποιος δεχτεί ότι θα μπορούσε να υπάρχει κάτι, το οποίο να εξυπηρετεί τα συμφέροντα μας ή καλύτερα να συμβάλλει στο κύρος μας από τη διάδοση της γλώσσας μας, τότε δε θα δεχόμουν αυτόν τον άνθρωπο σαν σώφρονα»²⁷.

Αναφέροντας αυτό το κείμενο με άλλη αφορμή, ο Π. Κιτρομηλίδης κάνει σχόλιο που υποστηρίζει και τη θέση μας: «... όλες αυτές ξένες ως προς τη γλώσσα ομάδες έχουν παρ' όλα αυτά, δυνατότητα να γίνουν μέλη του ελληνικού έθνους, αν ενστερνιστούν την ελληνική γλώσσα και πορισμό, τόσο για αισθητικούς, όσο και για πρακτικούς λόγους. Προφανώς στην περίπτωση ακολουθείται η ίδια γραμμή, η οποία αρχίζει από τον Δανιήλ της Μοσχόπολης, ο οποίος καλεί τους συναδέλφους του από τις βαλκανικές γλωσσικές μειονότητες να μαθαίνουν ελληνικά και να γίνουν Έλληνες, και φτάνει στο Νεόφυτο Δούκα, ο οποίος ενθαρρύνει τους ηγέτες του ελληνικού πολιτισμού να τους απορροφήσει διαμέσου αυτού. Με αυτό τον τρόπο το έθνος είναι δεχτό σαν πολιτισμική κοινότητα»²⁸. Ενθυμίζοντας την πρόταση, που κάνει ο Δούκας να στείλει ο πατριάρχης εκατό αγιορείτες μοναχούς να διδάσκουν τη ζωντανή καθομιλουμένη ελληνική γλώσσα σε περιοχές όπου είναι άγνωστη, ο Κιτρομηλίδης συμπεραίνει: «Σαφέστατο είναι εδώ περί τίνος πρόκειται – περί του τουρκόγλωσσου ορθόδοξου πληθυσμού στα ενδότερα της Μικράς Ασίας, καθώς και για τον αλβανόγλωσσο, σλαβόγλωσσο και βλαχόγλωσσο πληθυσμό στα Βαλκάνια»²⁹. Αργότερα, στις συνθήκες του ελεύθερου ελληνικού κράτους πια, η διάδοση της ελληνικής γλώσσας μετατρέπεται σε ένα από τα πλεονεκτικά καθήκοντα στη διαδικασία της δημιουργίας της λεγόμενης από τον Κιτρομηλίδη «κοινότητας του

27. Παραθέτω κατά τη μετάφραση του Β. Τάντοροβ εις: Κιτρομηλίδης, Π., «Από το σταυρό στη σημαία». Σόφια, 1999, σ. 146.

28. Ο. π., σ. 146-147.

29. Ο. π., σ. 147-148.

ελληνικού έθνους» – διαδικασία, στην οποία ιδιαίτερα δραστήριο μέρος παίρνουν οι γνωστές εταιρίες και σύλλογοι, των οποίων ο πολιτισμικός και πατριωτικός ευαγγελισμός διαδίδεται παντού στα Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία, και στη δράση συμμετέχουν όχι λίγοι διακεκριμένοι πανεπιστημιακοί ερευνητές³⁰.

Το πρόβλημα το οποίο επρόκειτο να λυθεί από τον Ρήγα στα τέλη του 18. αι. –να δημιουργηθεί και εκμεταλλευτεί ως δυνατόν πιο αποτελεσματικά ο μύθος της ιστορικής, γλωσσικής, νομικής και στη τελευταία ανάλυση εθνικής πολιτιστικής νομιμοποίησης και προθεσμοθέτησης του μελλοντικού κράτους– ο Ρακόβσκι το αντιμετωπίζει μισό αιώνα αργότερα σε αρκετά πιο περίπλοκη και δύσκολη κατάσταση. Όπως έγινε λόγος ανωτέρω, και στα δύο δημιουργημένα πια, ανεξάρτητα βαλκανικά κράτη, Σερβία και Ελλάδα, καθώς και σε ένα που είναι στα πρόθυρα της απόκτησης της πλήρους ανεξαρτησίας του, Ρουμανία, όλα αυτά σε μεγάλο βαθμό πραγματοποιήθηκαν ή πραγματοποιούνται με την εκμετάλλευση των πλεονεκτημάτων, που δίνει ένας ελεύθερα λειτουργών κρατικός μηχανισμός και μια κοινωνία με δημιουργημένους ή τουλάχιστον ελεύθερα δημιουργούμενους πολιτιστικούς και πολιτικούς θεσμούς.

Και κάτι άλλο – σε δύο από αυτά δημιουργήθηκαν κιόλας εθνικά δόγματα, Μεγάλη Ιδέα στην Ελλάδα και το Σχεδιάσμα στη Σερβία, με άλλα λόγια προς το δικό του «βυζαντινό όνειρο» ο Ρακόβσκι ξεκινάει σε στιγμή όταν η Μεγάλη Ιδέα ενεργεί πολύ δραστήρια για την πραγματοποίηση του δικού της ονείρου, βοηθούμενη ισχυρά σχεδόν από όλους τους βασικούς θεσμούς του κρατικού μηχανισμού, ανεξάρτητα

30. Ό. π., σ. 174-175. Βλ. Και: Β. Τράϊκοβ, «Η συμμετοχή των Βουλγάρων στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες των άλλων βαλκανικών λαών – παράγοντας για την σταθεροποίηση της εθνικής συνείδησης του βουλγαρικού λαού», Εις: *Το βουλγαρικό έθνος κατά την Αναγέννηση (Συλλογή μελετών)*. Σόφια, 1980, σ. 363-364, Ντάνοβα, Ν., *Το εθνικό πρόβλημα στα ελληνικά πολιτικά προγράμματα, ό. π., κεφ. 2, τ. 5*.

από το γεγονός ότι ο πολιτισμικο-ιδεολογικός χώρος, στον οποίο λειτουργεί ο ίδιος αυτός ο μηχανισμός, διαμελίζεται από αρκετά σοβαρό εσωτερικό πόλεμο προ- και αντιβυζαντινών διαθέσεων.

Αρχίζοντας ακόμα στην προαπελευθερωτική περίοδο σαν μανιασμένη σύγκρουση μεταξύ της διαφωτιστικής αρχαιολατρικής και θρησκευτικο-κληρικής φιλοβυζαντινής ιδεολογικής συνιστώσας, αυτός ο πόλεμος των κατ' ουσίαν πολιτιστικών μοντέλων συνεχίζεται και στο ελεύθερο ελληνικό κράτος σαν έκφραση κιόλας σε μεγαλύτερο βαθμό πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων, για να καταλήξει στο τέλος του αιώνα με ανακωχή αμοιβαίου συμφέροντος στο όνομα πολύ πιο σπουδαίων, συνολικών εθνικο-στρατηγικών συμφερόντων, που επιβάλλονται από τις όλο και πιο οξείες συγκρούσεις ανάμεσα στα ιδεολογήματα και μυθολογήματα των βαλκανικών εθνικισμών³¹.

Ο Ρακόβσκι είναι σύγχρονος παρατηρητής, οφθαλμοφανώς πολύ ακριβής αναλυτής, ακόμα και συμμετοχος σε μερικά από τα σπουδαιότερα πολιτικά γεγονότα και πράξεις του νέου ελληνικού κράτους ή στις εμπνευσμένες από αυτό εξεγέρσεις στη Βραίλα όπου εμφανίζε-

31. Δίνοντας έκφραση στην ιδεολογική τάση που γίνεται όλο και πιο διαρκής στην Ελλάδα κατά τις δεκαετίες των 60 και 70 του 19^{ου} αι., ο μεγαλύτερος τότε Έλληνας ιστορικός Κ. Παπαρηγόπουλος κατηγορεί το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης ότι έχασε 400 χρόνια, κατά τα οποία θα μπορούσε να εξελληνίσει όλο το μη ελληνικό πληθυσμό της Βαλκανικής χερσονήσου. Τόσο αυτός, όσο και ο Δ. Θεριανός και άλλοι Έλληνες ιστορικοί της ίδιας περιόδου αναλαμβάνουν κινητοποίηση, η οποία συναντά αμέσως την υποστήριξη όλου του κράτους για αποκατάσταση του Βυζαντίου σαν ελληνικού κράτους, στο οποίο μπορούν να βρεθούν τα βασικά συστατικά του έθνους – κοινή γλώσσα, καταγωγή, θρήσκευμα, πολιτισμική παράδοση, ιστορία κ.λπ. Στην κινητοποίηση για αποκατάσταση της βυζαντινής ιστορίας ιδιαίτερα μεγάλη δραστηριότητα δείχνουν τα υπουργεία της Παιδείας και των Οικονομικών, στέλνοντας επιστήμονες στην Ευρώπη, στο Άγιο Όρος, στην Κωνσταντινούπολη και αλλού για να συγκεντρώσουν πηγές για τη βυζαντινή ιστορία, ετοιμάζεται η έκδοση της «Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης», επίσημα αναγνωρίζεται ότι είναι «έργο εθνικό». Βλ. λεπτομερέστερα: Ντάνοβα, Ν., *Το εθνικό πρόβλημα, ό. π.*, σ. 261.

ται και γενικός στρατιωτικός αρχηγός σε μια από τις σπουδαιότερες δεκαετίες της μεταπελευθερωτικής του περιόδου, δεκαετίες των 40, 50 και 60, όταν γεννιέται και αναπτύσσεται δραματικά και αντιφατικά το εθνικό του δόγμα, που επιβάλλει φανερά και μεθοδικά τον κύριο σκοπό του: την δημιουργία εθνικού ελληνικού ταυτοσήμου διαμέσου των πιο σπουδαίων γι' αυτόν τον σκοπό θεσμών – της μόρφωσης, της επιστήμης και της λογοτεχνίας, της νομοθεσίας, του στρατού, της εκκλησίας³². Άρα, για να εκπληρώσει το καθήκον, που η λογική του πολιτισμικο-ιστορικού μοντέλου έχει αναθέσει μισό αιώνα πιο νωρίς στον Ρήγα, αυτός έπρεπε να ανοίξει, αν το πούμε παραστατικά, δύο μέτωπα κιόλας: το ένα, στο οποίο μαζί με τη μεγαλειώδη σκιά του προγενεστέρου του να πολεμούν την Οθωμανική αυτοκρατορία, και το άλλο στο οποίο οι περιστάσεις τον αναγκάζουν να αντισταθεί σε κάποια σημεία της Μεγάλης Ιδέας.

Για να νικήσει και στα δύο μέτωπα, δηλαδή να πραγματοποιήσει προς όφελος του «το βυζαντινό όνειρο» της Βαλκανικής αναγέννησης, που καταλήγει στο σχέδιο του μαζικού συλλογισμού για αποκατάσταση σε κάποια νέα μορφή όχι πάντοτε πολύ σαφή, αλλά πάντοτε πολύ ποθητή, των πάλαι ποτέ ανεξάρτητων μεσαιωνικών βαλκανικών κρατών, το καθένα από τα οποία κατά το μοντέλο, ακόμα και κατά την ορολογική επωνυμία, όχι μόνο στην διοικητική και τη στρατιωτική οργάνωση του, αλλά και στις κρατικο-δημιουργικές του, στρατιωτικές, ακόμα και πολιτισμικές (λογοτεχνία, επιστήμη, αρχιτεκτονική) στρατηγικές είναι στην ουσία και αναπόφευκτα ένα «μικρό Βυζάντιο», αυτός δεν μπορεί μόνο να καλέσει, σαν τον Ρήγα, τα άλλα βαλκανικά έθνη «σε μιά κοινή ορμή», που όπως είναι γνωστό οι απελπισμένες σχετικές προσπάθειες του μένουν χωρίς αποτέλεσμα. Για να αντισταθεί σε ορισμένα απαράδεχτα κατά τη γνώμη του σημεία της Μεγάλης Ιδέας αυτός αναπόφευκτα, αλλά και κατά την αιώνια βαλκανική παράδοση,

32. Βλ. Κιτρομηλίδης, Π., ό. π., σ. 160-161.

είναι υποχρεωμένος να κάνει και κάτι ακόμη: να χρησιμοποιήσει αν όχι τις ίδιες τακτικές, τουλάχιστον το ίδιο όπλο. Στην περίπτωση αυτή, αυτό θα πει να αντιτάσσει στην ελληνική Μεγάλη Ιδέα τη δική του «μεγάλη ιδέα», για την πραγματοποίηση της οποίας, κατά τους κανόνες της πραγματοποίησης των παραδειγμάτων του κοινού βαλκανικού μοντέλου, να προτείνει τις πιο αποτελεσματικές και κατάλληλες για τις περιστάσεις αντιλήψεις-μύθους για τοποθέτηση των θεμελίων των αναφερόμενων, επιβεβλημένων πια στην πράξη από την κρατικο-δημιουργική λογική στην Ελλάδα και στη Σερβία σπουδαιότατων θεσμών: της εκπαίδευσης, της επιστήμης και της λογοτεχνίας, του περιοδικού τύπου, της νομοθεσίας, του στρατού και της εκκλησίας. Αν εξεταστεί έτσι δε θα μας φανούν παράξενα ούτε οι γλωσσικές, ούτε οι εθνολογικές, ούτε οι ιστορικές ρομαντικές απόψεις του Ρακόβσκι, τις οποίες εκτός από εθνομεσσιανικές και μυθογενείς πρέπει να καθορίζουμε υποχρεωτικά και σαν ταντόσημες στο μοντέλο ή μάλλον σαν αναγκαστικά αναπόφευκτα αμυντικές, παρά σαν επεκτατικές όπως καμιά φορά μπορούν να φαίνονται³³.

Η δημιουργία στα Βαλκάνια των προκρατικών θεσμών προϋποθέτει υποχρεωτικά την οργάνωση και των αναπόφευκτων αμυντικών ιδεολογιών, που στην περίπτωση μας αποδείχνονται όχι μόνο αντιτουρκικές, αλλά και ανθελληνικές, αντισερβικές, αντιβουλγαρικές, αντιρωσικές κ.λπ., παρουσιαζόμενη όχι σπάνια και σαν μορφή χαρακτηριστικής αντίδρασης των δημιουργούμενων και αμφισβητούμενων ακόμα από το 18^ο αι. κρατικο-πολιτικών μύθων «Ιλιρίκ», «Πιεμόντ», «Ελλάδα», «Γερο-Ιβάν» κ.ά.³⁴.

Όχι μόνο σαν πνευματικό τέκνο του ρομαντισμού του 19ου αι., όπου κυριαρχούν οι ιδέες του Χέρντερ για τον εθνοδημιουργικό ρόλο της

33. Στην πιο νέα έρευνα του λογοτεχνικού έργου του Ρακόβσκι η Κ. Στάνεβα επίσης παίρνει θέση σ' αυτό το πρόβλημα. Βλ. Στάνεβα, Κ., *Απολογία του βουλγαρικού. Η δημιουργία του Γκεόργκι Ρακόβσκι*. Σόφια, 1996, σ. 143.

34. Βλ. Ράντεβ, Ιβ., *Ιστορία της βουλγαρικής λογοτεχνίας κατά την Αναγέννηση*, Βελίκο Τίρνοβο, 1977, σ. 68-74.

ιστορίας, της φιλολογίας και της λαογραφίας, όχι τόσο και, όπως πολύ καιρό θεωρούνταν, λόγω ξανά της ρομαντικής «ετυμολογικής» μόδας στην ευρωπαϊκή «μυθολογική» φιλολογία και λαογραφία εκείνης της εποχής³⁵ (οι μέθοδοι της εμφανίζονται μόνο ευπρόσδεκτες!), ο Ρακόβσκι, όπως και ο Κωνσταντίν Φώτινοβ, καταπιάνεται να αποδείχνει την αρχαία καταγωγή του λαού του και αναλόγως την αρχαιότητα της βουλγαρικής γλώσσας, λαογραφίας και μυθολογίας. Παρατηρώντας από κοντά την οργάνωση των εκπαιδευτικών και των επιστημονικών θεσμών στα ελευθερωμένα βαλκανικά κράτη, αυτός φτάνει στο λογικό συμπέρασμα, ότι αυτός είναι ο μοναδικός αποτελεσματικός τρόπος να αντισταθεί κανείς σε κάποιες απαράδεχτες από μία η άλλη άποψη ιδέες τους.

Εντούτοις σχηματίζεται η εντύπωση ότι οι σερβικές ιστορικές, φιλολογικές, εθνογραφικές και οι λογικά προερχόμενες από αυτές εδαφικές διεκδικήσεις δεν τον ανησυχούν ιδιαίτερα, πιθανότατα λόγω της έντονα οφθαλμοφανούς και γι' αυτό δυσφημιζούσης αναξιοπιστίας τους³⁶. Τελείως ευεξήγητα πρώτιστος ανταγωνιστής του είναι η Μεγάλη Ιδέα, διότι πίσω της βρίσκεται η δυνητική ενέργεια της πολιτιστικής μάζας με τεράστια ισχύ. Ευρωπαίοι επιστήμονες, σαν το Γερμανό ιστορικό Φαλμεράνερ, μπορούν να αποδείχνουν όσο θέλουν, ότι οι νέοι Έλληνες δεν έχουν τίποτε το κοινό με την Αρχαία Ελλάδα, ούτε με το Βυζάντιο, ότι όλοι αυτοί είναι εξελληνισμένοι Σλάβοι ή Αλβανοί. Ο στρατηγός, ο μυθοπλάστης και ο οικοδόμος της ακόμα μη υπάρχουσας βουλγαρικής κρατικής οντότητας όμως ξέρει, ότι οι μηχανισμοί φρού

35. Βλ. Σισμάνοβ, Ιβ. Δ., «Η σημασία και τα καθήκοντα της εθνογραφίας μας». *СЪДЪРЖАНИЕ*, 1 (1889), σ. 13, Αρναούτοβ, Μ. Γκεόργκι Στόικοβ Ρακόβσκι. *Βίος - έργο - ιδέες*. Σόφια, 1969, σ. 211-214, Πένεβ, Μπ., *Ιστορία της νέας βουλγαρικής λογοτεχνίας*. Σόφια, 1977, σ. 280-290.

36. Στις ηγεμονιστικές σερβικές διεκδικήσεις, ότι η Αρχαία Σερβία απλώνεται ως τις Σέρρες ακόμα και ως τη Θεσσαλονίκη, αυτός αντιτάσσεται στη μελέτη του «Βούλγαροι κλέφτες», παρόμοιες αντιλήψεις εκφράζει και στο βρισκόμενο στο αρχείο του ατέλειωτο κείμενο, τιτλοφορημένο «Πολιτικές σχέσεις του Σερβικού πριγκιπάτου...».

ρησης ενός φιλόδοξου νέου βαλκανικού κράτους, όπως το ελληνικό, απλώς δε θα επιτρέψουν παρόμοιες θέσεις με όλες τις πραγματικές ή σκαρφισμένες αποδείξεις να φτάσουν στο δημόσιο χώρο του, ακόμα λιγότερο να ασκήσουν κάποια επίδραση στους ιδεολογικούς και στενότερα συνδεδεμένους μ' αυτές επιστημονικο-εκπαιδευτικούς θεσμούς.

Ας μη ξεχνούμε ότι είναι σύγχρονος της ευρείας καμπάνιας στο νέο ελληνικό κράτος με όλα τα μέσα να στερεωθεί η ιδέα για τον «*θεο-πρόβλητο ελληνικό λαό, ο οποίος χάρη στην επαγρυπνούσα Θεία Πρόνοια κατορθώνει να συνδυάζει στην ιστορία του τον χριστιανισμό με τον ελληνικό πολιτισμό, και να εκπληρώσει την ειδική αποστολή του στην ιστορία της ανθρωπότητας*»³⁷. Όχι τυχαία μεγάλο μέρος σ' αυτή την καμπάνια αποδίδεται ακριβώς στην αντιμετώπιση των απολύτως απαράδεκτων για την ελληνική υπόθεση ισχυρισμών, σαν του Φαλμεράνερ, διότι ωστόσο τα γραπτά μένουν και αν ακόμα τα κρύψεις προσωρινά, εγκυμονεί μελλοντικούς κινδύνους. Όπως αναφέρει ο μεγάλος ερευνητής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και Αναγέννησης Κ. Θ. Δημαράς, «*Ένα τέτοιο ράπισμα, σε τέτοια κρίσιμη στιγμή, δεν μπορούσε να μένει αναπάντητο: ο πνευματικός ελληνισμός ολόκληρος, μέσα στην πτώση των μετεπαναστατικών χρόνων, είχε μοναδικό σχεδόν αποκούμπι την αρχαία κληρονομιά. Οι Έλληνες λόγιοι αισθάνονται βαθιά την προσβολή και απαντούν*»³⁸. Το 1842 κυκλοφορούν τα αναιρούντα τους ισχυρισμούς του Γερμανού επιστήμονα, βιβλία «*Ιστορία των Αθηνών*» του Σουρμελή και «*Δοκίμιον περί σπουδής της ιστορίας*» του Γεώργιου Δάρβαρι. Το επόμενο έτος εμφανίζονται τα έργα του διακεκριμένου καθηγητή Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου και του

37. Βλ. Ντάνοβα, Ν., *Κωνσταντίν Γκεοργκίεβ Φώτινοβ στην πολιτισμική και ιδεολογική εξέλιξη των Βαλκανίων του 19 αι.* Σόφια, 1994, σ. 294. Βλ. και Ντάνοβα, Ν., *Το εθνικό πρόβλημα στα ελληνικά πολιτικά προγράμματα, ό. π., σ. 154-155.*

38. Βλ. Δημαράς, Κ. Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας.* Έκτι έκδοση. Αθήνα, 1975, σ. 263.

Γεωργιάδη Λεύκια*. Ένα από τα βασικότερα καθήκοντα ενώπιον της ελληνικής επιστήμης, κατά τις επόμενες δεκαετίες είναι να διαψεύδει τον Φαλμεράνερ. Στη μανιασμένη μάχη για ανατροπή των θέσεών του συγκαταλέγονται ιδιαίτερα δραστήρια γλωσσικά και λαογραφικά επιχειρήματα, κάτι που δίνει και σοβαρή ώθηση στην ανάπτυξη αυτών των επιστημών, ακόμα και σύμφωνα με τον Δημαρά χάρη ακριβώς σ' αυτήν την αιτιολογία η ελληνική λαογραφία ξεπερνάει την δυτικοευρωπαϊκή. *«Ο σκοπός είναι ένας, αλλά τα μέσα είναι πολλαπλά: γνωρίζουμε ότι η συνείδηση της συνοχής του νέου ελληνισμού με τον αρχαίο δεν έπαψε ποτέ ν' ακμάζει στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Τώρα η συνείδηση αυτή είναι πιο εξημιμένη, αλλά και πιο γερά οπλισμένη για τον αγώνα. Έτσι αναπτύσσεται και η ιστοριογραφία»*³⁹.

Ύστερα από όλα όσα ειπώθηκαν δεν αποτελεί έκπληξη ούτε η εμφάνιση της Μεγάλης Ιδέας ακριβώς αυτή την περίοδο (1844), ούτε πάλι ότι ο Ρακόβσκι στρέφει τις προσπάθειές του προς τη συντριβή ακριβώς του πλήθους πίσω της, και μάλιστα όχι τόσο και ενάντιά του στο πεδίο της σπουδαιότητάς του (θα ήταν άδικη προσπάθεια), όσο αντιτάσσοντάς της άλλη παρόμοια, επίσης μυθοπλαστική, η οποία πρέπει να την καταλύσει με εγχειρήματα, ταυτόσημα με τα δικά της. Γι' αυτό και τις κύριες φιλολογικές προσπάθειές του ο Ρακόβσκι τις ρίχνει για να αποδείξει ότι η παλαιότερη γλώσσα – η σανσκριτική – δεν είναι τίποτε άλλο από βουλγαρική, γι' αυτό και στην ετυμολογική αλχημεία της γλωσσικής χρυσοθηρίας του τα δύο κύρια στοιχεία είναι η βουλγαρική και η «παράγωγη» της η ελληνική. Δεν είναι ούτε τόσο δύσκολο, ούτε και τόσο σπουδαίο να γίνει τέτοια πράξη με τη σερβική, που και δίχως άλλο ηχεί για το Βούλγαρο τόσο γνωστή, που αυτός συχνότατα την αντιλαμβάνεται σαν διάλεκτό του, μα και όλος ο κόσμος της επιστήμης ξέρει, ότι χάρη στο αλφάβητο του Κυριλλίου και του Μεθοδίου όχι άλλη, αλλά η παλαιοβουλγαρική γλώσσα εκτελούσε το ρόλο της σλαβικής λατινικής, σαν κοινή λογοτεχνική και λειτουργική γλώσσα.

39. Δημαράς, Κ. Θ., ό. π., σ. 263-264.

Μεγάλη είναι μόνο η νίκη ενάντια σε μεγάλο αντίπαλο, τότε η αξία της υψώνει όλο και περισσότερο. Αυτός είναι, ο κινητήρας των προ-σπαθειών στη μεγάλη φιλολογική μάχη, που όχι μόνο ο Ρακόβσκι στην Κωνσταντινούπολη, στην Αθήνα, στη Μασσαλία, στο Βουκουρέστι, στην Οδησό, στο Βελιγράδι ή στο Νόβι Σαντ, αλλά και ο Φώτινοβ στη Σμύρνη, ο Σελμίνσκι στην Αθήνα, ο Μπερόν στο Παρίσι, ο Παρλίτσεβ στην Αχρίδα, ο Τζίνοτ στα Σκόπια και άλλοι πολλοί την διεξάγουν ενάντια στη Μεγάλη Ιδέα. Δεν είναι τυχαίο, ότι όλοι οι προαναφε-ρόμενοι είναι από τους καλύτερα καταρτισμένους ελληνιστές αυτοί ακριβέστατα εννοούσαν την ισχυρή κεντρομολο-οργανωτική, στροβιλι-στικο-παρασύρουσα, αφομοιωτικο-αλέθουσα και σε τελευταία ανάλυση νικηφορο-μυθοπλαστική, κρατικό-δημιουργική δύναμη της Μεγάλης Ιδέας στις συνθήκες του κυριαρχώντος πολιτιστικού και θεσμικού χάους στις υπόλοιπες ακόμα ανελευθέρωτες βαλκανικές χριστιανικές χώρες.

Το ένα μισό αυτής της αλήθειας το διατύπωσε ακριβώς ο Σισμάνοφ, γι' αυτό και το παραθέτω: *«Έπρεπε να αποδειχθεί με οποιοδήποτε τρόπο, ότι οι Σλάβοι δεν πέφτουν πιο κάτω ούτε από τους Ινδούς, που περιφανεύονται με τις Βέδες τους και τις κολοσσιαίες εποποιίες Ραμαγιάνα και Μαχαμπχαράτα, ούτε από τους Πέρσες, που κατέχουν τέτοιο πελώριο άγιο βιβλίο σαν την Ζενταβέστα, ούτε από τους Εβραίους, που χάρισαν τη Βίβλο στον κόσμο, ούτε από τους Έλληνες, που έχουν δώσει υπόδειγμα για όλα τα έπη με την Ιλιάδα και την Οδύσσεια τους. Ακόμα και οι Γάλλοι και οι Γερμανοί πέτυχαν να φανερώσουν τα λαϊκά έπη τους: οι Νιμπελούνγκεν και ο Ρολάν, και οι Σλάβοι τίποτε, τίποτε το παρόμοιο δεν έχουν; Τέτοια ντροπή δεν υποφέρεται. Από όπου και να είναι, έπρεπε να βρεθούν μέσα για να αποδειχτεί στους αντιπάλους, ότι και εμείς είμαστε άνθρωποι, και εμείς έχουμε ένδοξη ιστορία, πρωτότυπο πολιτισμό και πάνθεο γεμάτο από κάθε λογής πλούτη, μεγάλα και μικρά, αλλά σε κάθε περίπτωση τουλάχιστον όχι μικρότερα από τα γερμανικά ή τα ελληνικά»⁴⁰.*

40. Σισμάνοφ, Ιβ. Δ., ό. π., σ. 13.

Λέω ότι εδώ ο Σισμάνοβ δηλώνει μόνο το μισό της αλήθειας, διότι παρόλο που έγινε με αφορμή τον Ρακόβσκι, το συμπέρασμά του αναφέρεται μάλλον σε όλους τους άλλους συμμετόχους στην ιστορικο-φιλολογική αντίσταση ενάντια στα κάποια απαράδεχτα για τους Βουλγάρους μυθολογήματα της Μεγάλης Ιδέας. Το πραγματοποιούμενο πια στην πράξη από ένα αιώνα περίπου βαλκανικό μοντέλο όμως απέδειξε ότι η υπεράσπιση δεν φτάνει για αντίσταση. Οι νόμοι της εξόδου από το πολιτιστικο-θεσμικό βαλκανικό χάος προϋποθέτουν υποχρεωτικά και θεσμικο-δημιουργική πρωτοβουλία, και τέτοια δεν μπορεί να προτείνει, ακόμα λιγότερο να πραγματοποιεί, όποιος-όποιος. Οι σύγχρονοι του Ρήγα – ο Ευγένιος Βούλγαρις, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο Δημήτριος Καταρτζής ή ο Θεόφιλος Καΐρης, ο οποίος και πρότεινε δική του θρησκεία «θεοσέβεια», δεν ήταν ούτε λιγότερο μορφωμένοι, ούτε ο πατριωτικός ξήλος τους ήταν πιο αδύναμος, αλλά κανένας τους δεν πρότεινε Χάρτα, Σύνταγμα ή αστικο-νομικό κανονισμό στο μελλοντικό κράτος, διότι ανάμεσα σ' αυτούς και σε ακόμα πολλούς όχι λιγότερο μεγάλους, ο μεγαλύτερος γεννημένος για εθνοηγέτης ήταν μόνο ένας.

Έτσι όπως μισό αιώνα αργότερα κατά την επόμενη τοπική απόπειρα για έξοδο από το πολιτιστικο-θεσμικό χάος, ένας άλλος ηγέτης ήξερε πολύ καλά, ότι αυτή η έξοδος γίνεται μόνο με ένα τρόπο, με θεσμικο-δημιουργική δηλαδή κρατικο-δημιουργική πρωτοβουλία, στην οποία κατόρθωσε να προσθέσει και την προσφορά του Καΐρη, προτείνοντας και κάτι σαν δική του θρησκεία, «ανασχηματισμένη» από τα ρομαντικά βάθη του ίδιου αυτού χάους με τα μαγικά εργαλεία της μυθολογικής σχολής και προορισμένη να υπερασπίσει το δικό του, το βουλγαρικό, από την επιθετικότητα κάποιων ιδεών της Μεγάλης Ιδέας, ιδιαίτερα στο φόντο του αγώνα ενάντια στο Πατριαρχείο του Φαναριού. Αφού διείσδυσε σε μερικές από τις σπουδαίες αλήθειες της φιλοσοφίας της πολιτισμικής ιστορίας και γνώριζε την κραταιά δύναμη της αρχέτυπης αναλογίας, αυτός καταλαβαίνει πολύ καλά ότι η σύγκρουση των δύο στην ουσία νεοδημιουργημένων αρχέτυπων σωμάτων – της Μεγάλης

Ιδέας αφενός, με το δικό του μυθολογικό βουλγαρικό πάνθεο αφ' ετέρου, χτισμένων πάνω στην παλιά αρχέτυπη βάση, αναλόγως της βυζαντινής κοσμοταξονομικής αντανάκλασης και των δοξασιών των Βουλγάρων – μπορεί να είναι πετυχημένη απόπειρα τόσο για νόμιμη αντίσταση, όσο και για σκόπιμη επίθεση.

Το αποφασιστικό στην περίπτωση είναι ότι αντίθετα με όλους τους άλλους συγχρόνους του, ο Ρακόβσκι όχι απλώς συζητεί επί κάποιων φιλολογικών ή ιστορικών προβλημάτων, αλλά έχει τη σαφή συνείδηση ότι θέτει τα σωστά, υποχρεωτικά και αιώνια θεμέλια των πρωτευνόντων σπουδαίων όντων για τη ζωή του μελλοντικού κράτους πολιτιστικών θεσμών, οι οποίοι στις συνθήκες του συγκροτούμενου ειδικού βαλκανικού χώρου αναπόφευκτα αποκτούν πρωτ' απ' όλα εξαιρετικά μεγάλη ιδεολογική και πολιτική σημασία⁴¹. Μόνο έτσι μπορούμε να εξηγήσουμε το γεγονός, ότι παρά την αναμφισβήτητη υψηλή συγγραφική αξία αυτός αποσπά για τις επιστημονικές ασχολίες του όχι λιγότερο χρόνο απ' ότι στην καθαρά λογοτεχνική, ακόμα και την πολιτική και την επαναστατική δράση του. Σαν φιλόλογος, ιστορικός και λαογράφος, όσο και μεγάλη να είναι η συμμετοχή του Τσάνι Γκίντσεβ στο «Ευρετήριο», αυτός επαναλαμβάνει κυριολεκτικά τον ηράκλειο άθλο του Ρήγα κατορθώνοντας για λίγο καιρό στις υπάρχουσες δυσμενέστατες συνθήκες να συσσωρεύσει σημαντική πολυμάθεια, την οποία σκόπιμα και αποτελεσματικά να μεταβάλει σε θεσμικο-δημιουργική μυθοπλαστική ενέργεια⁴².

41. Σύμφωνα με την πνευματώδη έκφραση της Κ. Στάνεβα στο ενδιαφέρον βιβλίο της για τον Ρακόβσκι, αυτός «τακτοποιεί πάξελ, ονομαζόμενο από αυτόν «Βουλγαρία» («Μεγάλη Βουλγαρία»), και το ψηφιδωτό μετατρέπεται σε επιβλητικό πανό». Βλ. Στάνεβα, Κ., *ό. π.*, 191. Ακριβώς στο συνδυασμό ολόκληρης της μελέτης της είναι και η θέση ότι «Οι ετυμολογισμοί, η “εξάαρση” των γλωσσικών μορφών στις επιστημονικές εργασίες του Ρακόβσκι, είναι χαρακτηριστικές διαδικασίες της εκτίμησης του Βουλγαρικού», (σ. 177).

42. Από τις νεότερες έρευνες-συμβολές για το επιστημονικό έργο του Ρακόβσκι βλ. Ζέρεβ, Στ., *Γ.Σ. Ρακόβσκι και η βουλγαρική λογοτεχνική γλώσσα των μέσων*

Γι' αυτό ηχεί ειδυλλιακά, αλλά όχι απόλυτα ακριβής εκείνη η παράσταση, που η παλιά φιλολογική σχολή στο πρόσωπο ακόμα και ενός από τους κορυφαίους και δασκάλους γενεών αναγεννησιακών ερευνητών, Μιχαήλ Αρναούτοβ, προσπαθούσε να δώσει στις επιστημονικές ασχολίες του Ρακόβσκι: «Όταν ο Ρακόβσκι βρεθεί σε αμηχανία να κάνει πρακτική πολιτική ή να είναι δημοσιογράφος, αποτραβιέται εντελώς εκουσίως στο ήσυχο επιστημονικό γραφείο για να βυθιστεί στο παρελθόν, στη λογοτεχνία, στη ζωή και στη γλώσσα του λαού του. Η αρχαιότητα τον βγάζει από την απάθεια του, τον θεραπεύει από τις δυστυχίες του, αυτή ανανεώνει το πνεύμα του με νέες λαχτάρες, του εμπνέει πίστη στον απλό Βούλγαρο, τον συνδέει με μια ποίηση και με μια πολιτιστική παράδοση, που είναι η βαθιά εγγύηση για τη σύγχρονη πρόοδο. Γι' αυτό αποτελεί την πιο αγαπημένη ασχολία του, στην οποία συνέχεια επιστρέφει, αν οι συνθήκες είναι ευνοϊκές»⁴³. Αν ειπωθεί σαν αστείο, εδώ ο μεγάλος επιστήμονας οφθαλμοφανώς μπερδεψε λίγο τον Ρακόβσκι με τον εαυτό του. Και όχι μόνο διότι ο Ρακόβσκι ποτέ δεν είχε «ήσυχο επιστημονικό γραφείο», στο οποίο να «αποτραβιέται εκουσίως», ούτε ο Ρήγας είχε τέτοιο γραφείο, ούτε ακόμα και ο μέγας Σέρβος Δοσίθεος Ομπράντοβιτς κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του, μια και για τον άνθρωπο-κράτος σαν αυτούς θα ήταν απαραίτητο γραφείο, που να είναι ταυτόχρονα στην Κωνσταντινούπολη και Αθήνα, Βελιγράδι και Νόβι Σαντ, Βλαχία και Μολδαβία, Βιέννη και Τεργέστη, Μασσαλία και Οδησός, Μαυροβούνιο και το Μπαλκάν. Βλέπουμε πως ακόμα και στις ελεύθερες Σερβία και Ελλάδα στον επιστήμονα

του 19 αι., Γκέντσεβ, Στ., Γκεόργκι Ρακόβσκι και η μελέτη του βουλγαρικού λαϊκού πολιτισμού. Εις Γκεόργκι Στόηκοβ Ρακόβσκι. Έργα σε τέσσερις τόμους. Τόμος Δ', Σόφια, 1984, Βάλτσεβ, Μπ., Ρακόβσκι ο λόγιος και ο φιλόλογος. Σόφια, 1993, Κράεβ, Γ., Μπότσκοβ, Πλ. και Πέντσεβ Βλ., «Γκεόργκι Σ. Ρακόβσκι και τα προβλήματα του βουλγαρικού αναγεννησιακού μυθολογισμού (προς το θέμα για τη θέση του Γ.Σ. Ρακόβσκι στη λαογραφία του 19 αι.)». Εις: Σλαβική φιλολογία, τ. 20, Φιλολογία και λαογραφία. Σόφια, 1988.

43. Αρναούτοβ, Μ., ό. π., σ. 185.

δεν αρμόζει να «βυθιστεί στο παρελθόν, στη λογοτεχνία, στη ζωή και στη γλώσσα του λαού του», μόνο για το «βύθισμα» αυτό καθ' εαυτό και για απόλαυση από την επιστημονική εργασία. Το βαλκανικό πολιτιστικό μοντέλο των 18ου και 19ου αι., δηλαδή της εποχής του αγώνα για τη δημιουργία των εθνικών κρατών, σχεδόν δεν επιτρέπει αυτήν την πολυτέλεια στον επιστήμονα, και ο Χρόστο Μπότεβ όχι τυχαία λέει ότι «και η επιστήμη και η λογοτεχνία και η ποίηση και η δημοσιογραφία με δυο λόγια, όλη η πνευματική δραστηριότητα των ηγετών του θα έπρεπε να πάρουν χαρακτήρα πολιτικής προπαγάνδας».

Έχουμε συνηθίσει να προσθέτουμε αυτήν την αρχή του Μπότεβ μόνο στον καμβά της εικόνας της αναμενόμενης κάθε στιγμή να εκραγεί επανάστασης και άλλων ανυποψίαστων, αλλά λογικών προβολών της. Ίσως ο Μπότεβ τη διαμορφώνει και όχι τυχαία ακριβώς στη Βλαχία, σε ένα από τα νεοϊδρυμένα και σχηματιζόμενα σχεδόν με τον ίδιο περίπλοκο τρόπο, όπως και η Ελλάδα, το εθνικό του πολιτιστικό ταυτόσημο βαλκανικά κράτη. Ο ίδιος δεν φείδεται των βάνανυσων λέξεων, όταν επιβάλλεται να ξεσκεπάσει τις αντιβουλγαρικές ιστορικές και φιλολογικές νοθείες του «επιστήμονα» του Βελιγραδίου Μίλος Μιλόεβιτς, ο οποίος ισχυρίζεται, ότι έως που λεγόταν «ο Θεός βοηθός» ήταν η Παλιά Σερβία. Αιτίες, που είναι μακριά από την επιστήμη, έχουν προκαλέσει και την οργισμένη αντέγκληση ενός Βουκ Καρατζιτς* «Μην εκβουλγαρίζετε τους Σέρβους» προς τους ισχυρισμούς του Σαφάριτς, ότι οι Βούλγαροι κατοικούν πυκνά τις περιοχές από τις δύο πλευρές του Αίμιου, ακόμα και ως την Αδριανούπολη, και προς τούτοις δεν είναι μόνο πολυάριθμος, αλλά και εργατικός και τίμιος λαός⁴⁴.

Με εντελώς όχι ήσυχο καθήκον γραφείου πάλι η Ακαδημία του Βελιγραδίου στέλνει τον Στέφαν Βέρκοβιτς να μαζέψει γλωσσικές, λαογραφικές και εθνογραφικές αποδείξεις, ότι στα νότια σύνορα της

44. Βλ. Σισμάνοβ, Ιβ. Δ., «Σημειώσεις για τη Βουλγαρία στην χειρόγραφη κληρονομιά του Π. Ι. Σαφάριτς», *Βουλγαρσκη πρεγλεντ*, Γ', (1896), τεύχ. 1, σ. 58.

Σερβίας ζουν προπαντός Σέρβοι, και είναι απλώς απίθανα ευνοϊκή περίπτωση, ότι η επιστημονική ευσυνειδησία του μεγάλου Βόσνιου επιστήμονα αποδείχτηκε πιο δυνατή, ώστε αντί αυτό που του είχαν παραγγείλει, μας άφησε μια από τις ωραιότερες συλλογές βουλγαρικών δημοτικών τραγουδιών. Και όσο και να είναι παράξενο, οι Βούλγαροι όχι μόνο δεν δημιούργησαν εθνικιστικό αντισερβικό κείμενο σαν εθνικό δόγμα, αλλά και δώσανε υποδείγματα βαλκανικής αντικειμενικότητας και ανεκτικότητας, σαν π.χ. του Ιβάν Σισμάνοβ, ο οποίος στα τέλη του αιώνα, στην περίοδο εξημένων βαλκανικών εθνικιστικών παθών, ερευνά παράλληλα και σε συνεργασία με το μεγάλο Έλληνα λαογράφο Νικόλαο Πολίτη το μοτίβο του δημοτικού τραγουδιού για το νεκρό αδελφό και είναι σχεδόν ο μόνος από τους ασχολούμενους με αυτό το μοτίβο ευρωπαίους επιστήμονες, ο οποίος επί τη βάση πελώριου ερευνητικού υλικού υποστηρίζει τη θέση του Αθηναίου συναδέλφου του, ότι η προέλευση του μοτίβου στη σύγχρονη παραλλαγή του δεν είναι ούτε γερμανική, ούτε ρωσική, ούτε σερβική ή βουλγαρική, αλλά ελληνική μικρασιατική⁴⁵. Σαν ανήκοντες στο τελευταίο χριστιανικό έθνος, το οποίο ξεκίνησε προς την απελευθέρωσή του, οι Βούλγαροι διατηρούν πολύ καιρό το αίσθημά τους για πανβαλκανική χριστιανική κοινότητα και βοηθούν δραστήρια, με πολλές θυσίες, τους γείτονές τους Έλληνες και Σέρβους⁴⁶.

45. Βλ. Σισμάνοβ, Ιβ. Δ., «Το τραγούδι του νεκρού αδελφού στην ποίηση των βαλκανικών λαών». *Συλλογή δημοτικών έργων, επιστήμης και λογοτεχνίας*, 1896, τ. 13 (μέρος 1), 1898, τ. 15 (μέρος 2), Τοπάλοβ, Κ., «Το τραγούδι του νεκρού αδελφού στις μελέτες δυο βαλκανικών επιστημόνων καθηγ. Ιβ. Δ. Σισμάνοφ και Ν. Πολίτη», (Ι μέρος). Εισήγηση στο συνέδριο *Η επιστήμη και οι επιστήμονες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών*, Αθήνα, 1996. Το ΙΙ μέρος – στο συνέδριο *Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, Αθήνα, 2003.

46. Βλ. Ράντκοβα, Ρ., «Η εθνική αυτοσυνείδηση των Βουλγάρων το 18^ο και τις αρχές του 19^{ου} αι.», Εις *Το βουλγαρικό έθνος κατά την Αναγέννηση (Συλλογή μελετών)*. Σόφια, 1980, σ. 186.

Η απόπειρα λοιπόν, εκούσια ή ακούσια του νέου βουλγαρικού κράτους να βγει από το δοκιμασμένο στην πράξη βαλκανικό μοντέλο ή και να το εφαρμόζει σε διαφορετική πια κατάσταση, του στοιχίζει τελικά μια σειρά εθνικών καταστροφών, κάτι που αποδεικνύει απλώς, ότι η έξοδος από το μοντέλο στην εποχή των δημιουργημένων πια βαλκανικών εθνικών κρατών δεν είναι αδύνατη, αλλά πληρώνεται ακριβά. Κατά την προαπελευθερωτική περίοδο όμως το μοντέλο καταφανώς πιο σπάνια επιτρέπει παρεκκλίσεις και η σημασία αυτού ίσως πιο σύντομα και πιο ειλικρινά εκφράζεται στην απλούστατη φράση του Ρακόβσκι, ότι εναντίον των Τούρκων θα ενεργεί πια διαμέσου «του τύπου και του σπαθιού», αφού με το «τύπος» εδώ, όπως είναι γνωστό, υπονοεί γενικά την δράση, την οποία σ' αυτήν ακριβώς την παραλλαγή σήμερα καθορίζουμε σαν μυθοπλασία⁴⁷.

Αφού με τις εθνογραφικές και φιλολογικές μελέτες του όχι μόνο «απόδειξε» την πιο αρχαία, σε σύγκριση με την ελληνική, προέλευση των Βουλγάρων και του πολιτισμού τους (γλώσσα, μυθολογία-θρησκεία, λαογραφία, υλικός πολιτισμός), αυτός καταπιάνεται και με το τελευταίο θεμέλιο του ιδεολογικά σπουδαιότερου για το μοντέλο «επιστημονικο-εκπαιδευτικού» θεσμού – της ιστορίας, που θα του δώσει και την καλύτερη δυνατότητα να ιδεολογοποιήσει τις γραμματολογικές του προσπάθειες, συνδέοντάς τις με το συνολικό μυθολόγημα της Βουλγαρικής Αναγέννησης, καθώς και με τον όχι λιγότερο σημαντικό για τη στιγμή εκείνη εκκλησιαστικό αγώνα. Όπως είδαμε, ο Ρήγας πρότεινε

47. Ο Β. Τράϊκοβ εισάγει μια απαραίτητη εξακρίβωση σχετικά με αυτά τα λόγια του Ρακόβσκι: «Πολλοί συγγραφείς ερμηνεύουν ανακριβώς την απόφαση του Ρακόβσκι να ενεργεί «διαμέσου τύπου και σπαθιού» σε σημασία ότι από δω και πέρα αυτός αποφασίζει να ενεργεί και με όπλο στο χέρι για την ελευθερία του λαού του. Το σωστό είναι το αντίθετο: με όπλο αυτός ενεργεί 15 χρόνια πια. Τώρα έχει αποφασίσει να αγωνίζεται και με την πένα ασταμάτητα αφού μόνο αλλάξει το όπλο ανάλογα με τις συγκεκριμένες περιστάσεις, χωρίς να διαφύγει από το βλέμμα του ο τελευταίος σκοπός: η απελευθέρωση του λαού». Βλ. Τράϊκοβ, Β., *Γκεόργκι Στόχηοβ Ρακόβσκι. Βιογραφία*. Σόφια, 1974. σ. 117.

μη συμβατική λύση, αναθέτοντας στη γεωγραφία το ρόλο της ιστορίας, αλλά στην περίοδο του σχηματισμού του νέου ελληνικού κράτους, ιδιαίτερα μετά την προβολή της Μεγάλης Ιδέας το 1844, αυτός ο ρόλος, ακριβώς και προπαντός με την ιδιότητα της «πολιτικής προπαγάνδας», ανελήφθη εκτός από τις κατ' εξοχήν, ιστορία και γεωγραφία, ακόμα και από τη λογοτεχνία και τον περιοδικό Τύπο, από όλους τους κοινωνικούς, πολιτικούς και πολιτιστικούς θεσμούς, αλλά και γενικά με όλα τα μέσα, με τα οποία διαθέτει το κράτος για προπλάσμο της αναγκαίας εθνικής πολιτιστικής και πολιτικής συνειδησης.

Ο Ρακόβσκι ξέρει πολύ καλά ότι τα ίδια γίνονται και στη Σερβία και στη Ρουμανία (και εμείς ξέρουμε ότι στην Αλβανία, όπου η Αναγέννηση καθυστερεί ακόμη περισσότερο, επαναλαμβάνονται και μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι.), και επειδή η υποχρεωτική αντανάκλαση του μοντέλου δεν του αφήνει άλλη εναλλακτική λύση, αναπόφευκτα βρίσκουμε τα ιστορικά φρούριά του τοποθετημένα εκτός σε ειδικές ιστορικές μελέτες, σαν *«Μερικά λόγια για τον Ασέν Πρώτο, το μεγάλο βασιλιά των Βουλγάρων και το γιο του Ασέν Δεύτερο»*, *«Το βουλγαρικό ζήτημα εξημμένο σήμερα για ανεξάρτητο κλήρο τους και δική τους λαϊκή εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη»*, *«Το βουλγαρικό θρησκευτικό πρόβλημα με τους Φαναριώτες και η μεγάλη ονειρεμένη ιδέα του πανελληνισμού»*, *«Οι Βούλγαροι κλέφτες»*, *«Οι καρτζαλίτιδες»* κ.ά. επίσης και στην απόπειρα έκδοσης ιστορικού περιοδικού *«Βουλγαρική αρχαιότητα»* στις σημειώσεις προς το *«Οδοιπόρος στα δάση»*, αλλά και στο ίδιο το έπος καθώς και σε άλλα ποιήματα, στο διάλογο *«Οργισμένος δερβίσης»*, σε άρθρα σε εφημερίδες γραμμένες με διάφορες αφορμές κ.λπ.⁴⁸

48. Σαν ανταπάντηση του ισχυρισμού του Τ. Ζέτσεβ, *Το βουλγαρικό Πάσχα ή τα βουλγαρικά πάθη*, Σόφια, 1980, σ. 180-181, ότι στα ιστορικο-θεωρητικά έργα του ο συγγραφέας Ρακόβσκι εκδηλώνεται πιο χτυπητά παρά στα κατ' εξοχήν λογοτεχνικά έργα του, «με λεπτό χιούμορ και πλούσια φαντασία, με πολλές και φανταχτερές αναμνήσεις, με αμίμητη, θαυμαστή αυτοσχέδιαση, η οποία αρχίζει από ενδόμυχη ανάμνηση, για να πετάξει προς τη φιλοσοφία της βουλγαρικής ιστορίας», η Κ. Στάνεβα προβάλλει ενδιαφέρονσα (έστω και

Σύμφωνα με τους επιβλημένους από τη βαλκανική πράξη τυπολογικούς και θεσμικο-δημιουργικούς μηχανισμούς της διάρθρωσης του μοντέλου, αυτός και πάλι δεν έχει εναλλακτική λύση, εκτός του να συνδυάσει τις αφυπνιστικο-εκπαιδευτικές λειτουργίες της ιστορίας με έθνο-αμυντικές συγκαταλέγοντάς τις στην κοινή στρατηγική της μάχης, που αναγκαστικά πρέπει να διεξάγει σε δύο μέτωπα: Τουρκίας και ορισμένων θέσεων Μεγάλης Ιδέας. Και πάλι σύμφωνα με αυτούς τους μηχανισμούς, στις ιστορικές του μελέτες αυτός εναποθέτει τρεις βασικές λειτουργίες: πρώτο να αποδείξουν ότι οι αρχαίοι Βούλγαροι είναι «οι πιο αρχαίοι» (στις άλλες βαλκανικές υλοποιήσεις του μοντέλου, αυτοί είναι οι αρχαίοι Έλληνες, οι «αρχαιο-μεσαιωνικοί» Δάκοι, οι όμοιοι τους, κατά την ασάφεια της προέλευση τους, Αλβανοί και οι «παλιοί» Σέρβοι). Δεύτερο να αιτιολογήσουν τις πολιτικές αξιώσεις για απόσπαση από την κυριαρχία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του κατά σειρά αφυπνισμένου για ανεξαρτησία κρατικού βίου περιφερειακού έθνους. Και τρίτο σαν αποτέλεσμα των δύο πρώτων λειτουργιών να «αποϊστορικοποιήσουν» την ιστορία, μυθολογοποιώντας και υποτάσσοντάς την σε εντελώς συγκεκριμένο πολιτικό σκοπό, «αποϊστορικοποιώντας» και αποεπικαιροποιώντας με αυτόν τον τρόπο και το ίδιο το βαλκανικό «βυζαντινό όνειρο», που στο τέλος του παραμυθιού σιγά-σιγά θα εγκαταλειφθεί σαν τα άχρηστα κουρελιάρικα ρουχαλάκια της Σταχτοπούτας.

Το πιο εύγλωττο παράδειγμα για την τρίτη λειτουργία είναι όχι τυχαία και η μεγαλύτερη του ιστορική μελέτη *«Μερικά λόγια για τον Ασέν Πρώτο, το μεγάλο βασιλιά των Βουλγάρων και το γιο του Ασέν Δεύτερο»*. Ο άθλος των Ασένηδων, σωτήρων της Βουλγαρίας από τη βυζαντινοκρατία, προτείνει πλούσιους και αποδοτικούς γνωστικούς

πιθανόν αμφισβητούμενη από τους ερευνητές του Παϊσίου) διαπίστωση, ότι «ο Ρακόβσκι είναι ο πρώτος Βούλγαρος συγγραφέας που κάνει προσπάθεια να σχηματίσει αισιόδοξη θεωρία του λαού του, θεμελιωμένη στην ιστορία του». Ο. π., σ. 156.

πόρους στις συνθήκες της αρκετά πια προχωρημένης υπόθεσης, που έφτασε το ανώτατο σημείο ακριβώς στο χρόνο της κυκλοφορίας της μελέτης (1860), του εκκλησιαστικού αγώνα, ιδιαίτερα στο περιβάλλον και τη βίαιη επέμβαση του προβλήματος της Ουνιάς⁴⁹. Ο Ρακόβσκι δε θα είχε μάλλον πιο κατάλληλη αφορμή, μα και στιγμή, να επιχειρήσει απευθείας προς την καρδιά της Μεγάλης Ιδέας από την ευκαιρία να καταργήσει το μύθο για τη μεγάλη Βυζαντινή αυτοκρατορία, την οποία, όπως γίνεται σαφές από τη μελέτη, οι Βούλγαροι νικούσαν όχι μόνο όταν είχαν ανεξάρτητο και ισχυρό κράτος, αλλά και όταν ήταν υποδουλωμένοι από την ίδια αυτή την αυτοκρατορία. Και ενώ ο χτύπος ενάντια στο αρχαίο μέρος του τεράστιου πολιτιστικού όγκου, ο οποίος στέκεται πίσω από τη Μεγάλη Ιδέα, είναι εκ των προτέρων καταδικασμένος, παρόμοιο χτύπο ετοιμάζει περίπου τον ίδιο καιρό και ο Παρλίτσεβ από την Αχρίδα, προσπαθώντας να υποτιμήσει στις κριτικές σημειώσεις, που έμειναν χειρόγραφες στο αρχείο του, το έργο του Ομήρου, του Αριστοφάνη, του Δημοσθένη, του Ηροδότου, του Θουκυδίδη, του Πλουτάρχου, του Ξενοφώντος, του Σωκράτη, του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και άλλων αρχαίων επιστημόνων, συγγραφέων και φιλοσόφων⁵⁰, η ίδια η Μεγάλη Ιδέα αποδειχεται ευπρόσβλητη στα απαράδεχτα για τους Βούλγαρους σημεία της.

Η προ- και αντιβυζαντινή μάχη, η οποία, όπως βλέπουμε, μαίνεται στο Πεδίο του Άρεως του βαλκανικού πολιτιστικο-ιστορικού μοντέλου ακόμα από τις πρώτες επαφές των Ελλήνων αναγεννησιακών παρα-

49. Συμβολή στο ανάγνωσμα του έργου «*Μερικά λόγια για τον Ασέν Πρώτο, το μεγάλο βασιλιά των Βουλγάρων και το γιο του Ασέν Δεύτερο*» βρίσκουμε στο προαναφερόμενο βιβλίο της Κ. Στάνεβα, στο κεφάλαιο «Το ιστοριοποιημένο εμείς» στην *Ιστορία της βουλγαρικής αναγεννησιακής λογοτεχνίας και η δημιουργία του Γκεόργκι Ρακόβσκι*, σ. 118-188.

50. Βλ. Τοπάλοβ, Κ., *Ο Γκριγκόρ Παρλίτσεβ – βίος και έργο*. Σόφια, 1982. Εν τω μεταξύ επεισοδιακά και ο ίδιος ο Ρακόβσκι δεν διστάζει να υποτιμήσει το έργο του Ομήρου, του Θουκυδίδη ή κάποιου άλλου αναγνωρισμένου αρχαίου συγγραφέα.

γόντων με τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, μας δίνει ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα για την αναπόφευκτη, επειδή είναι οργανική, διαφοροποίηση της διάρθρωσης του μοντέλου στις διάφορες βαλκανικές χώρες⁵¹. Όπως αναφέρθηκε πια, οι φιλοσοφικές βάσεις της μάχης στον ελληνικό πολιτισμικό και προθεσμικό χώρο στον 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα εναλλάσσονται στην μεταπελευθερωτική Ελλάδα από λόγους, ανάμεσα στους οποίους υπερέχουν σε μεγάλο βαθμό πολιτικά, εκκλησιαστικο-ηγεμονικά και οικονομικά συμφέροντα, για να φτάσει κατά το τέλος του 19^{ου} αιώνα σε ανακωχή, υποταγμένη στο γενικό εθνικό συμφέρον και επιβλημένη προπαντός από τις νέες πολιτικές εξελίξεις στα Βαλκάνια.

Από ευεξήγητους λόγους, όχι μόνο ιστορικούς, αλλά και γεωπολιτικούς από την έλλειψη κοινών συνόρων με την Ελλάδα, στη Σερβία και στη Ρουμανία αυτό το πρόβλημα σχεδόν δεν υπάρχει ή εκδηλώνεται σε ασύγκριτα πιο περιφερειακό επίπεδο. Ακριβώς από ιστορικο-πολιτιστικούς και γεωπολιτικούς λόγους όμως στην εποχή της Βουλγαρικής Αναγέννησης ο προ- και ο αντιβυζαντινισμός μπαίνουν σε αμοιβαίες σχέσεις, οι οποίες ως προς την περιπλοκότητα είναι

51. Ενδιαφέρουσα πανβαλκανική προβληματική μας προτείνει και η ονομαζόμενη από το Ν. Γκέντσεβ «αντανάκλαση εσωτερικού κλεισίματος» από το Βυζάντιο του βουλγαρικού πολιτισμού τόσο κατά τον 7^ο-8^ο αι., όσο και το 18^ο-19^ο αι. Βλ. Γκέντσεβ, Ν., *Ο βουλγαρικός πολιτισμός, 18^ο-19^ο αι.*, Σόφια, 1988, σ. 31. Προς τα αναφερόμενα εδώ επιχειρήματα θα προσθέσουμε και την χαρακτηριστική περίπτωση, ότι και στις δύο περιπτώσεις αυτό το «κλείσιμο» διαδέχεται περίοδο δραστήριο δάνεισμα πολιτιστικών ενεργειών από το αυτό το ίδιο Βυζάντιο/Ελλάδα, αφού τον 9^ο και το 19^ο αι. πλαισιώνουν τις δύο θεμελιώδεις προσπάθειες για δημιουργία μοντέρνου βουλγαρικού κράτους: την πρώτη φορά διαμέσου πνευματική ολοκλήρωση με το Βυζάντιο και τη δεύτερη διαμέσου εξόδου, χάρη στον εκκλησιαστικό αγώνα, από την τελευταία τροχιά, από τον τελευταίο κύκλο της «βυζαντινής παγίδας» στην βουλγαρική/βαλκανική πολιτιστική και πολιτική ιστορία, καθώς θα εκφράζονταν όχι μόνο ο Ρακόβσκι και ο Μπόζβελι, αλλά και οι ίδιοι οι Έλληνες αντιβυζαντινιστές από την εποχή και μερικοί από τον κύκλο του Ρήγα.

συγκρίσιμες μόνο με εκείνες της Ελλάδας – ένα επιχείρημα ακόμα να βλέπουμε την ελληνική και τη βουλγαρική συμμετοχή στην έκφραση του βαλκανικού πολιτιστικο-ιστορικού μοντέλου σαν πιθανόν οι πιο αντιπροσωπευτικές.

Η αναμφισβήτητη βυζαντινή πολιτισμική κυριαρχία στα Βαλκάνια όχι μόνο πριν, αλλά και για αρκετό καιρό μετά την ίδρυση, σε γενικές γραμμές πάνω στα εδάφη του, των νέων κρατών, ανάμεσα στα οποία ο μοναδικός σημαντικός αντίπαλος της παλιάς αυτοκρατορίας είναι η Βουλγαρία, της οποίας ο γραπτός εκκλησιαστικός και διοικητικός πολιτισμός δημιουργείται πολύ καιρό στη σκιά αυτής της κυριαρχίας, καθώς και η πολύπλοκη καμπύλη των αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ των δύο ισχυρών κρατών σ' όλη την μεσαιωνική περίοδο μέχρι την πτώση στην τουρκοκρατία, καθορίζει και αξιοποιεί για αιώνες στο μέλλον το περίπλοκο και της προ- και αντιβυζαντινής υπόθεσης στη βουλγαρική πολιτιστική (κατά την Αναγέννηση και πολιτική) ιστορία.

Οι αναδειγμένες πια επανειλημμένα στην επιστημονική γραμματεία κοινή πολιτιστική τύχη (πολιτική, πολιτιστική και βιοτική) στους αιώνες της σκλαβιάς – κοινή θρησκεία και έντονα μη προνομιακή κατάσταση, με τάση προς προσέγγιση της θρησκείας και του λαϊκού πολιτισμού σαν αποτέλεσμα του οποίου αρχίζει που και που και ανάστροφη διαδικασία επιστροφής προς την ειδωλολατρία, πενιχρή γραμματεία φυλαγμένη κυρίως σε εκκλησίες και μοναστήρια, σχεδόν ολοκληρωτικο-ανταλλακτικός ρόλος του λαϊκού πολιτισμού σε όλες τις εκδηλώσεις του (πνευματικές, υλικές και του εθνικού δικαίου, καθώς και δυνατές επιδράσεις και προσέγγιση των λαϊκών πολιτισμών των υπόδουλων εθνικοτήτων), προσαρμογή σε ορισμένο βαθμό και προς τα πολιτιστικά μοντέλα του υποδουλωτή, ιδιαίτερα εντατική στους κύκλους του εξισλαμισμένου βουλγαρικού πληθυσμού, προγραμματίζει σε πολύ μεγάλο βαθμό και τα χαρακτηριστικά του κοινού μοντέλου της προκειμένης μεγάλης ακριβώς πολιτιστικής αλλαγής η οποία θα επέλθει το 18^ο και το 19^ο αι. στην τύχη των βαλκανικών λαών.

Ζώντας ταυτόχρονα τις διαφωτιστικές και «μεταδιαφωτιστικές» φιλοδοξίες, καθώς και τις αναγεννησιακές στην ουσία σαν «μεταναγεννησιακές», διότι το υλοποιούν κατ' ουσίαν στην εποχή του ρομαντισμού, οι βαλκανικές κοινότητες, παρόμοια με τους στασιαστές από την «Θύελλα και πίεση» του τέλους του 18^{ου} αι., προτιμούν το Μεσαίωνα παρά την αρχαιότητα σαν κύριο διανοητικό μεταμορφωτικό μοντέλο, επειδή αυτό ξεκλειδώνει τη σπηλιά με τους θησαυρούς του πολιτιστικού και του πολιτικού εθνικισμού, ο οποίος στην περίπτωση μας αποδείχτηκε το μοναδικό διαβατήριο για διέλευση των συνόρων από το Μεσαίωνα προς τη Νεότερη εποχή.

Τα παραδοξολογήματα θα αυξηθούν, αν θυμηθούμε ότι ο Βολταίρος, ο τροβαδούρος και το σύμβολο της ελευθεροφροσύνης της νεότερης ευρωπαϊκής εποχής, αναγγέλλει σαν μεγαλύτερο εχθρό της ανθρωπίνης προόδου ακριβώς το Μεσαίωνα και την Εκκλησία, και οι τριάντα πέντε τόμοι της Εγκυκλοπαιδείας (1751-1780) κυκλοφορούν ακριβώς την εποχή του δικού μας Παΐσιου. Παρόμοια παραδοξολογήματα μπορεί να προβάλλει μόνο η παραβιασμένη ιστορική λογική που στα Βαλκάνια, όπως ξέρουμε, συχνότατα ακριβώς αυτή καθορίζει τον κανόνα. Γι αυτό δεν φαίνεται παράξενη, παραδείγματος χάριν και η περίσταση ότι δύο από τους πρώτους βαλκανικούς διαφωτιστές ο Ευγένιος Βούλγαρις και ο Νικηφόρος Θεοτόκης, με την ιδιότητα αυλικών διανοουμένων της Αικατερίνης της Μεγάλης, μετατρέπονται μετά τη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση από ενθουσιώδεις οπαδούς του Γαλλικού Διαφωτισμού σε μανιασμένους εχθρούς του.

Τα χαρακτηριστικά της εξέλιξης της προ- και αντιβυζαντινής υπόθεσης της εποχής της Βουλγαρικής Αναγέννησης καθορίζονται προπαντός από το παράδοξο γεγονός, ότι το βουλγαρικό «βυζαντινό όνειρο» για αποκατάσταση του πάλαι ποτέ δικού τους ανεξάρτητου και ισχυρού κράτους συγκρούεται με την «βυζαντινή πραγματικότητα» της μακραίωνης επικρατείας του Πατριαρχείου του Φαναριού πάνω στο χριστιανικό βαλκανικό πληθυσμό, επικρατείας που το βαρύ οικονομικό και

αποεθνικοποιητικό βάρος του το αισθανόταν πιο οξύ το βουλγαρικό έθνος στην αυτοκρατορία, όχι μόνο επειδή ήταν πολυάριθμο, αλλά, όπως έγινε πια λόγος, και σαν αντικείμενο αντίδρασης μη ξεχασμένων παλιών ιστορικών συμπλεγμάτων. Στη βουλγαρική περίπτωση το βαλκανικό «βυζαντινό όνειρο» αποκτά την αρχαία υπόσταση του πάλαι ποτέ ανεξάρτητου και ισχυρού μεσαιωνικού βουλγαρικού κράτους, όπως το βασίλειο του Ντουσάν στη σερβική και την ανίκητη Κρουγία του Σκεντέρμπεη στην αλβανική περίπτωση χάρη στην Ιστορία του Παϊσίου, στα θεατρικά έργα του Βοηνίκοβ και του Ντρούμεβ, της ρομαντικής ποίησης του Τσίντουλοβ, του Ρακόβσκι, του Σλαβέικοβ, του Ζινζίφοβ κ.ά., στα ιστορικά συγγράμματα του Βενελίν, του Απρίλοβ, του Φώτινοβ και του Παλαούζοβ, στις νουβέλες του Καραβέλοβ, ουσιαστικά σε όλη την αναγεννησιακή λογοτεχνία. Όχι μικρή είναι και η συμβολή ακόμα και μιας σειράς δευτερευόντων «πρώτων στιχουργών» σαν τον Ντιμίταρ Πόπσκι με την «Ωδή στο Σωφρόνιο», Χριστόντουλ Κόστοβοιτς – Σιτσάν Νικόλοβ με τον πολύ δημοφιλή «Επαινο για τους αρχαίους Βουλγάρους και την πατρίδα τους» κ.ά.⁵²

Η αιτία για αυτό είναι ξανά ένα από τα χαρακτηριστικά του κοινού μοντέλου, το οποίο καθορίζει και στο Άγιο Όρος το εξαιρετικό σπουδαίο ρόλο να γεννάει και να μυθοποιεί την σχεδόν ίδια βουλγαρική, ελληνική, σερβική κτλ. μορφή του «βυζαντινού ονείρου» σαν καταφανώς ιστορικά αναπόφευκτη πρώτη ώθηση στη διαδικασία της προβάλλουσας το ίδιο αναπόφευκτης και ριζικής πολιτιστικής αλλαγής στη ζωή των βαλκανικών εθνών.

Είναι γνωστό ότι ο σπουδαίος ρόλος των αγιορείτικων μοναστηριών στη διαδικασία της πνευματικής και της πολιτικής αναγέννησης των βαλκανικών λαών καθορίζεται προπαντός από το γεγονός ότι στους πέντε αιώνες της τουρκοκρατίας το Άγιο Όρος μεταβάλλεται για αυτούς

52. Βλ. Τοπάλοβ, Κ., *Η αναγεννησιακή ποίηση. Ανθολογία, εισαγωγική μελέτη, επιλογή και επιμέλεια*, Σόφια, 1980.

σε βασικό πνευματικό και λογοτεχνικό κέντρο, στη μεγαλύτερη βαλκανική μεσαιωνική βιβλιοθήκη, σύμφωνα με την πετυχημένη έκφραση της Ναντέζντα Ντράγκοβα. Αντιγραμμένα επί τόπου ή μεταφεριμένα από έξω, εδώ φυλάγονται χειρόγραφα τόσο από το πρώιμο βυζαντινό Μεσαίωνα όσο και σχεδόν από την ίδια την αρχή της μεσαιωνικής βουλγαρικής λογοτεχνίας (9^ο-10^ο αι.), και μετά το 16^ο αι. και έντυπα βιβλία. Στις μοναστηριακές βιβλιοθήκες φυλάγεται όχι μόνο η λογοτεχνία, αλλά και μέσω αυτής – και αυτό είναι σπουδαίο στην περίπτωση μας – και η ιστορική ανάμνηση για την εποχή, όταν μερικοί από τους βαλκανικούς λαούς είχαν μεγάλα και ισχυρά ανεξάρτητα κράτη.

Η ανάσταση της ανάμνησης αυτής, ανεξάρτητα από μερικές σύγχρονες ασυμφωνίες, έχει πρωτεύουσα σημασία στη διαδικασία της εθνικής αυτοταύτισης, σ' αυτό, όπως είναι γνωστό και όπως έγινε πια λόγος, έγκειται και η κύρια διαφορά μεταξύ της Βαλκανικής Αναγέννησης και της Δυτικοευρωπαϊκής Αναγέννησης, για την οποία είναι χαρακτηριστική η επιστροφή προπαντός στην ανάμνηση για αρχαίους ουμανιστικούς και αισθητικούς αρχέτυπους. Ή, αν πρέπει να χρησιμοποιήσουμε μεταφορά, για να βγει από το Μεσαίωνα του, στο δυτικό άνθρωπο φτάνει και μόνο να σκαρφαλώσει στον μισογκρεμισμένο Παρθενώνα και να ατενίσει πόσο ωραία και σοφή είναι η Αρχαία Ελλάδα, ενώ ο βαλκανικός άνθρωπος αναπόφευκτα έπρεπε να σκαρφαλώσει πάνω στα ερείπια κάποιου δικού του παλιού – πάλι μεσαιωνικού! – φρουρίου, για να φανταστεί το φυλαγμένο κάποτε από αυτό το φρούριο κράτος και να ρεμβάσει για αυτό.

Αυτό το γεγονός καθορίζει και τις άλλες σπουδαίες και γνωστές διαφορές: ο ανθρωποκεντρισμός (στο κέντρο όλων είναι ο άνθρωπος) της Δυτικής Αναγέννησης, ο οποίος έρχεται στη θέση του μεσαιωνικού θεοκεντρισμού (στο κέντρο του κόσμου είναι ο Θεός) είναι συνδυασμένος στη Βαλκανική Αναγέννηση με εθνοκεντρισμό, λόγω της χαρακτηριστικής τύχης των υπόδουλων στην Οθωμανική αυτοκρατορία βαλκανικών λαών, και οι βαλκανικές λογοτεχνίες του 18^{ου} και 19^{ου} αι.

προβάλλονται φορείς προπαντός ιστορικών και πολιτικών ιδεών, αφού οι συγγραφείς τους αποδεικνύονται κύριες κοινωνικές φυσιογνωμίες, όχι μόνο πνευματικοί αλλά και πολιτικοί ηγέτες των λαών τους. Γι' αυτό και όχι τυχαία η δράση των τριών από τους μεγαλύτερους Βουλγάρους παράγοντες αυτής της εποχής, Παΐσιος του Χιλανδαρίου, ο Σωφρόνιος της Βράτσα και ο Νεόφит Μπόζβελι, είναι στενότατα συνδεμένοι με το Άγιο Όρος, και ιδιαίτερα με τις μονές Χιλανδαρίου και Ζωγράφου, οι οποίες έπαιξαν εξαιρετικά σπουδαίο ρόλο στο βουλγαρικό μεσαιωνικό και αναγεννησιακό πολιτισμό και ιστορία.

Η προσωπικότητα και η δράση του καθενός τους εμφανίζεται, ανάλογα με το χαρακτηριστικό γνώρισμα των βασικών σταδίων του επαναλαμβανόμενου στο βαλκανικό πολιτιστικο-ιστορικό μοντέλο παραδείγματος, στη ζήτηση και πραγματοποίηση του εθνικού αυτοσυνταυτισμού: α) αφύπνιση της ιστορικής ανάμνησης, β) πνευματική ανάπτυξη και γ) αγώνας για αποκατάσταση της εκκλησιαστικής, σχετικά εθνικής, ανεξαρτησίας. Όμοια με τον Έλληνα απόστολο-εθνεγέρτη Κοσμά Αιτωλό, με τον πρώτο ιστορικό της Σερβίας Ιβάν Ράιτς και τον Κύπριο Κυπριανό* ο Παΐσιος σημαδεύει την αρχή της διαδικασίας συνειδητοποίησης τόσο του παραγωγικού ρόλου της ανάστασης της ιστορικής ανάμνησης για συγκρότηση νέας κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής συνείδησης του έθνους σε δεδομένη στιγμή, όσο και της ανάγκης προσωπικής συμμετοχής σ' αυτήν τη διαδικασία του πλήρους αυτοσυνταυτισμού με το ρόλο της αναδειγμένης προσωπικότητας-ηγέτη, την οποία το κοινωνικό «θέατρον πολιτικόν» επιβάλλει αναπόφευκτα, αναμφίβολα και λόγω της συνειδητοποίησης του γεγονότος ότι δύσκολα θα βρεθεί κάποιος πιο κατάλληλος για αυτή, οι συγγραφείς του δράματος αυτού του θεάτρου είναι εντελώς νομοτελειακά και δικοί του πραγματικοί πρωταγωνιστές.

Οι περισσότεροι από αυτούς, σαν τον Κοσμά Αιτωλό και το Νεόφит Μπόζβελι για παράδειγμα, βρίσκουν και το θάνατο τους στη σκηνή σε πραγματική συμπλοκή με τον δυνατότερο ακόμα πρωταγωνιστή-αντίποδα, άλλοι σαν τον Παΐσιο Χιλανδαρίου το συναντούν κάπου στο

δρόμο, στο διάλειμμα μετά από κάποια τελευταία για αυτούς, αλλά όχι και για το δράμα, πράξη. Γι' αυτόν το λόγο και ο Παΐσιος προορίζει τη δική του «Σλαβοβουλγαρική ιστορία» όχι μόνο για αυτούς που θα την «διαβάσουν», αλλά και για εκείνους που θα «ακούσουν τα γραμμένα» σ' αυτήν, και αναλαμβάνει το όχι εύκολο καθήκον αποστολικά να διαδώσει μόνος του το λόγο της αλήθειας, στην οποία είχε φτάσει, ανάμεσα σε εκείνους που έχουν ανάγκη από αυτή. Αρχική αλήθεια η οποία όμως μας θέτει ενώπιον ενός όχι πολύ τυποποιημένου ερωτήματος: ποιος έχει συνειδητοποιημένη ανάγκη από αυτά, καθώς και ενώπιον της λογικο-παράδοξης απάντησης: τόσο αυτοί, όσο και αυτός, διότι ο κόπος του εθνο-μυθο-δημιουργού χάνει το νόημα του χωρίς την αντίστοιχη προσπάθεια των εθνο-μυθο-αποδεχομένων και με αυτήν την έννοια το δράμα του γνώστη της γνώσης-ελευθερίας είναι οδυνηρά διαφορετικό από τον μη υποπτευόμενο την παρουσία τους.

Αν εξεταστεί έτσι, είναι ευεξήγητη η ορολογική σύμπτωση, καμιά φορά αρκετά τετριμμένη από τη χρήση, κατά την εξομοίωση της δράσης των παραγόντων της πρώιμης Βαλκανικής Αναγέννησης με τη δράση των πρώιμων χριστιανικών παραγόντων⁵³. Εκτός από την καθολικότητα και την επανάληψη των πολιτιστικών μοντέλων, αυτό στην περίπτωση οφείλει την εξήγηση του και στο γεγονός, που υπάρχει σύμπτωση πολλών όχι μόνο δευτερευόντων, τροπολογικών, αλλά και πρωταρχικών, κυριολεκτικών, σημείων. Και ο Παΐσιος, ο Σωφρόνιος και ο Μπόζβελι,

53. Κατά τον Ν. Τσερνοκόζεβ «ακριβώς οι απόστολοι κλείνουν τον κύκλο δια τα χυμένα στην επιφάνεια του κοσμικού συμφραζόμενα του πρώιμου χριστιανισμού και της διάδοσης του, ώστε αναγεννούμενοι οι Βούλγαροι περνούν ξανά το δρόμο των πρώτων χριστιανών, εκείνων των κρυμμένων σε κρυφά μέρη μικρών κοινοτήτων, αφουγκραζομένων στον αποστολικό λόγο-αποκάλυψη, που οι ομόκεντροι κύκλοι τους περιλαμβάνουν όλο και πιο πολλούς ανθρώπους, τους προσηλυτίζουν, για να μπορούν οι άνθρωποι να αναγεννηθούν, ανακαλύπτοντας ξανά τον εαυτό τους», βλ. Τσερνοκόζεβ, Ν., «Δημόσιος λόγος και ταυτόσημον κατά την Αναγέννηση», - *Εις Γλώσσα. Λογοτεχνία. Ταυτόσημον*. Σόφια, 1999, σ. 81.

ο Ευγένιος Βούλγαρις και ο Κοσμάς Αιτωλός, ο Δοσίθεος Ομπράντοβιτς και ο Ζαχάρι Ορφελίν, καθώς και σειρά άλλοι παράγοντες της Βαλκανικής Αναγέννησης και του Διαφωτισμού, είναι αναπόφευκτα κληρικοί, λειτουργοί της εκκλησίας.

Η ζωή και η εκπαίδευση πολλών από αυτούς συνδέονται σε κάποιο βαθμό με το Άγιο Όρος ή άλλα σπουδαία γραμματολογικά μοναστηριακά κέντρα, σε μεγάλο βαθμό στην ίδια τη συνείδηση τους και σχεδόν εξ ολοκλήρου στη συνείδηση των τότε, σύμφωνα με τις πιο νέες απόψεις – των αρκετά πιο υστερινών, των δημιουργών του εθνικού μύθου- πανθέου του νέου κράτους, «αναγνωστών και ακροατών». Κατ' ουσία στην πρακτική πραγματοποίηση η δράση τους όχι μόνο συνδέθηκε, αλλά και κυριολεκτικά κοινωνικοποιήθηκε στο γνωστό χριστιανικό, που στη βαλκανική παραλλαγή σημαίνει αναπόφευκτα και «βυζαντινό» μοντέλο. Ακόμα και η λόγια γλώσσα των έργων τους είναι πολύ συχνά κοντινή, ή και συμπίπτουσα με την εκκλησιαστικοσλαβική, ανάλογα με την αρχαίχουσα ελληνική, λειτουργική γλώσσα, και η στιλιστική τους- με κάποια χαρακτηριστικά της μεσαιωνικής ποιητικής. Όπως ξέρουμε, η μεταγενέστερη, πιο συχνά μεταπελευθερωτική, επιστημονική, και ποιητικο-ρομαντική, αλλά και στις δύο περιπτώσεις ιδεολογικο-κρατικο-δημιουργικές στάσεις παρουσίασαν αυτό σαν εποχιακο-μεγαλειώδη εθνοδημιουργούσα χειρονομία· όχι μικρό μέρος για αυτό λαχαίνει και στις εθνικο-μυθοπλαστικές χειρονομίες, ιδιαίτερα με τον κύκλο ωδών «Εποποιία των ξεχασμένων» του πατριάρχη της νεότερης βουλγαρικής λογοτεχνίας Ιβάν Βάζοβ.

Άλλος θα έβλεπε σε όλα αυτά και κατάλληλο παθητικό παράδειγμα εποχιακής ιστορικής μεταμόρφωσης: ο εξελθών από τις βαριές μοναστηριακές πύλες κουρελής μοναχός, διότι ο λόγιος ποτέ δεν ήταν πιο πλούσιος από έναν φτωχό, στην καλύτερη περίπτωση σέρνοντας πίσω του κάποια αχρείαστη πια για το μοναστήρι ισχνή φοράδα, μόνο ύστερα από λίγες δεκαετίες εμφανίζεται ξαφνικά σαν μυθικό και επικό «παλικάρι μοναχό στο άλογο», το οποίο καλεί με τη σάλπιγκα «Όλοι στα όπλα», όπως μας το περιγράφει ο σύγχρονος τότε ποιητής Δόμπρι

Τσίντουλοβ. Τρίτος ίσως ακόμα πιο τολμηρά δοκιμιογραφικά θα έβλεπε σ' αυτό και «ξεπαπαδεύουσα» λειτουργία του μοντέλου, παίρνοντας αφορμή από το μεταγενέστερο μύθο για τον διάκονο και Απόστολο της βουλγαρικής ελευθερίας Βασίλ Λέβσκι, ο οποίος πέταξε τα ράσα και μετατρέπεται στον πιο τρομερό εχθρό της αυτοκρατορίας⁵⁴. Για δυσaréστηση της παραδοσιακής βουλγαρικής ιστορίας της λογοτεχνίας, που το πατερναλιστικό πνεύμα της τώρα τελευταία όλο και πιο συχνά, όχι σπάνια και χωρίς λόγους, γυρίζει στον τάφο του με βαρύ κλασικό βογγητό, και για χαρά του ανήσυχου και κλίνοντος να προκαλεί, καμιά φορά με κάθε θυσία, πνεύματος της σύγχρονης λογοτεχνικής και κουλτουρολογικής ερμηνευτικής, ακόμα και παρουσιαζόμενα μια για πάντα εκτιμημένα φαινόμενα, σαν το έργο του Παϊσίου π.χ. αποδείχνονται επιδεκτικά σε «αναδιατύπηση», όπως πριν από δέκα χρόνια είχε γίνει της μόδας να λέγεται και να γράφεται.

Τελευταία πιο νέες απόψεις υποβάλλουν τις επιβεβαιωμένες σοβαρά αξιολογημένες αντιλήψεις για την «Σλαβοβουλγαρική ιστορία» σε πιο επιφυλακτική, μέτρια και επιχειρηματολογημένη «ανακατάταξη», συζητώντας, όπως έγινε κιόλας λόγος, ενδεχόμενο «ανασυγκροτούντα», με προηγούμενη ημερομηνία και με κρατικο-ιδεολογικο-μυθοπλαστικό, ρόλο⁵⁵. Ίσως θα είμαστε πιο κοντά στην αλήθεια αν δεχτούμε, ότι

54. Ο Ιβ. Ράντεβ αναδειχνει εύλογα, ότι ενώ στην πρόωπη αναγεννησιακή περίοδο κυριαρχεί το μυθολόγημα «Ο ληστής, ο κλέφτης, ο οποίος έγινε καλόγερος», κατά τις δεκαετίες 60-70 του 19ου αι. όμως, το μυθολόγημα μετατρέπεται και αρχίζει πια να ενσαρκώνει τη φόρμουλα «ο καλόγερος, ο οποίος έγινε κλέφτης δηλαδή επαναστάτης». Τα αυθεντικά του επιχειρήματα είναι ο διάκονος Ιγνάτιος (Βασίλ Λέβσκι), ο Γεννάδιος ο Περιπλανώμενος (Ιβάν Στογιάνοφ) ο παπα-Χαρίτων, ο παπα-Σάββας Κατραφίλοβ κ.ά. Βλ. Ράντεβ, *Ιβ., Ιστορία της Βουλγαρικής λογοτεχνίας κατά την Αναγέννηση*. Τίρνοβο, 1997, σ. 75-76.

55. Βλ. το άρθρο της Κ. Στάνεβα, «Γεγονότα, παράγοντες, επινοήματα για τη Βουλγαρική Αναγέννηση. Παΐσιος ο Χιλανδαρινός». Εις: Στάνεβα, Κ., *Φωνές από την Αναγέννηση*. Σόφια, 2001, σ. 5-15. Συμμεριζόμενος την εκφρασμένη από τη συγγραφέα ασυμφωνία με την αρκετά ακραία θέση του σεβαστού συναδέλφου Τρεντάφιλοβ δέχομαι για σοβαρή προσπάθεια της σύγχρονης

και από τις παραδοσιακο-αναλυτικές και από τις κουλτουρολογικο-επιχειρηματολογημένες, καμιά φορά πιο διαφορετικές από τις επιβεβαιωμένες ερμηνείες κοιτάζει κάπου-κάπου ένα ή άλλο μέρος πάντα από την αλήθεια για το έργο του Παΐσιου. Και τούτο διότι το έργο αυτό, ασύμμετρο με τις προσπάθειες μας να το πλησιάσουμε και διαβάσουμε με οποιαδήποτε εργαλεία, από του Μ. Ντρίνοβ ως των κάποιων σύγχρονων, εκφράζει χαρακτηριστικά, μη υποχωρούντα σε προκαταβολικά ετοιμασμένα ή δανεισμένα από αλλού σχήματα, εκδηλώσεις και σημεία του μοντέλου, τα οποία, όπως σε κάθε μεγάλη μετάβαση στην ιστορία της ανθρωπότητας, σημειώνουν και συνδέουν το δρόμο από μια εποχή σε άλλη.

Σπουδαίο για μας στην περίπτωση είναι, ότι σε μερικούς από τους πιο μεγάλους μας αναγεννησιακούς παράγοντες αυτό το σύστημα από σήματα το δίνει ακριβώς το Άγιο Όρος. Διότι, ανεξάρτητα από τα ερμηνευτικά μας δοκίμια, έχει δεδομένα, τα οποία απλώς δεν μπορούν να ανακοινωθούν σαν δευτερογενώς «ανασχηματισμένα», διότι κρυμμένα στα δισάκια της φοράδας, προς τους Βουλγάρους ξεκινούν κι όμως και το χειρόγραφο της Ιστορίας του Παΐσιου, και τα σχέδια μερικών από τα μελλοντικά έργα του Σωφρονίου και οι οργίλοι σατιρικοί διάλογοι και επιστολές-ποιήματα του Μπόζβελι, και η αφυπνισμένη τόλμη της «ανδρικής καρδιάς» και του «βουλγαρικού ονόματος» του επικού «παλικαριού μοναχού στο άλογο», και τα όπλα και τα ευαγγέλια πάνω στα οποία και ο ξεπαπαδευμένος διάκονος, και οι κανονικοί ιερείς θα ορκίζονται τις επαναστατικές επιτροπές.

συζήτησης για το φαινόμενο «Παΐσιος» και το άρθρο του Β. Στέφανοβ, «Ιστορία σλαβοβουλγαρική – λατινικές υποθέσεις και ελληνικοί λόγοι». *Λογοτεχνικό φόρουμ*, τεύχ. 25-26, 2-8 Ιουλίου 1997. Για τη σύγχρονη φιλολογία οι μελέτες-συμβολές για τα κείμενα του Παΐσιου των Ι. Ιβανόβ, Π. Ντίνεκοβ, Ν. Ντράγκοβα, Μπ. Ράϊκοβ κ.ά. μπορούν να είναι μόνο πηγή αποδοτικών ιδεών.

Αν αρνηθούμε όμως τις μεταφορές, δεν μπορούμε να μην διακρίνουμε όλο και πιο αισθητά τις γεννούσες αναγέννηση λειτουργίες του επιβλητικού αγιορείτικου γραμματολογικού πλούτου, της παρουσίας όχι πια ολίγων έξυπνων και εγγράμματων μοναχών. Με αυτούς να διεξάγονται σοβαρές συζητήσεις και σε θέματα συνδεδεμένα με το επιβαρυνόμενο με ασυμβίβαστες συμπλοκές πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας, με την προερχόμενη από αυτά αναζωογόνηση παλιών ιστορικών εχθροτήτων, αλλά και εμφάνιση δημιουργικών φιλοδοξιών για απόδειξη πραγματικών ή φανταστικών προτερημάτων και δικαιωμάτων, στις συναντήσεις με τους επισκεπτόμενους το Άγιο Όρος πολυμαθείς επιστήμονες, καμιά φορά και πολιτικά πρόσωπα· στις δυνατότητες εξόδου έξω των ορίων του Αγίου Όρους και εργασίας σε ξένες βιβλιοθήκες (Ο Παΐσιος πηγαίνει στο Σρέμσι Κάρλοβτσι, ο Μπόζβελι είναι δάσκαλος επί δεκαετίες στο Σβιστόβ) ακόμα και στο γεγονός ότι για ορισμένο καιρό στο Άγιο Όρος λειτουργεί η Ακαδημία του μεγάλου Έλληνα διαφωτιστή Ευγένιου Βούλγαρι.

Γι' αυτό δεν είναι τυχαίο και ότι ακριβώς εδώ στους μικρούς συγκρομένους κόλπους της εθνικής παράδοσης τοποθετημένους με όλες τις εθνικο-ταυτίζουσες προφυλακτικές παραμέτρους στους μεγαλύτερους κόλπους της πανβαλκανικής βυζαντινής παράδοσης, ο Παΐσιος βρίσκει και τα κίνητρα, και τις πηγές του⁵⁶ για τη συγγραφή της μοιραίας ιστορίας ταυτόχρονα με την οποία στις μονές Ζωγράφου και Χιλανδαρίου δημιουργούνται άλλες δύο βουλγαρικές ιστορίες (του Σπυρίδωνα και η ανώνυμη της μονής Ζωγράφου)· ακριβώς εδώ ο Σωφρόνιος για πρώτη φορά επεκτείνει τον δημιουργικό πνευματικό διαφωτιστικό ορίζοντά του και προετοιμάζεται για τη μελλοντική ευρεία δράση του·

56. Η λήψη υπόψη ακριβώς του τεράστιου αγιορείτικου γραμματολογικού πλούτου επέτρεψε να διορθωθεί μια επιβεβαιωμένη στην επιστήμη αντίληψη και να διαγραφθεί η πρωτοβάθμια σημασία των οικείων πηγών της «Σλαβοβουλγαρικής ιστορίας». Βλ. Ντράγκοβα, Ν., «Οι οικείες πηγές της "Ιστορία Σλαβοβουλγαρική"». Εις *Παΐσιος ο Χιλανδαρινός και η εποχή του*. Σόφια, 1962.

ο Μπάτςβελι, στερημένος στην εξορία από τη δυνατότητα να επιδρά και να αγωνίζεται με ζωντανό λόγο και έργο, ακριβώς εδώ γράφει τους φημισμένους διάλογους του, τις επιστολές και τα ποιήματα του, και στις τελευταίες μέρες της ζωής του, κατά τη διάρκεια της δεύτερης εξορίας του, και τις συναρπαστικές με την αφηγηματική και ψυχολογική πλαστική τους επιθανάτιες σελίδες των απομνημονευμάτων του. Οι θρησκευτικοί φανατικοί κλείνουν και καταδικάζουν σε ερημιά την Ακαδημία του Βούλγαρι, αλλά αυτό, σαν κάθε φανατική εκδήλωση, αποδείχεται πύρρεια νίκη, επειδή στις αρχές του 18^{ου} αι. εδώ κιόλας έχει εμφανιστεί το πνεύμα της νέας εποχής, το οποίο εκπέμπει τα πιο αποδοτικά συνθήματα προς τους αναγεννούμενους βαλκανικούς λαούς, προσφέροντας και επιβάλλοντάς τους παράλληλα μ' αυτό ακόμα από την ίδια την αρχή και το διχοτομικο-δυναμικό μοντέλο της μοναδικής βαλκανικής προ- και αντιβυζαντινής πολιτιστικής αντανάκλασης.

Άρα ιδιαίτερα σπουδαίο για τη θέση μας εδώ εμφανίζεται το γεγονός ότι «το βυζαντινό όνειρο» είναι το πρώτο μεγάλο κρατικο-δημιουργικό και πολιτιστικό σύνθημα, το οποίο εντούτοις όχι τυχαία εκπέμπεται από το Άγιο Όρος. Ανεξάρτητα από το διαφορετικό και έντονα εκδηλωμένο εθνικό χαρακτήρα των αγιορείτικων μοναστηριών ακόμα από την ίδρυση τους κι ως σήμερα, και ίσως ακριβώς για αυτό, κατά τους αιώνες του ζυγού αυτά αποδεικνύονται ενωμένα από ένα κοινό κυριαρχικό σύμπλεγμα, το οποίο γενικότερα μπορεί να ονομαστεί ακριβώς «βυζαντινό», ανεξάρτητα από το αν «ο χαμένος παράδεισος» αυτού του συμπλέγματος θα υπονοείται σαν το ίδιο το Βυζάντιο, ή σαν ένα από τα «μικρά Βυζάντια»- Βουλγαρία, Σερβία ή κάποιο άλλο.

Εκφράζοντας στην πράξη το βυζαντινό σύμπλεγμα και εμφανιζόμενο το ίδιο στο ρόλο της πραγματοποιημένης βυζαντινής παράδοσης για κυριαρχία σ' όλη τη Βαλκανική χερσόνησο, έστω και μόνο στον τομέα της Εκκλησίας, αλλά αυτό είναι στην ουσία το ιδεολογικό, δηλαδή το πολύ πιο ζωντανό μισό της φιλοδοξίας, το Πατριαρχείο χρησιμοποιεί όλη την επιρροή του πάνω στο βρισκόμενο στην απόλυτη κανονική και

διοικητική κηδεμονία του Άγιο Όρος, για να αναπτύξει το μέγιστο δυνατόν αυτό σύμπλεγμα με την ελπίδα να αναστήσει και το υπόλοιπο, το κρατικο-πολιτικό μισό του, προφανώς όμως μη εκτιμώντας αρκετά την περίσταση, ότι ακριβώς πίσω του μεγαλώνει, στην αρχή καλυπτόμενο, αλλά σύντομα μαζεύοντας δυνάμεις και τόλμη, το φάντασμα του δικού του αντίπαλου. Όταν το καταλαβαίνει και αρχίζει έντονα να αντιδρά αποδεικνύεται αργά πια: η Ιστορία του Παϊσίου αντιγράφεται στη Βουλγαρία, η ιστορία του Ράιτς* διαδίδεται στη Σερβία και τυπογραφημένη, και ο Μπόζβελι έχει βάλει πια την σοβαρή αρχή της ελπίδας ότι το «βυζαντινό όνειρο» των διάφορων βαλκανικών λαών θα πραγματοποιηθεί και με διαφορετικό τρόπο.

Με τέτοιο υπόβαθρο η ιστορία-μύθος έπαιξε τελείως λογικά το ρόλο του πιο σπουδαίου κρατικο-δημιουργικού συστατικού του «επιστημονικο-εκπαιδευτικού» θεσμού τον οποίο ο Ρακόβσκι θέλει να εντοχίσει στα θεμέλια της νέας θεωρίας του κράτους. Αυτό καθορίζει και το αμυντικό, εν πάση περιπτώσει όχι επεκτατικό, όπως κιόλας στις κάποιες άλλες βαλκανικές παραλλαγές του μοντέλου, π.χ. το σερβικό, χαρακτήρα της λειτουργίας της, η οποία κατά τα αντικειμενικά της αποτελέσματα μπορεί να καθοριστεί ακριβέστερα σαν «αποϊστορικοποίηση» ή μυθοποίηση της ιστορίας. Ο Ρακόβσκι δεν είναι ιστορικός σαν τον Σπυρίδωνα Παλαούζοβ, τον Ντόμπρι Βοηνίκοβ ή τον Μαρίν Ντρίνοβ, οι οποίοι γράφουν τα ιστορικά τους συγγράμματα με τη φιλοδοξία να δώσουν στους συγχρόνους τους μια επιστημονική, συστηματοποιημένη έκθεση της ιστορικής τύχης του λαού τους. Από κοινού με τον Φώτινοβ αυτός τοποθετείται μάλλον σε ένα «τρίτο» μοντέλο, το οποίο είναι κάπου στη μέση μεταξύ του μοντέλου των Παλαούζοβ, Βοηνίκοβ και Ντρίνοβ, και ενός αλλού, που την ελληνο-μεταπελευθερωτική συνέχειά του πραγματοποιεί σχεδόν ταυτόχρονα ο καταγόμενος από πατέρα από το πελοποννησιακό χωριό Βιτίνα, «πατέρας» της νεοελληνικής ιστορίας Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος αφιερώνει μεγάλο μέρος των

προσπαθειών του σαν επιστήμονας και καθηγητής πανεπιστημίου, για να αποδείξει τον καθαρά ελληνικό χαρακτήρα της Πελοποννήσου.

Παρόμοια με τον Αθηναίο επιστήμονα ο Ρακόβσκι τοποθετείται, όμως αυθόρμητα, ανάμεσα στους οπαδούς του Γάλλου πολιτικού και επιστήμονα Φ. Γκιζώ, ερευνητή των μεσαιωνικών θεσμών, ο οποίος συστήνει στους ιστορικούς να μην είναι επιστήμονες γραφείου, αλλά να υποτάξουν, σύμφωνα με τους κανόνες του ρομαντισμού, τις προσπάθειες του στα εθνικά καθήκοντα⁵⁷. Και όπως ο Φώτινοβ απευθύνεται στο παρελθόν κυρίως να αντιταχθεί κατηγορηματικά στην αντιβουλγαρική θέση του Δ. Τιρόλ, ότι ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος είναι Σέρβοι και δημιούργησαν το αλφάβητο της παλαιοσερβικής γλώσσας, έτσι και ο Ρακόβσκι «*αποϊστορικοποιεί*» την ιστορία, οδηγούμενος τόσο από επιστημονική όσο και, αν όχι και περισσότερο, πολιτική αιτιολογία. Το παραδοξολόγημα, και στην ουσία οργανική εκδήλωση του μοντέλου, εκδηλώνεται στην περίπτωση αυτή ακριβώς στην συνειδητή αντίθεση του ξένου τονισμού του με αρκετά όμοια, ακόμα και να είναι όχι πάντοτε συνειδητοποιημένη, αναπαραγωγή.

Αλλά όταν αναφέρω ότι ο Ρακόβσκι δεν είναι επιστήμονας του τύπου των Βοηνίκοβ, Παλαούζοβ ή Ντρίνοβ, έχω υπόψη προπαντός τα αποτελέσματα των ιστορικών του ασχολιών, δηλαδή αυτά που κατάφερε να γράψει και να εκδώσει. Διότι αν πάρουμε υπόψη την τεράστια συλλεκτική εργασία, τη δραστηριότητα και το πάθος με το οποίο, όμοια με τους Γάλλους εγκυκλοπαιδιστές, ψάχνει, μελετά, αναλύει και γενικεύει, συγκρίνει, συνταυτίζει, ή τουλάχιστον προσδιορίζει την τοποθέτηση διάφορων ιστορικών, αρχαιολογικών, γλωσσικών, εθνογραφικών,

57. Βλ. και Ντάνοβα, Ν., *Το εθνικό πρόβλημα στα ελληνικά πολιτικά προγράμματα...*, σ. 141. Μελετώντας τη σχέση «Διαφωτισμού-ιστορίας» η επιστήμονας θυμίζει σε άλλο μέρος ότι «η ιστορική συνείδηση αποτελεί βασικό δομικό στοιχείο της κουλτούρας, μια και σε κάθε εποχή αντανακλά την επικρατούσα ιδέα του κόσμου και του τρόπου του ανθρώπου σ' αυτόν». Βλ. Ντάνοβα, Ν., *Κωνσταντίν Γκεοργκίεβ Φώτινοβ...*, σ. 23.

λογοτεχνικών, νομισματικών και οποιονδήποτε πολιτιστικών μνημείων συνδεδεμένων με κάποιο πολιτιστικό χαρακτηριστικό του βουλγάρικου παρελθόντος⁵⁸, αναπόφευκτα θα διαπιστώσουμε ότι αυτός όχι μόνο ξεπερνάει πολύ τα όρια των επιστημονικών ενδιαφερόντων του καθενός τους (άλλο είναι το πρόβλημα για τη συστηματοποίηση και την ποιότητα της επιστημονικής πολυμάθεια τους), αλλά και με την τεράστια και πολύπλευρη δράση σαν να κάνει απόπειρα σε όσο το δυνατό μέγιστο βαθμό να «αντικαταστήσει» την ακόμα μη υπάρχουσα ακαδημία επιστημών και πανεπιστήμιο, επιστημονικό περιοδικό τύπο και επιστημονική έκδοση βιβλίων. Με δυο λόγια να δημιουργήσει, κάπως και στην κυριολεκτική σημασία της λέξης, αυτό, για το οποίο γίνεται πια μερικές φορές λόγος – προκρατικό «επιστημονικο-εκπαιδευτικό» θεσμό, ο οποίος προσωρινά τυλίγει μέσα του τις δημιουργικές ενέργειες μερικών από τους πιο σπουδαίους πολιτιστικούς θεσμούς στο μελλοντικό κράτος. Σαν, αλλά και διαφορετικά από, τον Μοντεσκιέ, για τον οποίο η ιστορία των θεσμών είναι πιο σπουδαία από τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα, για το Ρακόβσκι είναι το ίδιο σπουδαία και τα δύο. Για αυτόν τα περασμένα γεγονότα έχουν σημασία τόσο όσο μαζεύοντας γραμμή-γραμμή την εικόνα του παρελθόντος, προσχεδιάζουν τη μορφή του μέλλοντος⁵⁹, ενώ οι θεσμοί είναι το ίδιο το σώμα αυτού του μέλλοντος.

Έχουμε συνηθίσει να σκεφτόμαστε ότι ο δυναμικός τρόπος ζωής δεν έχει επιτρέψει στον Ρακόβσκι να πραγματοποιήσει όλα τα επιστημονικά

58. Βλ. Αρναούντοβ, Μ., ό. π., σ. 125-237. Τράϊκοβ, Β., *Η ιστοριογραφική κληρονομιά του Γκεόργκι Στόϊκοβ Ρακόβσκι. Έργα σε τέσσερις τόμους*. Επιμέλεια Β. Τράϊκοβ, Κ. Τοπάλοβ, Σβ. Γκιούροβα. Τόμος Γ., «Ιστοριογραφία», επιλογή και επιμέλεια Β. Τράϊκοβ, σ. 480-514.

59. Σύμφωνα με τον Ν. Τσερνοκόζεβ «Η ανάμνηση για το ένδοξο παρελθόν είναι όχι μόνο φυγή από το δουλικό παρόν, αλλά και αντίληψη για το μέλλον, που αποσπά τον Βούλγαρο από το σκότος της σκλαβιάς, τον αναγεννά». Βλ. Τσερνοκόζεβ, Ν., «Η ιστορική συνείδηση στη λυρική. Ο χρόνος στην ποίηση του Ρακόβσκι». Εισ: *Νέες εκτιμήσεις*. Σόφια, 1993.

σχέδια του, αλλά καλύτερα είναι να αναρωτηθούμε γιατί έχει πραγματοποιήσει ακριβώς αυτά και όχι κάποια άλλα. Διότι είναι η μοναδική εναλλακτική λύση, που τονίζει το μοντέλο – θα είναι ίσως η ακριβέστερη απάντηση, και για αντιπαράθεση της ακρίβειας της διαπίστωσης θα ξαναεπιστρέψουμε για λίγο στην Χάρτα του Ρήγα. Ο δημιουργός της επίσης είχε συσσωρεύσει απίθανα μεγάλο, έστω και επίσης χαώδη, όγκο από ιστορικές, γεωγραφικές, εθνολογικές, εθνογραφικές και διάφορες άλλες γνώσεις, εντούτοις είχε και ασύγκριτα περισσότερες δυνατότητες για πιο συστηματική επιστημονική εργασία.

Αυτός όμως δεν έγραψε πολύτομες μελέτες, αλλά συνέταξε κάτι, που αποδείχτηκε ως «τα πάντα» για τον καιρό της κυκλοφορίας του, μια «Χάρτα της Ελλάδος», την οποία έβλεπε όχι τόσο σαν απόρροια της επιστημονικής του ικανότητας (αυτή, όπως και στο Ρακόφσκι, ήταν τέτοια ανεξάρτητα από το αν αυτός το ήθελε ή όχι), αλλά σαν εκπαιδευτικο-επιστημονικο-ιδεολογικό θεσμό από μέγιστη σημασία στη διαδικασία του σχηματισμού της ελληνικής πολιτιστικής και πολιτικής ταυτότητας. Το τελικό αποτέλεσμα έπρεπε να είναι ένα: να εμπνέει ότι η «Ελληνική Δημοκρατία» έχει τα δικαιώματα του πιο παλιού και του πιο μεγάλου βαλκανικού (και όχι μόνο) κράτους, και το σπουδαιότερο συμπέρασμα ότι σ' αυτήν ακριβώς είναι ιστορικά προορισμένος ο πολιτικός ρόλος να είναι ηγεμόνας και ηγέτης, και όπως φαίνεται και από το «Σύνταγμα», και ενωτής-αφομειωτής, όλων των άλλων, όπως αυτονοείται, δευτερευόντων, βαλκανικών ακόμα και μερικών περιβαλκανικών, εθνών, τα οποία αν δεν ήταν κάποτε κλάδοι της ελληνικής φυλής, βαθμηδόν πρέπει να γίνουν τέτοια*. Είναι προφανές, ότι όσο και να είναι παράδοξο, ο σαλπικγής των ουμανιστικών ιδεών του Γαλλικού Διαφωτισμού και της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης αποδείχτηκε στην πολιτιστικο- και πολιτικο-ιδεολογική του πρακτική σε πολύ πιο μεγάλο βαθμό εκφραστής των εθνομεσσιανικών ιδεών του γερμανικού ρομαντισμού, υπεραξιολογώντας και αρκετά αποτελεσματικά καθορίζοντας το μοναδικό (φυσικά το δικό του!) λαϊκό πνεύμα, μυθολογία,

αποθέματα του εθνικού δικαίου, καθώς και το μη εκφρασμένο άμεσα, αλλά υπονοούμενο ιστορικό δίκαιο της περιφερειακής κυριαρχίας.

Αν ατενίσουμε προσεκτικά την πελώρια ιστορική, φιλολογική και γενικά εθνοπολιτιστική δράση του Ρακόβσκι, καθώς και τις παρόμοιες αντιλήψεις δηλωμένες από τον Πέταρ Μπερόν και τον Κωνσταντίν Φώτινοβ, θα ανακαλύψουμε επίσης ένα σαφώς καθορισμένο, και σε σειρά σχέσεις σχεδόν ταυτόσημο, τελικό σκοπό – απόδειξη του αυτόχειρα πλασμένου μύθου για τα ιστορικά δικαιώματα του βουλγαρικού λαού και γλώσσας σαν τα πιο αρχαία στα Βαλκάνια⁶⁰. Τότε δε θα φαίνεται παράξενη και η περίπτωση, ότι τα συμπεράσματά του και εκείνα ληφθέντα από το ογκώδες υλικό, που έχει μαζέψει, αυτός τα υλοποιεί μόνο σε λίγα συγγράμματα, φανερά συνδεδεμένα με την τρέχουσα πολιτική στιγμή, σε δημοσιογραφικά άρθρα στις εφημερίδες του ή ακόμα στις σημειώσεις των καθαρά λογοτεχνικών έργων, όπως γίνεται π.χ. στο «επιστέγασμα» του ποιητικού του έργου, και όπως θα δούμε στο τελευταίο κεφάλαιο, όχι τυχαία με αυτό, το έπος «Οδοιπόρος στα δάση».

Κοντολογίς η δημιουργική ενέργεια, με την οποία από το χάος των πολιτιστικών γεγονότων του παρελθόντος των εθνών τους ο Ρήγας και ο Ρακόβσκι σχηματίζουν ο καθένας τους με το δικό του τρόπο τις ιστορικο-γεωγραφικο-εθνικές «Χάρτες», με τις οποίες αυτά πρέπει να βρουν το πνευματικό τους μέλλον, είναι η άλλη μορφή της ίδιας ενέργειας, που πρέπει έτσι να «τακτοποιήσει» το σύγχρονο θεσμικο-πολιτιστικό χάος, στο οποίο αναγκαστικά βρίσκονται οι εθνικές τους κοινωνίες, ώστε στο κάτω κάτω να γεννηθούν τα νέα κράτη τους, δια των οποίων να πραγματοποιήσουν και την πολιτική, και την πολιτιστική τους ένωση με το σύγχρονο τους ευρωπαϊκό κόσμο. Και αυτό, όπως επίμονα μας υπαγορεύει το βαλκανικό πολιτιστικο-ιστορικό μοντέλο, και όσο και να

60. Σύμφωνα με την Ν. Ντάνοβα «ο Ρακόβσκι αποδέχεται από τον Φώτινοβ τις βασικές του αντιλήψεις για τη βουλγαρική ιστορία, που θα τις αναπτύξει και πλουτίσει». Βλ. Ντάνοβα, Ν., *Κωνσταντίν Γκεοργκίεβ Φώτινοβ...*, σ. 149.

είναι παράδοξο από άποψη της λογικής, είναι δυνατόν να γίνει όχι τόσο ή τουλάχιστον όχι μόνο με τη συμβολή της «καθαρής» επιστήμης στη δική της «κλασική» ευρωπαϊκή μορφή⁶¹, όσο με τους χαρακτηριστικούς μηχανισμούς του αποδειχνόμενου σαν αναπόφευκτο και απαραίτητο για το μοντέλο προκρατικού θεσμού, τον οποίο ονομάσαμε συμβολικά με την πλήρη συνειδητοποίηση για την εύκολα αμφισβητήσιμη ατέλεια του προσδιορισμού «επιστημονικο-εκπαιδευτικό».

61. Κατά την Κ. Στάνεβα «Ο επιλεγμένος από το Ρακόβσκι τύπος μελέτης δεν μένει στα πλαίσια της κλασικής επιστημονικής παράδοσης, στα πλαίσια της «καθαρής», «γνήσιας» επιστήμης, αλλά δρασκελίζει στο έδαφος της πολιτικής, της πολιτικής φιλοσοφίας, της φιλοσοφίας της ιστορίας, της ιδεολογίας, ά. π., σ. 175.

**Η Επιτακτική Στρατηγική
του Συνταγματικού Θεσμού:
Ο Συγγραφέας σαν Δημιουργός
της «Νέας Πολιτικής Διοίκησης»
ή στο Λογοτεχνικό-Πολιτικό
Παράδειγμα του Ηγετικού Λόγου**

Η «Νέα Πολιτική Διοίκηση» όχι μόνο αποτελεί επικεφαλίδα του Συντάγματος του Ρήγα, που ταυτόχρονα και ενώνει τα βασικά κρατικο-δημιουργικά έργα του (την Επαναστατική Προκήρυξη, «Το Σύνταγμα», και τον «Θούριο»)⁶², αλλά και ορίζει ακριβέστατα την έννοια της Μεγάλης αλλαγής στη ζωή των βαλκανικών κοινωνιών, στην οποία ο ίδιος, ο Ρακόβσκι, ο Δοσίθεος Ομπράντοβιτς και άλλοι σαν αυτούς αφιερώνουν όλη την διανοητική τους ενέργεια, δυνάμεις και ζωή. Η «Νέα Πολιτική Διοίκηση» υπονοεί και μια σειρά συνοδευουσες υποθέσεις. Μια από τις σπουδαιότερες τους είναι και το ότι η κοινωνία, τουλάχιστον το πιο μορφωμένο μέρος της, έχει πια ωριμάσει για την πολιτική ιδέα που περιλαμβάνεται στην ούτως παρουσιασμένη πρόταση. Ο Ρήγας, ο Ρακόβσκι ή ο Δοσίθεος Ομπράντοβιτς δεν είναι μόνο απόστολοι-εθνεγέρτες. Για την αποστολή τους το έργο παραγόντων, όπως ο Χιλανδαρινός μοναχός Παΐσιος, ο Κοσμάς Αιτωλός ή ο Ιβάν Ράιτς, αποτελούν υποχρεωτικά προκαταβολική χειρονομία, αρχή διαδικασίας, της οποίας αυτοί είναι το τέλος ή τουλάχιστον η αρχή του τέλους. Η ίδια η δήλωση για την «Νέα Πολιτική Διοίκηση» προϋποθέτει πολιτιστικές-δημιουργικές

62. Στη μελέτη βασίζομαι στις τελευταίες και καλύτερες εκδόσεις των έργων του Ρήγα, Βρανούσης, Λ.Ι., *Ρήγας Φεραίος. Έρευνα, συναγωγή και μελέτη*. Βασική βιβλιοθήκη 10, Αθήνα, 1953. Κιτρομηλίδης, Π., *Ρήγα Βελεστινλή. Απάνθισμα κειμένων*. Αθήνα, 1998. Καραμπερόπουλος, Δ., *Η «Χάρτα» του Ρήγα Βελεστινλή*. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Αθήνα, 1998. Ρήγα Βελεστινλή, *Τα Επαναστατικά* (Ρεβολιουτσιόννο), Σόφια, 1998.

συσσωρεύσεις, οι οποίες αν δεν έχουν δημιουργηθεί πρέπει να εξασφαλιστούν και μάλιστα γρήγορα, διότι στην πραγματικότητα συντελείται γιγαντιαία αλλαγή των εποχών. Και μια και οι προσωπικότητες είναι πιο επιδεικτικές παρά οι κοινωνίες σε παρόμοιες σημαντικές μεταβολές, τότε όχι μόνο η ιδεολογική αιτιολόγηση των αλλαγών, αλλά και η ίδια η πρακτική τους πραγματοποίηση πέφτει στις δικές τους πλάτες, πάνω στις οποίες, αν ξανακαταφύγουμε στις προξενιμένες από το βαλκανικό παράδειγμα και γνωστές από τη λογοτεχνία μείζονες μεταφορές, πάντοτε είναι δυνατόν να καταλαμβάνει αρκετά μεγάλο μέρος π.χ. σύμφωνα με το απόφθεγμα του μεγάλου Βούλγαρου επαναστάτη-ποιητή Χρίστο Μπότεβ, *«δεν υπάρχει εξουσία πάνω σε εκείνο το κεφάλι, το οποίο είναι έτοιμο να αποσπασθεί από τις πλάτες του στο όνομα της ελευθερίας»*.

Η πραγματοποίηση των κρατικο-δημοιουργικών χειρονομιών του τύπου της «Νέας Πολιτικής Διοίκησης», είναι ο πιο σίγουρος τρόπος δήλωσης και μη εναλλακτικής υπεράσπισης της παραμέτρου του ηγετικού λόγου σε μια διαδικασία στην οποία, πολλοί μεν κλητοί, ολίγοι δε εκλεκτοί. Όχι τυχαία ο Ρήγας προειδοποιεί δια των γραπτών από νωρίς ακόμα στο «Φυσικής απάνθισμα», κατά την πρώτη παραμονή του στη Βιέννη το 1790, ότι τελειώνει τη μετάφραση και πολύ γρήγορα θα εκδώσει το «Πνεύμα των Νόμων» του Μοντεσκιέ, δηλαδή κανένας άλλος δεν πρέπει να αναλαμβάνει το ίδιο. Με το ίδιο το πρωτοποριακό «Φυσικής απάνθισμα» ο Ρήγας επίσης έχει προσπεράσει τους ομοϊδέατες του από τον κύκλο του Καταρτζή στη Βλαχία, οι οποίοι σχεδόν αμέσως μετά από αυτόν κάνουν ολόκληρη σειρά παρόμοιων εκδόσεων, ανταποκρινόμενοι σε φανερή κοινωνική ανάγκη. Όχι μόνο το ρίσκο του έργου και η ανάγκη για γρήγορη αναχώρηση στην Ελλάδα, προς την οποία έχει κατευθυνθεί ο Ναπολέων με τον απελευθερωτικό του στρατό, επιβάλλουν στο τέλος του 1797 ώστε όλη, έστω και όχι πολύ ογκώδης στοιχειοθεσία κειμένων της «Νέας Πολιτικής Διοίκησης» να ετοιμαστεί και εκτυπωθεί κρυφά και με την προσωπική του συμμετοχή,

σε φιλικό τυπογραφείο στη Βιέννη, μόνο για δύο μερόνυχτα. Όχι τυχαία η ξακουστή «*Χάρτα της Ελλάδος*» εκτυπώνεται και διαδίδεται στην αρχή τμηματικά. Καθόλου τυχαία ο ίδιος θέλει και να μεταφέρει σε εκείνους που ακόμα δεν υποπτεύονται ούτε την ύπαρξη του ούτε τα σχέδια του, το μεταφρασμένο πολεμικό εγχειρίδιο του, που θα πρέπει γρήγορα να τους μάθει πώς να πολεμούν για την ελευθερία τους. Αυτό γενικά είναι το στυλ του Ρήγα, του ηγέτη, ο οποίος παραβγαίνει όχι τόσο με άλλους ενδεχόμενους υποψηφίους ηγέτες, όσο με το χρόνο και τα γεγονότα στη μεταφορική και στην κυριολεκτική σημασία.

Είναι δυνατόν σ' αυτήν την ανυπόμονη άμιλλα με όλα να κρύβεται και η αιτία της αποτυχίας, σαν αποτέλεσμα της οποίας αυτός και οι επτά σύντροφοι του πέφτουν στα χέρια της αυστριακής αστυνομίας, θύμα προδοσίας. Αλλά καταφανώς, αυτό είναι το υποχρεωτικό μέρος του χαρακτηρισμού του βαλκανικού ηγετικού μοντέλου της εποχής, που οι εκδηλώσεις του σε ορισμένο βαθμό βρίσκουμε αργότερα και στον Ρακόβσκι, τον Λέβσκι και τον Μπότεβ. Η αδημονία στην εκτέλεση των πολιτικών χειρονομιών τους είναι φανερά ανάλογη κινητική μορφή του δυνητικού μεγέθους τους, που πολύ συχνά κατά λάθος διατυπώνουμε σαν έκφραση τυχοδιωκτισμού, και σ' αυτή την έννοια π.χ. η απερίσκεπτη διάβαση της ομάδας του Μπότεβ από το Δούναβη, μετά την κατάπνιξη της εξέγερσης, η ίδια η Εξέγερση του Απριλίου, η Λεγεώνα του Βελιγραδίου και πολλές άλλες παράτολμες πρωτοβουλίες του Ρακόβσκι, καθώς και ολόκληρο το εκ των προτέρων καταδικασμένο έργο του Λέβσκι, δεν είναι ούτε τυχοδιωκτικές, ούτε απερίσκεπτες χειρονομίες. Δεν είναι τέτοια χειρονομία και η αποφασιστικότητα, με την οποία, αφού γίνεται φανερό, ότι ο Ναπολέων διακόπτει την πορεία του προς την Στερεά Ελλάδα, ο Ρήγας αποφασίζει, κατά την ακριβή έκφραση του Βρανούση, να «*εκβιάσει την κατάσταση*»⁶³ και να ξεκινήσει για την πατρίδα του με τον πιο πιθανό σκοπό να εγείρει

63. Βρανούσης, Λ. Ι., ό. π., σ. 92-93.

στάση με την οποία να εξαναγκάσει τους Ευρωπαίους, και ιδιαίτερα τον απομυθοποιημένο λίκνο της ελευθερίας και της δημοκρατίας την Γαλλία, να πάρουν θέση στην τύχη των υπόδουλων Ελλήνων. Ο μεγάλος ηγέτης όχι μόνο ξεκινάει ή μόνος του δημιουργεί τους μεγάλους μύθους, αλλά και κατά την μετατροπή τους σε πραγματικότητα χρησιμοποιεί μεγάλες χειρονομίες, που η λογική τους, ακριβώς λόγω του μεγέθους της, όχι πάντοτε είναι ευκολονόητη, διότι πολύ συχνά είναι λογική με την οποία μια εποχή αλλάζει μια άλλη.

Γι' αυτό χωρίς να υποτιμηθεί η συμβολή του Αδαμάντιου Κοραή και όλης της άλλης πλειάδας παραγόντων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, θα ήταν δυνατόν δίχως υπερβολή να ειπωθεί, ότι η αληθινή, γιγαντιαία αλλαγή των εποχών στην ελληνική πνευματική και πολιτική ζωή πραγματοποιείται ακριβώς με αυτά τα λίγα, έστω και για ορισμένο χρόνο άγνωστα, κείμενα του Ρήγα, μετά τα οποία τίποτε πια στον νέο ελληνικό πολιτιστικό χώρο δεν είναι το ίδιο. Η ελληνική ιστορία έχει να διευκρινίσει πολλά άγνωστα περιστατικά από τη βιογραφία του Ρήγα. Ιδιαίτερα όσα σχετίζονται με την πολιτική του δράση κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Βιέννη το 1796-1797. Επίσης αρκετά αβέβαιες είναι και οι υποθέσεις για την ύπαρξη, του ιδρυμένου από αυτόν, μυστικού επαναστατικού οργανισμού, με τους τρόπους επικοινωνίας και συναναστροφής του, με την ελληνική ριζοσπαστικά διατεθειμένη μετανάστευση στην Ευρώπη, με τις ενδεχόμενες επαφές του με τους μασονικούς οργανισμούς, με την απόπειρα του να στείλει με το Γάλλο πρόξενο στην Τεργέστη επιστολή στον Ναπολέοντα *«εξ ονόματος του ελληνικού λαού»*, με τις σχέσεις του με τον Κοραή, τον Πασβάντογλου και άλλες σημαντικές προσωπικότητες της εποχής κ.λπ.

Πιο σπουδαίο όμως από όλα τα βιογραφικά του στοιχεία είναι το μεγάλο γεγονός της δημιουργίας της βιογραφίας του μελλοντικού ελληνικού κράτους και η συνειδητοποίηση από τον Ρήγα της αποφασιστικής έννοιας ότι όπως αυτή η βιογραφία, έτσι και η προσωπική, υποχρεωτικά προϋποθέτει μερικά σπουδαιότατα ντοκουμέντα ταυτοποίησης. Στην πρώτη θέση αυτών βεβαίως το Σύνταγμα, διότι όπως περίτρανα δηλώνει

και ο ίδιος στο «Θούριο» «η αναρχία ομοιάζει τη σκλαβιά». Η κρατικο-δημιουργική του ηγετική ανάκλαση τον ωθεί ακόμα όταν ήταν στη Βλαχία να μελετήσει προσεκτικά τους χάρτες και άλλα επαναστατικά νομοθετικά έγγραφα, που πήρε από το Γαλλικό προξενείο στο Βουκουρέστι. Στη Βιέννη πια πετυχαίνει χάρη σε στενούς συνεργάτες του να προμηθευθεί και τη μετάφραση του ίδιου του γαλλικού συντάγματος του 1793, που το προσαρμόζει στις ανάγκες της μελλοντικής δημοκρατικής κυβέρνησης της ελεύθερης Ελλάδας και σκοπεύει να το εκτυπώσει σε εβδομήντα χιλιάδες αντίτυπα*.

Οι φιλελεύθερες απόψεις της Γαλλικής επανάστασης, που ο Ρήγας ανεπιφύλαχτα αγκαλιάζει όχι μόνο εξηγούν, αλλά μάλλον κάνουν υποχρεωτική την εμφάνιση και της διάσημης προκήρυξης του «*Τα Δίκαια του Ανθρώπου*». Αυτή ρυθμίζει τα δικαιώματα του ελεύθερου πολίτη, ισότητα ενώπιον των φυσικών και των νομικών θεσμών, ελευθερία προσωπική, εθνική, πολιτική, θρησκευτική, ιδεολογική, προσωπική ασφάλεια και προστασία από τη σκλαβιά, δικαίωμα μόρφωσης, ιδιοκτησίας και αντίστασης ενάντια στη βία, δηλώνοντας ταυτόχρονα⁶⁴, αυτά τα δικαιώματα σαν ιερότατο* προνόμιο, αλλά και σαν αναφαίρετη υποχρέωση του πολίτη να ξεσηκώνεται ενάντια σε κάθε τυραννία⁶⁵.

Προκαλεί απορία στην περίπτωση αυτή όχι μόνο η ενέργεια, με την οποία κάνει όλα αυτά ο Ρήγας, αλλά και με αφορμή τη μεγάλη του «Χάρτα της Ελλάδος», πιο σπουδαίο από όλα τα άλλα είναι η κρατικο-δημιουργική συνείδηση και προσπάθεια. Αυτά είναι που εκ νέου τον διακρίνουν από όλους τους συγχρόνους του και του προσδίδουν με τον

64. Διαφορετική ιδέα προτείνει ο Γ. Κοντογιώργης στο πολύ ενδιαφέρον αναφερόμενο βιβλίο του.

65. Μεταξύ των πηγών του Ρήγα για τα «Δίκαια του ανθρώπου» η Ν. Ντάνοβα βάζει και την «Κατήχηση του ελεύθερου ανθρώπου», 1797, από το Γάλλο συγγραφέα Α. Ε. ντε λα Σαμποσιέρ, οποίος ορίζει τον πατριωτισμό σαν μια από τις βασικές αρετές του πολίτη. Βλ. Ντάνοβα, Ν., *Κωνσταντίνη Γκεοργίεβ Φώτινοβ...*, σ. 256.

κατά το δυνατό πιο ανέκκλητο τρόπο, όχι μόνο την ηγετική λειτουργία, αλλά και καταφανώς την θεμελιώδη για το βαλκανικό πολιτιστικο-ιστορικό μοντέλο λειτουργία του ανθρώπου-κράτους. Λειτουργία, που εντελώς νομοτελειακά μισό αιώνα αργότερα λαμβάνοντας υπόψη των αναπόφευκτων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων, έχει να εκτελέσει και ο Ρακόβσκι.

Ένα από αυτά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα είναι το επανειλημμένα τονισμένο πια γεγονός, ότι σε αντίθεση με τον Ρήγα, που η ενεργός κρατικο-δημιουργική δράση του περιλαμβάνει τα πιο σπουδαία και αποφασιστικά τελευταία χρόνια της ζωής του, οι ανάλογες προσπάθειες του Ρακόβσκι καλύπτουν σχεδόν μισό αιώνα. Στην ουσία όλη την περίοδο της ενεργού δραστηριότητάς του, γεμίζοντας ίσως λίγο πρόωρα, παρόμοια με τον Ρήγα, γι αυτό και με τον ίδιο τρόπο λίγο φανερά ανυπόμονα και απόλυτα δυνατά, με ριξοσπαστική πολιτική ενέργεια τον κοινωνικο-πολιτιστικό βουλγαρικό αναγεννησιακό χώρο. Χρονικά κατανεμημένο στο διάστημα μεταξύ της συνωμοσίας του Βέλτσο και της δράσης της επαναστατικής επιτροπής στο Βουκουρέστι του Καραβέλοβ, του Λέβσκι και του Μπότεβ, χωρισμένο βεβαίως ακριβώς στη μέση και από ένα τέτοιο αξιόλογο κρατικο-δημιουργικό σήμα σαν τον Κριμαϊκό πόλεμο.

Αλλά σ' αυτό, κατά σειρά για τα Βαλκάνια ισχυρό σήμα, μαζί με τα γοργά αναπτυσσόμενα στην περιοχή πολιτικά γεγονότα, καθώς και σύμφωνα με τη λογική της κατά σειράς διάρθρωσης του κοινού βαλκανικού μοντέλου, η Βουλγαρική αναγέννηση οφείλει όχι μόνο το πρώτο επαναστατικό ποιητικό κύμα του, είτε σαν άμεσο αποτέλεσμα των θυελλωδών γεγονότων (Σλαβείκοβ και Ρακόβσκι) είτε σαν προαίσθηση του ερχόμενου (Τσίντουλοβ), αλλά και την πρώτη σοβαρή κρατικο-δημιουργική προσπάθεια. Όλα ενσαρκωμένα στα μοναδικά στη βουλγαρική πολιτιστική απόπειρα ως προς την πολυπλοκότητα, πολυλειτουργικότητα και αποτελεσματικότητά τους, τόσο σε ιδεολογικό πλάνο, όσο και στο πλάνο της δραστηριότητά τους, ηγετική φιλοδοξία και ηγετικό λόγο του ανθρώπου-κράτους Ρακόβσκι.

Προφανώς όχι τυχαία αυτή η φιλοδοξία εμφανίζεται ακόμα στο πρώτο του αυτοτελές βήμα συνδεδεμένο με τις λεγόμενες εξεγέρσεις της Βραΐλας. Για τον χαρακτήρα προσωπικοτήτων με έντονα εκδηλωμένα ηγετικά προσόντα, ιδιαίτερα στη βαλκανική αναγεννησιακή παραλλαγή, η ανεκτικότητα, η κλίση προς την ιεραρχικότητα «προς τα πάνω» και προς τον συμβιβασμό, δεν είναι ιδιαίτερα ιδιάζοντα προσόντα. Έτσι πιθανόν δε θα κάνουμε λάθος αν δεχτούμε ότι μια από τις αιτίες για τη «αδικαιολόγητη», δηλαδή ξαφνική, απομάκρυνση από την Κωνσταντινούπολη του Ρακόφσκι, μπορεί να ήταν συνδεδεμένη εκτός από τα εμφανιζόμενα τότε επικίνδυνα γεγονότα γύρω από την ίδρυση της μυστικής επαναστατικής εταιρίας, η πρώτη του ηγετική εκδήλωση, ακόμα και με την ανυπόφορη και με κάποια πραγματική, οξεία σύγκρουση με το συγγενή του τον Στέφαν Μπογκορίντι, στο σπίτι του οποίου, σαν ανώτατου αξιωματούχου, του είχε επιφυλάξει προσωρινή φιλοξενία.

Αναμφίβολα όμως επικρατούσε το βαρύ πνεύμα του απόλυτου ανατολίτικου δεσποτισμού. Ακόμα κατά την περίοδο των εξεγέρσεων της Βραΐλας ο Ρακόφσκι, μόλις εικοσαετής, όχι μόνο κατορθώνει από μέχρι πρόσφατα άγνωστος άνθρωπος, ο οποίος μόλις έχει έλθει από την Κωνσταντινούπολη σαν νέος «δάσκαλος», να μπει επικεφαλής μιας μυστικής και προσεκτικά οργανωμένης με ελληνική πρωτοβουλία υπεύθυνης επιχείρησης, αλλά εκδηλώνει ένα ακόμα πιο σπάνιο, αλλά γι' αυτό ακόμα πιο χαρακτηριστικό ηγετικό γνώρισμα, αφού παραδίδεται εκουσίως και αναλαμβάνει όλη την ευθύνη πάνω του, χαρακτηριστικό του σημαντικότητας ηγετικού μοντέλου. Δεσμεύει κατ' αυτόν τον τρόπο με τις δύο πράξεις του, και τη συμμετοχή και την παράδοση, ξένες διπλωματικές αντιπροσωπείες. Το ότι και αυτός, όπως παλιά ο Ρήγας, δεν λαμβάνει την υποστήριξη αυτών των αντιπροσωπειών, μια και τα σχέδια για τα οποία εργάζεται, δεν συμπίπτουν με τα επίκαιρα συμφέροντα και σκοπούς των Μεγάλων Δυνάμεων, και αντί για προστασία αντιμετωπίζει προδοσία, ίσως έχει καταπιεστική επίδραση στο αυτοσυναισθημα και στις φιλοδοξίες του σαν ηγέτη. Αλλά δεν

είναι σε θέση να αλλάξει τις βασικές παραμέτρους του ηγετικού του προσωπικού αυτοπροσδιορισμού.

Στις καταθέσεις του ενώπιον της ρουμανικής ανάκρισης «*Σωστή έκθεση για τη Βουλγαρική εταιρία*», όπου για πρώτη φορά εμφανίζεται ο ηγετικός του λόγος, κάνει αρκετά σοβαρές αυτοομολογίες. Σ' αυτές πιθανότατα ακόμα και υπερβάλλει για το μέγεθος της δράσης του, ιδιαίτερα εκείνης στην Κωνσταντινούπολη και στην Αθήνα σχετικά με την ίδρυση της μυστικής του επαναστατικής εταιρίας, τονίζοντας συνέχεια το σπουδαίο πολιτικό χαρακτήρα του και παρασέρνοντας σ' αυτόν και άλλους παράγοντες με τα ακριβή ονόματα τους και με σχετικά λεπτομερή περιγραφή τόσο των σχεδιασμένων όσο και των πραγματοποιημένων ενεργειών. Αυτές οι καταθέσεις φανερώσουν όχι μόνο αξιοζήλευτη πληροφόρηση, σχετικά με τα διεξαγόμενα σε διάφορα σημεία των Βαλκανίων γεγονότα, αλλά και θαυμαστό αίσθημα για πολιτική ανάλυση και τοποθέτηση των δικών του δράσεων στο σύνολο όλων εκείνων που γίνονται: η έκρηξη εξεγέρσεων στην Κρήτη και στη Δυτική Βουλγαρία, μετάθεση Ελλήνων βοεβόδων προς τα σύνορα της Θεσσαλίας, η αποτυχία της πρώτης εξέγερσης στη Βραΐλα, το λεπτομερές σχέδιο, η προετοιμασία και η κατατρόπωση, ακόμα πριν εκραγεί, της δεύτερης εξέγερσης της Βραΐλας, η απόκρυψή του μέχρι την εθελοντική παράδοση στο Ρώσο πρόξενο κ.λπ.

Με την επιδεξιότητα πεπειραμένου συνωμότη, που στην ουσία ακόμα δεν είναι, αλλά χάρη στο συγγραφικό ταλέντο του και το υποχρεωτικό για τον ηγέτη - συνωμότη σωστό ψυχολογικό αίσθημα, αυτός επιδέξια εξαπατά την ανάκριση. Αφού αθώνει τους κρατούμενους, μεταφέροντας την ευθύνη σε εκείνους, για τους οποίους ξέρει ότι πρόλαβαν να φύγουν, μη ξεχνώντας για κάθε ενδεχόμενο να εξασφαλίσει και τον ίδιο τον Μπογκορίντι με μια, σαν ανάμεσα στα άλλα, παρεμβολή για την πλήρη άγνοια του, σχετικά με τα μυστικά πολιτικά σχέδια του νέου υπό την κηδεμονία του συγγενή.

Το κείμενο αυτό, το οποίο χρησιμοποιείται για άντληση πολύτιμης πληροφορίας «από την πηγή» για μια σπουδαία στιγμή από τη ζωή του Ρακόβσκι, που αποτελεί στην πραγματικότητα κάτι σαν ένα από τα λίγα υλοποιημένα σημεία του λεπτομερούς σχεδίου του άγραφου «Βίου» του, που έμεινε σχεδόν μόνο σαν ιδέα, δίνει, όπως βλέπουμε, όχι λιγότερο πολύτιμες πληροφορίες και για τον χαρακτηρισμό του βαλκανικού ηγετικού μοντέλου της εποχής, λογοτεχνικά, έστω και σε παρα-λογοτεχνικό επίπεδο, ενσωματωμένο στο πολιτικό, αργότερα θα το δούμε και στο καλλιτεχνικό, παράδειγμα του ηγετικού λόγου (στο λογοτεχνικό είδος «καταθέσεις»). Μπορεί να εξαπατήσει στην περίπτωση του Ρακόβσκι σαν αναληθή γενίκευση, ότι είναι ιδιάζον στο στάδιο του λογοτεχνικού «πρώτου στραταγίσματος» του ηγέτη, ο οποίος αναπόφευκτα συχνότερα αρχίζει και τη βιοτική και τη λογοτεχνική βιογραφία του με αυτοβιογραφικές «καταθέσεις». Το ότι δεν είναι έτσι και ότι οι καταθέσεις είναι κατ' αρχήν καλά επεξεργασμένος λογοτεχνικός μηχανισμός για λογοτεχνική αντενέργεια ηγετικής φιλοδοξίας, επιβεβαιώνεται από τις καταθέσεις του Ρήγα στην αυστριακή ανάκριση, τις οποίες γράφει όχι στην αρχή, όπως ο Ρακόβσκι, αλλά στο ακραίο τέλος του βιοτικού και του λογοτεχνικού δρόμου του, αφού είχε δημιουργήσει όλο το λογοτεχνικό έργο του, συμπεριλαμβανομένων των ξακουστών επαναστατικών ποιητικών επιστολών-εκκλήσεων «Θούριος» και «Πατριωτικός Ύμνος».

Σε αντίθεση με τους επτά συντρόφους του, οι οποίοι δηλώνουν τακτικά-προφυλακτικά σαν μοναδικό σκοπό της δράσης τους τον πνευματικό διαφωτισμό των Ελλήνων και την αφύπνιση τους για ανεξάρτητη πολιτική ζωή διαμέσω σύνδεσης των αρχαίων δημοκρατικών αρχών και των γαλλικών επαναστατικών ιδανικών της ελευθερίας, ισότητας και αδελφότητας, ο Ρήγας μαζί με όλα αυτά φανερώνει στις καταθέσεις του λεπτομερώς και την σκόπιμη κρατικο-δημιουργική φιλοδοξία να αναπροσαρμόσει το γαλλικό σύνταγμα στα χαρακτηριστικά ενός μελλοντικού ανεξάρτητου ελληνικού κράτους*, καθώς και τα συγκεκριμένα

πολιτικά βήματα του, συνδεδεμένα με τις απόπειρές του να εγκαταστήσει μέσω του Γάλλου προξένου στην Τεργέστη πολιτικές επαφές με τις γαλλικές επαναστατικές στρατιωτικές αρχές, προσδίδοντας με αυτόν τον τρόπο πολύ πιο εκτεταμένες διαστάσεις της πολιτικής δράσης του, αναλαμβάνοντας τολμηρά τον τυπικό ηγετικό κίνδυνο ή να κερδίσει με υψηλή αξία, ή να τα χάσει όλα. Μήπως δεν ενεργεί με τον ίδιο τρόπο και ο Βούλγαρος Χρίστο Μπότεβ, επίσης στο τέλος τις ζωής του, δίνοντας με την επιστολή του στον καπετάνιο (πλοίαρχο) του «Ραντέσκι» τις «καταθέσεις» του ενώπιον όλης της Ευρώπης για την ασυνήθιστη πράξη του;

Μια πιο προσεκτική ανάγνωση των χρονολογικά επόμενων αυτοβιογραφικών έργων του Ρακόβσκι θα μας πείσει, ότι όλα αυτά μας προτείνουν όχι μόνο παρόμοια ψυχογραφική πληροφορία, όπως θα έλεγε η παλιά φιλολογική σχολή, αλλά και γενναιόδωρα προσφέρουν δυνατότητες εισχώρησης στις αφώτιστες γωνίες του ηγετικού προφορικού παραδείγματος, για παρακολούθηση και της τροπολογικής του εξέλιξης, η οποία βεβαίως θα φτάσει την κορυφή της μόλις στο επόμενο στάδιο -στο ποιητικό έργο του Ηγέτη, το οποίο θα μας απασχολεί στο επόμενο κεφάλαιο. Έτσι παραδείγματος χάριν ακόμα στα τρία όνειρα του 1851 γραμμένα μετά την έξοδο του από τη φυλακή της Κωνσταντινούπολης κάνει εντύπωση η επαναλαμβανόμενη με τρεις εντυπωσιακά χαρακτηριστικούς τρόπους εμφάνιση πτηνών, που η σημαδιακή έκφραση τους περισσότερο ύποπτα εύγλωττη παρά οργανικά αυθόρμητη.

Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί επίσης, ότι το σημάδι «πτήση» εμφανίζεται και σε άλλα κείμενα του Ρακόβσκι και μάλιστα ξανά σχετικά με όνειρο, όπως είναι παραδείγματος χάριν στο ημερολόγιο, που αυτός κρατά κατά την πορεία της οπλισμένης ομάδας από την Κωνσταντινούπολη προς τον Αίμιο κοντά στην Κότελ το καλοκαίρι του 1854: *«Στις 4 η ώρα το απόγεμα είδα περίεργο όνειρο - δερβίσης που πετούσε στον αέρα με τσάντα στη ράχη και με τσαλγίρια στο χέρι»*. Ακόμα πιο περίεργο, σχετικά με ενδεχόμενη ψυχογραφική προσπάθεια εδώ, είναι το τέλος

του ονείρου για τον πετώντα δερβίση «...ο οποίος μου έδωσε και γιατρικό για πτήση»⁶⁶. Η επιθυμία για «πτήση» σ' αυτή την περίπτωση μπορεί να είναι συνδεδεμένη και με την ανάγκη για αδιάκοπο κρύψιμο από τους πολυάριθμους καραδοκούντες τη μικρή οπλισμένη ομάδα, κινδύνους κατά τη διάρκεια της πορείας της, ιδιαίτερα στις περιοχές κατοικημένες από Τούρκους, αλλά εν πάση περιπτώσει καταγράφεται και στην χαρακτηριστικά εκδηλωμένη και στα τρία όνειρα καθοριστικά σημαδιακή για τον προσωπικό του χαρακτηρισμό ανάκλαση προς «πτήση»⁶⁷.

Το πρώτο όνειρο, το πιο σύντομο σαν τα παιδικά χρόνια, φέρει μιιά έντονα ειδυλλιακή και ακριβώς παιδική ανάμνηση για το πατρικό σπίτι: κάτω από τα κλαδιά ενός δέντρου μαζί με τη μητέρα του και την αδελφή του, ο ήρωας ακούει συνεπαρμένος το κελάδημα των αηδονιών. Στο δεύτερο όνειρο, μερικές φορές πιο μεγάλο, εμφανίζεται μόνο ένα πουλί αλλά όχι πια αηδόνι, αλλά «σαν αετός, σαν άγρια χήνα, πετούσε ψηλά» και εμφανίζεται σε διάφορα μέρη, μια στον ουρανό, μια σε σπίτι, μια σε «ένα κάτω οντά» ανάμεσα σε καθισμένους Τούρκους «σαν να τους ακούει τι κουβεντιάζουν», ο ήρωας είναι μιιά αφεντικό του πτηνού, μια ταξιδεύει προς τη Βουλγαρία οπλισμένος και καβάλα «και ο σείζης μου περπατούσε πεζός πίσω μου», μια μπαίνει στη Ζαάρα, που οι δρόμοι και οι πλατείες της είναι γεμάτοι κόσμος, «σα σε πανηγυρική μέρα, και τον διοικητή είδα, κατέλυσα σε ένα σπίτι όπου με υποδέχθηκαν με φιλοξενία και συζητήσαμε για την οικογένεια του Άλεξ». Ακόμα και μόνη η γενική εμπειρική κουλτούρα στον τομέα του υποσυνείδητου δίνει

66. Γκεόργκι Στάηκοβ Ρακόβσκι, *Έργα σε 4 τόμους...*, τόμ. 1, σ. 45.

67. Στο Απόσπασμα από το δεύτερο μέρος του «Οδοιπόρου στα δάση» ο βοεβόδας Χούμπιαν ρωτάει τον αδελφοποιητό του Τίχολ: «Πες μου πού πετούσες έτσι; σ' αυτή τη μεγάλη απόσταση», (σ. 405). Είναι περίεργα σχετικά με τους συλλογισμούς μας εδώ, και τα αναφερόμενα από το Ζαχάρι Στογιάνοβ, ότι ο Χρίστο Μπότεβ, ο πιο στενός, και ίσως ο μοναδικός διανοητικός, από ιδεολογική, ποιητική και ψυχολογική άποψη, ομόλογος του Ρακόβσκι, επίσης ρέμβανε να «πετάει». Βλ. Ζαχ. Στογιάνοβ, *Χρίστο Μπότεβ - απόπειρα βιογραφίας*. Σόφια, 1987, σ. 455.

αρκετούς λόγους για «ανάγνωση», πίσω από όλες τις αναφερόμενες εικόνες, μορφές και τα φαινομενικά τυχαία στοιχεία, από το όνειρο της οφθαλμοφανούς προδιάθεσης προς πιο διαφορετικές από τα «κανονικά» μοντέλα σχέσεις με τον κόσμο, προς τη συνειδητοποίηση μιάς πιο μεγάλης σημασίας της δικής του προσωπικότητας, που διακρίνεται από τις άλλες και τις ξεπερνάει με κάτι ουσιαστικό.

Ιδιαίτερα εύγλωττο από αυτήν την άποψη είναι το τρίτο όνειρο, του οποίου η συμβολική είναι τόσο απαλλαγμένη από τυχαίες και άχρηστες λεπτομέρειες και τόσο μεγαλωμένη σαν από τους κανόνες της προκαταβολικά προϋποτιθεμένης καλλιτεχνικής αντίληψης, ώστε αν το κείμενο ήταν γραμμένο με τη γλώσσα της λογοτεχνίας μας, των δύο δεκαετιών αργότερα, ίσως θα ηχούσε σαν συμβολική ευρωπαϊκή πεζογραφία, από άλλα είκοσι χρόνια αργότερα. «*Στην κορυφή του Άνω Αίμου*» όπου αρμονικά συζούν η ομορφιά και η ελευθερία, ο ήρωας «*Αθώς Βούλγαρος*» κατευθύνθηκε προς τον ψηλό πύργο και πίσω από τις δικές του σιδερένιες πόρτες, που κατορθώνει, έστω και πολύ δύσκολα να ανοίξει με τα αλυσοδεμένα χέρια του, βρίσκει «*ένα σπίτι που φανέρωνε μια τρομερή ερημιά και ότι από πολύν καιρό ανθρώπινο πόδι δεν έχει πατήσει εκεί*»⁶⁸.

68. Ο. π., σ. 40. Θυμούνται τις «αυτοδιακεμιμένες» ποιητικοποιήσεις του ίδιου μοτίβου, ανάμεσα στις οποίες είναι και αυτό στο «*Βουλγαρική προσέλευση*»: «Ο παλιός θρόνος στην Πλίσκα / αυτός θα μας ανανεώσει / ερημωμένος από συμφορές», στο «*Άδικη απομάκρυνση από τη Δακία, 10 Ιουνίου 1856*» συναντάμε «Το πατρικό σπίτι στέκεται ερημωμένο...» στο «*Ανάμνηση για τον τόπο γεννήσεως*»: «*Στην κορυφή είναι παλιό κάστρο / το οποίο υπάρχει και σήμερα / βουλγαρικό πολύτιμο / μνημονεύεται από τους κατοίκους της Κότελ*», και το γενικευμένο «*Σε κατεύθυνση προς την Πρεσλάβ / όλα τα βουνά φύλαξαν / στις ψηλές τους κορυφές / παλιά φρουριακά ερείπια*». Σε μερικά μέρη και στο «*Οδοιπόρος στα δάση*» εμφανίζονται σε ρομαντικο-ηρωικό πλάνο παρόμοιες ανοιχτο-διαφανείς υποστάσεις, συνδεμένες με ιστορικές αναμνήσεις και με ελπίδες για το μέλλον και προβαλλόμενες όχι τυχαίως όλο κάπου στον αισιόδοξο-ψηλό χώρο του Βουλγαρικού το μεγαλειώδες ανάστημα του μεγάλου, ελεύθερου, ρομαντικο-βασιλικού Σπιτιού του πάλαι ποτέ βουλγαρικού κράτους.

Αφού μας πρότεινε με αυτό τον τρόπο το διαφανή υπαινιγμό του εγκαταλειμμένου και από καιρό ερημωμένου σπιτιού, του πάλαι ποτέ βουλγαρικού κράτους, ο συγγραφέας δεν αργεί να μας απευθύνει και την αδιαμφισβήτητη απαίτηση του οικοδεσπότη αυτού του σπιτιού, ο οποίος με το ανακαλυμμένο εκεί «τηλεσκόπιο, σκουριασμένο και σκονισμένο από το χρόνο» περιεργάζεται τη γη «από το Δούναβη» και «μέχρι την Κωνσταντινούπολη», ανακαλύπτοντάς την στην ξοφερή επανάληψη, γνωστή αργότερα από την κάπου υπερρεαλιστική χρονογραφική αντίληψη του Μπότεβ: «Πόλεις και χωριά σκοτεινιασμένα με μαύρο σκοτάδι, και τα είχε σκεπάσει μια μαύρη και πυκνή ομίχλη, πουθενά φως δε φαινόταν, πουθενά ανθρώπινη φωνή δεν ακουγόταν». Αφού σκουπίζει το ανακαλυμμένο σκουριασμένο από τον καιρό τηλεσκόπιο «με κομμάτια του πανωφοριού του», δηλαδή αποκτώντας κιόλας νέα και πιο συγκεκριμένη πια μορφή στρατηγού⁶⁹, ο οικοδεσπότης «το έβαλε σε ενέργεια και άρχισε να βλέπει και από τη μιά και από την άλλη μεριά του Αίμου με τόση δεξιότητα», ώστε βλέπει «πτηνά μαύρα και άσχημα, που επιτέθηκαν τρομερά στις πόλεις και τα χωριά», αλλά από κει εναντίων τους πετούν «κάποια ωραία και ήμερα πτηνά», γεράκια και περιστέρια, που «έφεραν μια δύναμη και φως μαζί τους» και σε εκτενή και βαρύ αγώνα νικούν και διώχνουν μακριά «τους άσχημους και άγριους κόρακες»⁷⁰.

Εκτός από τη διαφανή μορφή αναμφίβολης ηγετικής αξίωσης, αυτή η μικρή παραβολή, αν πραγματικά αντανακλά ένα όνειρο, μας τοποθετεί ενώπιον του διλήμματος να λύσουμε αν αυτό δεν περιέχει και προφητική προαίσθηση για το επαναστατικό του σχέδιο, μιάς δεκαετίας

69. Σαν σημάδι ηγετικού χαρακτηρισμού το τηλεσκόπιο εμφανίζεται επίσης σε διάφορα μέρη των ποιητικών κειμένων του Ρακόβσκι. Ένα παράδειγμα στο «Οδοιπόρος στα δάση», σ. 298: «Ο βοεβόδας έβγαλε ακριβό τηλεσκόπιο,/ έβλεπε όλο μακρινούς δρόμους,/ έκανε το σταυρό του,/ περιέβλεπε τόπους παντού...».

70. Ο. π., σ. 40-41.

αργότερα, για εισχώρηση του οδηγημένου από αυτόν επαναστατικού στρατού στην κορυφογραμμή του ίδιου αυτού του «*Άνω Αίμου*», ο οποίος να ξεσηκώσει σε εξέγερση τους Βουλγάρους από τις δύο πλευρές του (τα φωτεινά πτηνά) ή αν αυτό το ίδιο σχέδιο ήταν πια μέρος των κρατικο-δημιουργικών του προθέσεων και η συγγραφή παρόμοιων κειμένων εμφανίζεται απλώς αναπόφευκτη έκφραση έναρξης μιας εσωτερικής συζήτησης με τον ίδιο του τον εαυτό, τον σκεπτόμενο με μεταφορές ηγέτη-ιδεολόγο.

Όχι λίγα τα εύλωττα λογοτεχνικά σημάδια της όχι τόσο αυθόρμητης, όσο συνειδητά και χωρίς εναλλακτική φερόμενης ηγετικής φιλοδοξίας του Ρακόβσκι βρίσκουμε και στα υπόλοιπα απομνημονευτικά κείμενα, που δεν παύουν να προκαλούν την ερώτησή μας για το ποιός τύπος συγγράμματος στο κάτω κάτω κυριαρχεί σ' αυτά: ο απομνημονευτικός ή ο επινοητικός. Ακόμα το ίδιο το «*Περιεχόμενο του βίου μου*» βρίθει παρόμοιων σημαδιών και μπορεί να μη δίνει λεπτομερή πληροφορία για τις μόνο συνοπτικά εκτεθειμένες και μη εκδηλωμένες σπουδαίες στιγμές της ζωής του, κάτι που όχι χωρίς λόγους πάντοτε προκαλούσε λύπηση στους ερευνητές, αλλά θέτει πολύ κατηγορηματικά την ηγετική του φιλοδοξία σε μια εντυπωσιακά ψηλή τροχιά πολιτικών επαφών, σχεδίων και ενεργειών. Σ' αυτή συναντάμε τα ονόματα των πιο διακεκριμένων τότε Βουλγάρων, Τούρκων, Ελλήνων, Ρώσων, Ρουμάνων, Φαναριωτών και άλλων παραγόντων και θεσμών, σαν τον Νεόφит Μπόζβελι, Ιλαρίωνα Μακαριοπόλσκι, Στέφαν και Νικόλα Μπογκορίντι, Ιουμέρ πασά και Αχμέτ πασά, τον Ρώσο πρόξενο στο Γαλάτσι Σιμεόνοβιτς, τον Έλληνα πρόξενο στην Κωνσταντινούπολη Μαυροκορδάτο, τον μεγάλο «τερζουμάν» Αργυρόπουλο, το γνωστό Αθηναίο πολιτικό Ιωάννη Κωλέττη, το Ρουμάνο πολιτικό Μιχαήλ Γκίκα, το δεσπότη του Πρεσλάβ και της Βάρνας Πορφύριο, το Νεόφит της Τίρνοβο, τον πρίγκιπα Αλεξάνταρ Καραγεώργιεβιτς, το Μιχαήλ Τσαϊκόβσκι, το Πατριαρχείο του Φαναριού, το πριγκιπάτο της Σερβίας, την αυστριακή και την τουρκική κυβέρνηση κ.λπ.

Μη ξεχνούμε και ότι όχι αλλού, αλλά ακριβώς εδώ δηλώθηκε και έγινε εμβληματική η διατύπωση της μη χαρακτηριζόμενης σαν κάτι άλλο, αλλά ακριβώς σαν ηγετική, κατά την αυτοπεποίθησή της τους σκοπούς και την πραγματοποίησή, απόφασης, για «*ανοιχτό αγώνα με την τουρκική κυβέρνηση με τον Τύπο και με το σπαθί*». Η επιβεβαίωση του αδίστακτου αυτής της ηγετικής αυτοπεποίθησης, σε «*ανοιχτό αγώνα*», και μάλιστα με «*την κυβέρνηση*», βγαίνει μόνο ένας ηγέτης, «*ο Τύπος και το σπαθί*» δεν είναι εδώ το σπουδαιότερο ιδεολογο-τροπολογικο-ψυχογραφικό σημιάδι, όπως από κεκτημένη ταχύτητα έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε, έρχεται ακόμα στην αρχή της εισαγωγής του όχι μεγάλου πραγματοποιημένου κείμενου του ίδιου του «*Βίου του Γ. Σ. Ρακόβσκι, γραμμένου από αυτόν τον ίδιο*». «*Εδώ περιγράφονται πραγματικά γεγονότα, γνωστά σε μεγάλο μέρος αυτόπτων μαρτύρων, και γεγονότα τέτοια που είχαν μεγάλη επίδραση στην ανάπτυξη του λαϊκού μας πνεύματος, τα οποία εισέρχονται στη λαϊκή μας σύγχρονη αφήγηση*».

Το πεδίο των ηγετικών του επαφών και ενεργειών διευρύνεται όλο και περισσότερο στην γνωστή αυτοβιογραφική επιστολή του από το Κουμπέη προς τον Ιβάν Σ. Ιβανόβ. Σ' αυτήν χρωστάμε, στην οποία εκτός από τη πολύτιμη περιγραφή γεγονότων για τη σχέση του οικογενειακού πατριάρχη Γερμανού με τη σύλληψη του Ρακόβσκι και του πατέρα του, για την πιο ενεργή συμμετοχή του Ρακόβσκι στην υποβολή «*παράπονου εκ μέρους του βουλγαρικού λαού*» στον πρίγκιπα Μέντσικοβ στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και στην ίδρυση στο Γαλάτσι «*μιας λαϊκής σχολικής βουλγαρικής κοινότητας*», για το διορισμό του από τον υπουργό της άμυνας Μεχμέτ Αλή πασά σαν «*πρώτου μεταφραστή (dragoment) του γενικού στρατιωτικού τουρκικού στρατοπέδου στο Σούμεν*», για την προσπάθειά του, έχοντας και ελληνικό διαβατήριο, να ειδοποιήσει «*διαμέσου του τηλεγράφου στην Βιέννη τον Έλληνα γενικό πρόξενο βαρώνο Σίνα*», για την αιφνίδια σύλληψη του από την αυστριακή αστυνομία, για τη συγκρότηση και οδήγηση της τσέτας του από «*12 εκλεκτούς νεαρούς Βουλγάρους*» κ.ά. Σ' αυτήν χρωστάμε και την επιβολή άλλου

ενός εμβληματικού αναγεννησιακού σημαδιού - τη διατύπωση της σημασίας της πράξης της οικοδόμησης της βουλγαρικής εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη, σαν επίσημη αναγνώριση της ύπαρξης στην αυτοκρατορία του «*Μπουλγκάρ μιλέτι*» και της στενότητας δέσμευσης αυτού του εξαιρετικά σημαδιακού στην ιστορία της βουλγαρικής κοινωνίας γεγονότος με την πολιτική δραστηριότητα του ίδιου του Ρακόβσκι.

Όχι λιγότερο εύγλωττα λογοτεχνικά συνθήματα, χαρακτηριστικά για την ηγετική αυτοπεποίθηση του Ρακόβσκι, προτείνουν και τα σχεδόν αφηγηματικά γραμμένα απομνημονεύματα «*Αθώς Βούλγαρος*». Πιθανόν στο βαθύ στρες από τα απάνθρωπα βασανιστήρια και τις ταπεινώσεις στις τουρκικές φυλακές, πρέπει να αποδώσουμε τη φανερή του επιδίωξη να το ισοζυγίσει αυτό με αδιάκοπη λογοτεχνική, υπερβολική έκθεση της δικής του σημασίας, είτε διαμέσου των αντιδράσεων των συμπολιτών του, όταν τον πηγαίνουν στην Κότελ, είτε διαμέσου του υψηλού θεσμικού και προσωπικού επιπέδου της δέσμευσης των τουρκικών και πατριαρχικών Αρχών, με την κρίση της τύχης του.

Ακόμα στην αρχή του κειμένου αυτός βάζει μια σχεδόν βιβλική κατά τις κοσμογονικές και αισθηματικο-ψυχολογικές εντυπώσεις εικόνα, στην οποία συνειδητά ή όχι ανατίθεται να μυθοποιήσει, εμπνέοντας την αντιπαράθεση με το οδήγημα ενός άλλου θρησκευτικού ηγέτη προς το Γολγοθά: «*Τον μήνα Ιανουάριο ο βορειοανατολικός άνεμος φυσούσε δυνατά, σαν τρομερή βροντή, ανεμοστρόβιλοι αδιάκοπα ηχούσαν, σκέπαζαν με χιόνι βουνά και μαύρη γη, όλα τα ορατά σαν να άσπριζαν με ασβέστη, μαύρο σκοτάδι είχε κρύψει τον αέρα, οι ουράνιοι φωστήρες δεν εξέπεμπαν ακτίνες. Η χειμωνιάτικη παγωνιά έχει στρώσει με κρυστάλλινες πλάκες τους παγωμένους δρόμους της Κότελ. Πλήθος κόσμου, άντρες, γυναίκες και παιδιά, συγκεντρωνόταν πανηγυρικά γύρω από το κυβερνητικό κτήριο και στην βασιλική οδό. «Τον οδηγούν, ακουγόταν φωνή ανάμεσα στο πλήθος, Πηγαίνει ο καημένος!» Κλαψιάρικα και θλιβερά οι ευλαβείς και θεοφοβούμενες γυναίκες έλεγαν μεταξύ τους: «Η κακόμοιρη μητέρα του!!! Οι καημένες αδελφές του!!!» Άθλιος οδυρμός,*

κλάμια και στεναγμός μεγαλόφωνα ακουγόταν από σπίτι κείμενο στη βασιλική οδό. «Ποιόν οδηγούν; Πού τον οδηγούν; Γιατί τον οδηγούν; Σκότωσε; Όχι! Έκλεψε; Όχι! Μοίχευσε; Όχι! Μα γιατί αυτό το κακό; Από ξήλια». Έτσι γινόταν κουβέντα ανάμεσα στο φτωχό και εξημμένο λαό από αυτή την αναπάντεχη περίπτωση και θλιβερή παράσταση», (σ. 50).

Παρουσίασα λίγο εκτεταμένο απόσπασμα όχι τυχαία, διότι λίγα χρόνια αργότερα δύο άλλοι ηγέτες, ο Ντιμίταρ Μιλαντίνοβ και ο Γκριγκόρ Παρλίτσεβ, θα οδηγηθούν από την Αχρίδα ο ένας μετά τον άλλον με τον ίδιο τρόπο. Αφού ο δεύτερος, ακριβώς όπως ο Ρακόβσκι, διακεκριμένος λογοτέχνης, πολιτικός ηγέτης και ιδρυτής των όχι πλέον υπαρχόντων στην άλλη άκρη της πατρίδας, επιστημονικο-εκπαιδευτικού, καλλιτεχνο-λογοτεχνικού και εκκλησιαστικού (σαν μορφή κρατικο-διοικητικού) θεσμών και θα τους περιγράψει στην αυτοβιογραφία του. Παρόλο που δεκαετίες αργότερα, σχεδόν με τον ίδιο τρόπο και την ίδια σκηνή, η οποία στην πινακοθήκη της αναγεννησιακής μας κοινωνικο-πολιτικής εικονογραφίας, τη συναντάμε με κάποια παραλλαγή και στην πεζογραφία του Καραβέλοβ και του Μπότεβ, μπορεί να καθοριστεί με μια κοινή ονομασία, περίπου σαν «Ο αποχαιρετισμός του αλυσοδεμένου αποστόλου με την οικογένεια και τους συμπολίτες του».

Μερικές χαρακτηριστικές διαφορές στην πορεία της σύνθεσης-μυθοποίησης αυτής της κοινής υπόθεσης αντανακλούν λίγο-πολύ ουσιαστικές διαφορές στον ηγετικό χαρακτηρισμό των ίδιων των πρωτότυπων. Έτσι για παράδειγμα, ενώ ο συνδεδεμένος εφ' όρου ζωής με τον Όμηρο απόστολος της νεοβουλγαρικής παιδείας και ηγέτης του εκκλησιαστικού αγώνα ο Παρλίτσεβ βγάζει σε πρώτη γραμμή την ηρωική τραγικότητα της μητέρας, η οποία σαν αρχαία ηρωίδα ορκίζει δημόσια τον γιό της: «Να είσαι παλικάρι. Αν φοβηθείς, χαράμι να είναι το γάλα μου!»⁷¹, τότε ο κυριευμένος από το δαίμονα της «τελικής λύσης,

71. Δεπτομερής ανάλυση βλ εις: Τοπάλοβ, Κ., *Γκριγκόρ Παρλίτσεβ. Ζωή και έργο*. Σόφια, 1982, σ. 149.

για ανοιχτό αγώνα με την τουρκική κυβέρνηση δια του Τύπου και του σπαθιού» ο πολιτικός ηγέτης, όχι λιγότερο επιδέξια καταφέρνει σαν συγγραφέας, διαμέσου των οδυρμών των συγγενών και των συμπολιτών, «Τον οδηγούν... Πηγαίνει ο καημένος... Πού τον οδηγούν; Γιατί τον οδηγούν; Σκότωσε; Όχι! Έκλεψε; Όχι! Μα γιατί αυτό το κακό; Από ξήλια», να τονίσει προπαντός την τραγικότητα και τη δραματικότητα της κατάστασης, στην οποία βρίσκεται το ίδιο το πρωτότυπο.

Από την απόσταση των τριών δεκαετιών, οι οποίες είναι ανάμεσα στα περασμένα γεγονότα και την απομνημονευματική τους αναπαράσταση, ο Παρλίτσεβ μπορεί να πάρει θάρρος για περισσότερη «λογοτεχνικότητα», αυτοειρωνεία και αίσθημα χιούμορ ακόμα και στην ερμηνεία των πιο απελπιστικών σε πρώτη ματιά καταστάσεων, ας θυμηθούμε το ψέμα για τους «σκοτωμένους» από αυτόν δέκα δεσποτάδων σαν αιτία για τη φυλάκιση του, με το οποίο επέβαλε σεβασμό στον τρομερότερο ληστή στη φυλακή του Ντέμπαρ-Δήβρη. Είναι ευεξήγητη και η πίεση της ενεργείας της ανάμνησης για τη δική του τραγικότητα από το δραστηριοποιημένο ρομαντικό πνεύμα της μητρικής ηρωικής χειρονομίας. Ο Ρακόβσκι όμως γράφει τα απομνημονεύματά του άμεσα μετά τα γεγονότα, που αφηγείται και όχι μόνο δε διαθέτει ούτε και τον ελάχιστο απαραίτητο χρόνο για λογοτεχνική απομάκρυνση από αυτά, αλλά και δεν του χρειάζεται. Διότι αυτός δε γράφει απομνημονεύματα, αλλά πλάθει τον κατά σειρά μύθο του.

Αυτός πια έχει μπει στον ηγετικό του ρόλο και πρέπει να τον παίζει τέλεια, κάτι που θα πει πως πρέπει να φροντίσει και για την αιτιολογία του και για τη δημόσια εξήγηση του και στο παρόν και στο μέλλον. Γι' αυτό και η «πληροφοριακή» προσπάθεια σχεδόν όλου του κειμένου μοιράζεται εξ ίσου ανάμεσα στα βάσανα του καταδιωγμένου και τα σημάδια της σημασίας του, τα οποία έμμεσα πρέπει να εξηγηθούν από τις πράξεις των ιδίων των διωκτών του. Υποσυνείδητα ο συγγραφέας έχει εννορησטרώσει και μια περίεργα και υπαινικτικά κρυφοκοιτάζουσα στο κείμενο λαογραφικο-μυθολογική υπόσταση αυτών των

δύο κόσμων: των χρονικο-αιώνια αγωνιωδώς και αγωνιστικά επικοινωνούντων κάτω και απάνω κόσμου, του σκοτεινού υπόγειου του Τοπ-Χανέ, που πιο τρομερό από αυτό δύσκολα μπορεί να παρουσιάσει η ανθρώπινη φαντασία, και η βρισκόμενη ακριβώς πάνω του λαμπερή και πολυτελής αίθουσα, στην οποία συνεδριάζει το Δικαστήριο και η οποία νομιμοποιεί επίμονα όχι μόνο τη δύναμη των δικαζόντων αλλά και εκ νέου τη σημασία των καταδικαζομένων.

Ο ηγέτης-πραγματοστής, βεβαίως, μ' αυτό το κείμενο δεν υπολογίζει μόνο σε τοπολογικές χειρονομίες. Εκείνος ξέρει πολύ καλά τι θα κάνει εντύπωση και στο σύγχρονό του αναγνώστη και στο μελλοντικό ιστορικό. Γι' αυτό, ακόμα στην αρχή του «Αθώς Βούλγαρος» προσφέρει πληροφορία για το αποτέλεσμα από τη σύλληψή του, για την οποία δεν είναι αρκετό να ειπωθεί μόνο ότι είναι υπερβολική, κάποτε και μέχρι αναληθή και η οποία αξίζει να την υπενθυμίσουμε τουλάχιστον στο πιο ουσιαστικό μέρος της: «Ο καθένας μπορεί να σκεφτεί τι εντύπωση έκαναν αυτές οι αναφορές, μηχανορραφημένες με αυτόν το δαιμονικό τρόπο από την τουρκική κυβέρνηση και τι αυστηρά μέτρα με ταχύτατη υλοποίηση αναλήφθηκαν για αυτό. Υψηλές διαταγές εκδόθηκαν στον τότε διοικητή της Αδριανούπολης, ο Ταχίρ πασάς αναζήτησε με δύναμη σε όλη την περιοχή του αυτήν την ανύπαρκτη αποστασία, στάλθηκε στρατός από την Αδριανούπολη μέχρι την Ανατολική Βουλγαρία προς τον Αίμο, ανιχνευτές, κατάσκοποι, τοποθετήθηκαν παντού. Στην περιοχή της Φιλιππούπολης έφτασε βασιλική διαταγή με επιστολή υπογεγραμμένη από τον Μπογκορίδη να αναζητήσουν κάποιον Ρακόβσκι και όταν τον βρούνε, τότε να αποσφραγιστεί η επιστολή και να ενεργήσουν σύμφωνα με τα γραμμένα σ' αυτήν. Τακτικός στρατός στάλθηκε στο Τίρνοβο να μείνει εκεί για πάντοτε, επίσης οικοδόμησαν στρατιωτικό οίκο και στη Σόφια και στη Φιλιππούπολη, ύστερα αυστηρά μέτρα ελήφθησαν, έχτισαν πύργους στους δρόμους στα Βαλκάνια, όπλο χωρίς γραπτή άδεια απαγορεύτηκε τότε να φέρεται, με ένα λόγο για να αποτρέψουν κάθε εχθρότητα από βουλγαρική πλευρά. Αυτό το μήνυμα ανακοινώθηκε

και στις πρεσβείες στην Κωνσταντινούπολη και στις άλλες δυνάμεις, τη διοίκηση του Τίρνοβο από την οποία εξαρτιόταν και το χωριό Κότελ, την χώρισαν από την περιοχή του Βίντιν και την έδωσαν στον στρατηγό του παραδουνάβιου Δορύστολου τον Τάταρο Σαήντ πασά και του έγραψαν και διέταξαν από την Κωνσταντινούπολη να στείλει αλυσοδεμένους τον Σ[τόηκο] και τον γιο του Γ. Ρακόβ[σκι]. Και τον Μουσταφά πασά του Βίντιν τον άλλαξαν επειδή δεν αγρυπνούσε...»⁷².

Το να ειπωθεί ότι η παρουσιαζόμενη εικόνα είναι έντονα υπερβολική είναι σωστό, αλλά, όπως ανέφερα, είναι ανεπαρκές, διότι αυτή μας θυμίζει με κάτι το ανυπόμονο κοίταγμα προς το μέλλον στο τρίτο όνειρο, η μάχη των φωτεινών και των μαύρων πτηνών από τις δύο πλευρές του Αίμιου. Αυτή έχει τη φιλοδοξία να μισανοίξει, έστω και για λίγο, την αυλαία του προετοιμαζόμενου επαναστατικού πολιτικού θεάτρου, επειδή στην ουσία δείχνει τι θα γίνει όταν ξεσπάσει η επανάσταση: θα εκδίδονται επείγουσες και μυστικές διαταγές και θα καταζητούνται ύποπτοι, θα μετακινούνται στρατεύματα και θα χτίζονται γρήγορα στρατιωτικές οχυρώσεις, θα δεσμεύονται διπλωματικές αποστολές κ.λπ. Και δεν είναι καθόλου τυχαίο, ότι ο Ρακόβσκι παίρνει το θάρρος να αντικαταστήσει σ' αυτήν την υποθετική εικόνα ένα υποθετικό επαναστατικό στρατό, η παρουσία του οποίου μόνο θα μπορούσε να οδηγήσει σε γεγονότα σαν τα περιγραφόμενα, με την δική του προσωπικότητα: απλώς ο ηγέτης κάνει το κατά σειρά βήμα του προς τον δικό του μυθικό προσδιορισμό και διάταξη, στο δημόσιο χώρο και όμοια με το Ρήγα, με την ανακοίνωση του για τη μετάφρασή του το «Πνεύμα των νόμων»*, δηλώνει καθαρά και αδίστακτα, ότι η ηγετική θέση είναι πια κατειλημμένη, άρα και ο ηγετικός λόγος είναι πια πατενταρισμένος. Αλλά το ότι αυτό το αναμνηστικό κείμενο, όχι μόνο το έβλεπε με «λογοτεχνική» προοπτική έκδοσης, αλλά και του εναπόθετε σπουδαία ιδεολογική λειτουργία, υποδηλώνεται και από το

72. Γκεόργκι Στοήκοβ Ρακόβσκι. *Έργα σε τέσσερις τόμους...*, τόμ. 1, σ. 55.

γεγονός, ότι «Ο Αθώος Βούλγαρος» έχει δύο επιμέλειες. Από αυτές, την πρώτη την αρχίζει πιθανότατα ακόμα όταν ήταν στη φυλακή της Κωνσταντινούπολης και συνεχίζει να γράφει χρόνια αργότερα κατά τη διάρκεια της πορείας στον Αίμο με την ομάδα κλεφτών και τη δεύτερη την αποτελειώνει στην Κότελ μετά την διάλυση της ομάδας. Τότε, κρυμμένος στο σπίτι της αδελφής του βρίσκει την ευκαιρία, έστω και σύντομη, για συγκριτικά πιο ήσυχη λογοτεχνική εργασία και όταν πιο αποτελεσματικά θα μπορούσε να διαθέσει-προσαρμόσει την συγγραφικο-ηγετική του πρόθεση τόσο στα παρόντα, όσο και στα επιθυμητά, προοπτικά επίπεδα και δυνατότητες προσδοκιών υιοθέτησης.

Σε αντίθεση με τον Ρήγα, του οποίου η ηγετική φιλοδοξία λόγω έλλειψης αρκετά κατάλληλων συνθηκών, αλλά και ως αποτέλεσμα με τη σύλληψη και την εκτέλεση του, της βίαιης διακοπής, της πραγματοποιημένης απόπειρας συγκεκριμένων πρακτικών επαναστατικών βημάτων, δραστηριοποιείται όχι σε πολιτικές ενέργειες, αλλά προπαντός σαν δημιουργία και προσφορά κρατικο-δημοιουργικών κειμένων, ο Ρακόβσκι, εκφράζει το μοντέλο ανθρώπου-κράτους και πιο πολύπλευρα και σε ασύγκριτα πιο ψηλό επίπεδο οργάνωσης των πολιτιστικών και κοινωνικο-πολιτικών ενεργειών, που διαμορφώνουν τις βαλκανικές εθνοπολιτιστικές και κρατικές κοινότητες έχοντας διαμορφώσει πια στην εποχή του τρεις τέτοιες - την ελληνική, τη σερβική και τη ρουμανική.

Όπως έγινε πια λόγος και πιο πριν, μόλις εικοσάχρονος αυτός κάνει προσπάθεια για ίδρυση της παράνομης επαναστατικής κωνσταντινούπολικο-αθηναϊκής εταιρίας και μπαίνει επικεφαλής στις εξεγέρσεις της Βραΐλα. Τελειώνει τριάμισι χρόνια «σχολή» στα τουρκικά μπουντρούμια, παίρνει μέρος στο Κριμαϊκό πόλεμο, οδηγεί δική του οπλισμένη ομάδα στον Αίμο, συγκροτεί την επική λεγεώνα στο Βελιγράδι και «Σχέδιο» για απελευθέρωση της Βουλγαρίας. Εκδίδει πολιτικές εφημερίδες και φυλλάδια, πραγματοποιεί δραστήρια βαλκανική διπλωματική δράση, δεσμεύοντας με την προσωπικότητα και τα προσχέδιά

του όλες τις βαλκανικές κυβερνήσεις και στην ουσία καταβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο προσπάθειες σε ορισμένο βαθμό να επιδράσει πάνω σε κάποιες εξελίξεις της βαλκανικής πολιτικής. Οι πρακτικές του κρατικο-οικοδομικές προσπάθειες πραγματοποιούν την ηγετική του φιλοδοξία σ' όλο το φάσμα του βαλκανικού αναγεννησιακού μοντέλου-μύθου: από τον συνωμότη-ιδρυτή μυστικού επαναστατικού οργανισμού, μέσω αρχηγού ομάδας κλεφτών, ως αρχιστράτηγο, «*Λαϊκός βοεβόδας*», επαναστατικού απελευθερωτικού στρατού (Λεγεώνας), με όλα τα σημάδια, σύμφωνα με τους συγχρόνους και σύμφωνα με τα κείμενα που έμειναν, και με αυτοπεποίθηση αρχηγού, «*Πρόεδρος της κυβέρνησης*», του ακόμα ανύπαρκτου κράτους.

Αυτές οι πρακτικές προσπάθειες πραγματοποιούνται και σε ανάλογα «στρατηγικά» κείμενα, «*Σχέδια*» για την απελευθέρωση της Βουλγαρίας, «*Προκηρύξεις*» στους συμπατριώτες, «*Κανονισμός για μια προσωρινή βουλγαρική κυβέρνηση στο Βελιγράδι*», «*Προσωρινός νόμος για τις λαϊκές οπλισμένες ομάδες στα δάση για το έτος 1867*» κ.ά., τα οποία φέρουν σε μια ή άλλη μορφή και βαθμό όχι μόνο στρατιωτικο-δογματική, αλλά και συνταγματικο-ρυθμιστική και θεσμικο-δημιουργική ενέργεια. Το περιεχόμενο τους έχει αναλυθεί πολλές φορές από τους ιστορικούς σε πολιτικό πλάνο, εμάς εδώ μας ενδιαφέρει περισσότερο σαν αποθήκη λογοτεχνικής πληροφορίας για την ειδική χαρακτηρισολογία του βαλκανικού ηγετικού μοντέλου στην τυπική για την εποχή και τον τόπο πραγματοποίηση του διαμέσου της προσωπικότητας του συγγραφέα-ηγέτη.

Στην αρχή της «*Προκήρυξης προς τους φιλοπάτριδες Βουλγάρους για απελευθέρωση της Βουλγαρίας*» με την οποία αρχίζει το πρώτο του απελευθερωτικό «*Σχέδιο*» του 1858, θα γυρίσουμε και στο επόμενο κεφάλαιο. Αλλά, ακόμα εδώ, δεν μπορούμε να προσπεράσουμε δύο σπουδαία και εύγλωττα γεγονότα: πρώτα, ότι ακόμα για μότο σε ένα καθαρά πολιτικό έγγραφο τέθηκαν στίχοι από το «*Οδοιπόρος στα δάση*»:

Η Επιτακτική Στρατηγική του Συνταγματικού Θεσμού:
Ο Συγγραφέας σαν Δημιουργός της «Νέας Πολιτικής Διοίκησης» ή
στο Λογοτεχνικο-Πολιτικό Παράδειγμα του Ηγετικού Λόγου

*Τι είναι η ζωή μας σ' αυτή τη σκλαβιά;
Μήπως δεν είναι συνεχές αφόρητο βάρος;
Ποιά αγαπητή καλοσύνη έχουμε,
στην σκληρή αλλόθρησκη συνεχή συμφορά.*

*Καλύτερα θάνατος λιγόλεπτος,
παρά μακρόχρονη δουλική ζωή
σε βάσανο οθωμανικό απάνθρωπο
όφελος δεν έχουμε από την περιουσία μας ! (σ. 461).*

Και δεύτερο, ότι αυτοί οι στίχοι είναι παράφραση σχεδόν κυριολεκτική του πιο δυνατού, του πιο δημοφιλούς, που μετατράπηκε σε εμβληματικό και για το ποιητικό έργο του Ρήγα και για την ελληνική επανάσταση συνθήματος, από το «Θούριο» του:

*Καλλιό 'ναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή,
Παρά σαράντα χρόνοι σκλαβιά και φυλακή, (στίχ. 7-8),*

το οποίο, με τη δύναμη του μηνύματος του, δύο αιώνες πια σημαίνει για τον ελληνικό συναισθηματικό, πολιτισμικό, ιδεολογικό και γενικά διανοητικό, ψυχικο-πολιτιστικό χώρο εκείνο, που για το βουλγαρικό αποτελεί το «Αυτός, ο οποίος πέσει σε μάχη για ελευθερία, αυτός δεν πεθαίνει» του Μπότεβ.

Αμέσως μετά τα δύο τετράστιχα το κείμενο του μηνύματος αρχίζει στο τυπικό στυλ κατηχητικού εκκλησιαστικού λόγου, το οποίο ερμηνεύει το μόλις αναγνωσμένο κείμενο του Ευαγγελίου: «*Ἄνθρωπος ο οποίος δεν έχει πολιτική ανεξαρτησία, αυτός δεν υπάρχει στον κόσμο, ούτε μνημονεύεται από κάποιον. Ο καθένας τον περιφρονεί και εξοντώνει σαν ανάξιο να φέρει το όνομα του ανθρώπου δημιουργημένου κατ' εικόνα και ομοίωσιν του Θεού. Ο ίδιος ο Δημιουργός, όταν στην αρχή έπλασε τον άνθρωπο, τον έπλασε να είναι ελεύθερος και να ζει*

ζωή ανεξάρτητη, να κυριαρχεί όλα τα πλάσματα με τη δύναμη του νου του, η οποία τον διακρίνει από τα άλογα ζώα. Άνθρωπος ο οποίος δεν νιώθει τι είναι ελευθερία είναι ίσος ή μάλλον κατώτερος και από τα άλογα ζώα, τα οποία συνηθίζουν και μένουν σε δουλικά υπηρεσία και περνούν τη ζωή τους αναισθητα με βάσανα και κόπους, που τους τα επιβάλλουν με βία»⁷³.

Το ότι η επαναστατική έκκληση του 1858 αρχίζει σαν εκκλησιαστικός, κυριακάτικος ή εορταστικός κατηχητικός λόγος δεν είναι παράξενο. Είναι ευεξήγητο με την αναπόφευκτη προσαρμοστική τεχντροπική αντανάκλαση, ιδιάζουσα στο λογοτεχνικό παράδειγμα καθεμιάς ριζικά μεταβατικής εποχής, όπως η Αναγέννηση. Το αξιοσημείωτο, σχετικά με αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ, αποτελείται από την κατά σειρά τροπολογικο-ιδεολογική εκδήλωση της μίμησης των σημαδιακών λειτουργιών. Αυτή παίζει σπουδαίο ρόλο για τη δημιουργία και την εδραίωση στο δημόσιο, και γιατί όχι και στο δικό του προσωπικό, χώρο της ηγετικής μορφής.

Στο «Αθώς Βούλγαρος» συναντήσαμε αυτή τη μίμηση τόσο στην πολιτισμικογενή του παραλλαγή, ιερή-πραγματική η μίμηση της απαγωγής του αλυσοδεμένου «πραγματικού» ηγέτη, με το ξεκίνημα προς

73. Γκεόργκι Στοήκοβ Ρακόβσκι. Έργα..., τόμ. 3, σ. 161. Ο Σ. Σιβρίεβ ανακαλύπτει σ' αυτό το κείμενο το πρώτο «λογικό λάθος» στα μυθοπλαστικά κείμενα του Ρακόβσκι, στην έννοια να αντικαταστήσει το θείο κύρος, με το ιδανικό για πολιτική ανεξαρτησία σαν ανώτατο λεξιολογικό μέτρο. (Σ. Σιβρίεβ, *Οι πιθανοί κόσμοι της ιστορίας. Το κείμενο της Αναγέννησης*, 1998, σ. 100). Έχοντας υπόψη όμως την συνειδητο-προκλητική μη τυποποίηση τόσο των κειμένων του Ρακόβσκι, όσο και της ίδιας της προσωπικότητας του Ρακόβσκι, θα είμαστε πιο κοντά στην αλήθεια αν δεχτούμε την εκδήλωση, που μας απασχολεί εδώ, όχι σαν «λογικό λάθος», αλλά σαν φυσικώς προσαρμόζουσα εξήγηση όλου του «προβλήματος Ρακόβσκι», στην έννοια και των πραγματοποιημένων με άλλη αφορμή παρατηρήσεων για το λόγο από τον άμβωνα σαν βάση διαμόρφωσης των πολιτισμικών προσαρμογών για δημόσια ομιλία. Βλ. Τσερνοκόζεβ, Ν., *Δημόσιος λόγος και ταυτόσημο κατά την Αναγέννηση. Γλώσσα. Λογοτεχνία. Ταυτόσημον*. Σόφια, 1999, σ. 79.

το Γολγοθά του άλλου, του ιερού, τόσο και στην πιο μονομερή παραλλαγή, πραγματική (αντικατάσταση του αποτελέσματος της έκρηξης επανάστασης, με το αποτέλεσμα της εμφάνισης της προσωπικότητας. Υπό το θάρρος της «μεταμφίεσης», η κατά σειρά μίμηση δεν υποχωρεί στις προηγούμενες: με τη λειτουργία του ιερού κειμένου, που είναι αφορμή και αντικείμενο ερμηνείας, ο ηγέτης φορτώνει στίχους του, στους οποίους, πιθανόν για να μας πείσει, ότι το έχει κάνει όχι τυχαία, καταφεύγει άλλη μια φορά, μετά τη δεύτερη παράγραφο, στην οποία το θέμα «**Ο άνθρωπος, ο οποίος δεν έχει πολιτική ελευθερία...**» από την πρώτη μετεξελίσσεται σε νέα ποιότητα: «**Ο δικός μας βουλγαρικός λαός, ο οποίος αριθμεί σήμερα μόνο στη Βουλγαρία περίπου επτά εκατομμύρια, έχει φτάσει σε τέτοια κατάσταση σήμερα, ώστε όλος ο κόσμος** (η υπογράμμιση δική μου, Κιρ. Τοπ.) **τον περιφρονεί και μέμφεται, πως αναίσθητα έχει ως τώρα ανεχθεί το ζυγό των απίστων και καθόλου δεν έχει σκεφτεί για ελευθερία!**», για να ετοιμάσει μετά από μερικούς παρόμοιους συλλογισμούς την εμφάνιση του εν λόγω τετράστιχου:

*Λαός, ο οποίος θέλει το δικό του,
την αγαπητή την επιθυμητή ελευθερία,
πρέπει να την αποκτήσει με όπλο,
με θυσία μεγάλη και πολύτιμη, (τόμ. 3, σ. 462).*

Το νέο τετράστιχο με πρόθεση παρουσιάζεται πια όχι σαν προηγούμενο του δεύτερου θέματος, δηλαδή όχι σαν παρέχον αφορμή για ερμηνευτική προσπάθεια, αλλά στη μέση, σαν ποιητική σύνθεση του περιεχομένου της ερμηνείας, για να αποδείξει ότι το δικό του στιχουργικό κείμενο μπορεί να παίζει και αυτό το είδος του ρόλου, του ιερού κειμένου.

Θα έχουμε όμως, ανακριβή άποψη για την αυτοπεποίθηση του ηγέτη Ρακόβσκι αν δεν δεχτούμε η φιλοδοξία του να μας αποδείξει ότι τα κείμενα του έχουν την απαραίτητη ενέργεια να προτείνουν και

την τρίτη, την ανώτατη δυνατότητα για το παίξιμο αυτού του ρόλου. Δηλαδή, να ενώσουν σε ένα σύνολο και το ιερό, μυθοπλαστικό κείμενο, και την ερμηνεία του. Πιθανόν δεν είναι τυχαίο και το γεγονός ότι μας προτείνει να πεισθούμε στο πως, όχι όπως και νάναι, αλλά όπως στην επόμενη «Προκήρυξη», τέσσερα χρόνια αργότερα (Αύγουστος 1862) μας επιστρέφει στην δική του ποιητική παράφραση, του φημισμένου συνθήματος του Ρήγα.

Πρώτα, αυτό φέρει σε μέγιστο βαθμό την πρακτική, ζωτική σοφία της πιο απαραίτητης ιδεολογικής φόρμουλας της εποχής και δεύτερο, είναι πια γνωστό και έτσι όχι μόνο θα στερεώσει τη φόρμουλα πιο παραγωγικά στη συνείδηση των αποδεκτών, αλλά και θα τους δημιουργήσει την άνεση της σιγουριάς από τη τοποθέτηση σε οικείο χώρο:

«Αγαπητοί αδελφοί Βούλγαροι! Ήρθε πια καιρός και εμείς να συντρίψουμε το βαρύ ζυγό των βασανιστών μας των άπιστων Τούρκων! Τι είναι η ζωή μας σ' αυτήν την άτιμη σκλαβιά; Δεν είναι παντοτινό βαρύ - φόρτωμα; Τι αγαπημένο καλό έχουμε κάτω από αυτήν την σκληρή οθωμανική κατοχή; Καλύτερα, αδέρφια, ένας γλυκός λιγόλεπτος θάνατος για λευτεριά, και όχι μακριά δουλική ζωή κάτω από αυτά τα απάνθρωπα τουρκικά βάσανα!»⁷⁴.

Η τοποθέτηση σε «οικείο χώρο» χαρακτηριστική λοιπόν για τα περισσότερα «στρατηγικά» κείμενα του Ρακόβσκι, που εμφανίστηκαν την τελευταία δεκαετία της ζωής του (1858-1867), είναι βεβαίως τόσο εσκεμμένη σε μερικές περιπτώσεις, όσο και αναπόφευκτη χειρονομία προς συζήτηση, λόγω της περιστάσεως. Αυτά τα κείμενα προφέρουν και αξιολογούν, ξανά και ξανά, τον ίδιο συγκεκριμένο προβληματισμό με την ίδια, τη μοναδικά δυνατή πολιτική λύση, την απελευθερωτική επανάσταση, λόγω της ανυπόφερτης δουλικής κατάστασης, στην οποία βρίσκεται ο λαός. Της διάσπασης της αυτοκρατορίας σαν προϋπόθεση της σίγουρης κατάρρευσης της, της εγγυημένης επιτυχίας, της πρωτο-

74. Γκεόργκι Στόηκοβ Ρακόβσκι, Έργα....., τόμ. 3, σ. 469.

βουλίας, λόγω της προθυμίας της Ευρώπης, καθώς και των γειτόνων, Ελλήνων, Σέρβων, Ρουμάνων, να βοηθήσουν για την απελευθέρωση και των Βουλγάρων. Βεβαίως, ο Ρακόβσκι ξέρει καλύτερα από όλους, ότι κανείς δε θα παρέχει βοήθεια. Μόνο στην αρχή, κατά την περίοδο της Λεγεώνας, τρέφει κάποιες ελπίδες σχετικά με τη Σερβία, αλλά με αυτόν τον τρόπο προσπαθεί να εμπνεύσει θάρρος, αφιερώνει μάλιστα σε αυτήν την ανέλπιδη προσπάθεια και τα τελευταία χρόνια της ζωής του.

Αλλά ανεξάρτητα από τα κοινά σημεία αυτός δε θεωρεί τις τρεις προκηρύξεις (του 1858, του Αυγούστου 1862 και του τέλους του 1862) σαν παραλλαγές του ίδιου κείμενου, αλλά σαν διαφορετικά κείμενα που αφορούν σε περισσότερο ή λιγότερο διαφορετικές μεταξύ τους αφορμές, γίνεται σαφές όχι μόνο από το συγκεκριμένο περιεχόμενο τους, αλλά και από την προσφώνηση στην τρίτη, που αδίστακτα προϋποθέτει καθαρή συνείδηση για την τοποθέτηση αυτής της προσφώνησης σε μια σειρά γνωστών άλλων: «Αγαπητοί συμπατριώτες Βούλγαροι! Ιδού εγώ ξανά (υπογράμμιση δική μου - Κιρ. Τοπ.) εμφανίζομαι μεταξύ σας με φιλοπάτριδη αγαπητή φωνή, με την οποία πάντοτε προσπαθούσα να αφυπνίσω το λαϊκό ιερό αίσθημα.....»⁷⁵.

Ανάμεσα στα κοινά σημεία, στα «στρατηγικά» έγγραφα, υπάρχει ένα ιδιαίτερα σπουδαίο για την ανάλυσή μας σχετικά με τη σταθεροποίηση, αυτό για το λογοτεχνικό προπλάσμα και την κοινωνική ρύθμιση, ανάλογα με τους όρους της ηγετικής φιλοδοξίας του Ρακόβσκι. Κάνει εντύπωση, ότι με εξαίρεση το «Κανονισμός της προσωρινής βουλγαρικής κυβέρνησης στο Βελιγράδι» του 1862, όπως υπογράφει σαν «Ο Πρόεδρος της κυβέρνησης Γ. Σ. Ρακόβσκι», αυτός δεν επιβάλλει πουθενά αλλού τόσο φανερά την θεσμικά ρυθμισμένη ηγετική φιλοδοξία του. Το κάνει όμως έμμεσα σε σχεδόν όλα τα κείμενα, ακόμα από το πρώτο, αφού με κάθε επόμενο στηρίζεται όλο και πιο φανερά στο υπονοούμενο αναμφισβήτητο αυτής της δήλωσης. Στην παράγραφο 2 του πρώτου μέρους του

75. Ο. π., σ. 471.

«Σχεδίου» απελευθέρωσης του 1858, για παράδειγμα, προτείνει μετά την ίδρυση της «Φιλανθρωπικής Βουλγαρικής κοινωνίας», η οποία θα οργανώνει και καθοδηγεί τις επαναστατικές δράσεις στη Βουλγαρία, η εμπιστοσύνη για πληρεξούσιό της να δοθεί σε «ένα πιστό και άξιο Βούλγαρο... Αυτόν τον Βούλγαρο να εφοδιάσουν με συστατική κοινή επιστολή για εμπιστοσύνη». Στην παράγραφο 4 του ίδιου μέρους του «Σχεδίου», που υποδεικνύει ένα επόμενο στάδιο της οργάνωσης της επανάστασης, αναγγέλλεται νέα θέση, στην ουσία η πιο υψηλή: «Να συγκροτηθεί στην Οδησσό μια μυστική γραμματεία, διευθυνόμενη από έναν ικανό Βούλγαρο», και η επόμενη παράγραφος σχεδόν δεν αφήνει αμφιβολία και ποιός θα έπρεπε να είναι αυτός ο «ικανός Βούλγαρος». «Καθήκον αυτής της γραμματείας θα είναι να ανακοινώσει το λαϊκό σκοπό σε μερικά διάσημα πρόσωπα στη Βουλγαρία, τα οποία γνωρίζει σαν πιστούς και πατριώτες Βουλγάρους, για να ενεργούν και αυτοί ανάμεσα στο λαό».

Η παράγραφος 6 του πρώτου μέρους, καθώς και 4 και 6 του δεύτερου μέρους προβλέπουν αποστολή «δύο ικανών και άξιων Βουλγάρων» στις πρωτεύουσες της Ελλάδας, της Σερβίας και του Μαυροβούνιου με το καθήκον να συντονίσουν τις βουλγαρικές δράσεις με τα πολιτικά βήματα των γειτονικών χωρών, να στρατολογήσουν εθελοντές για το βουλγαρικό επαναστατικό στρατό, να εκτυπώσουν εκεί «υποκινητικές περιφερειακές επιστολές» για τη Βουλγαρία⁷⁶ ακόμα και «να καθορίσουν το χρόνο και την ημέρα της λαϊκής κινητοποίησης». Χωρίς να έχει αναδείξει κατηγορηματικά τον εαυτό του σαν εκτελεστή αυτής της ογκώδους βαλκανικής διπλωματικής αποστολής, «ταυτόχρονα διπλωματικής και στρατιωτικής», όπως τη διατυπώνει ο ίδιος, παρά του ότι ο καθορισμός της ημέρας υπαγορεύει σαφώς, ότι αυτό δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί από όποιον-όποιον, αυτός σαν να προαισθανόταν ότι την επόμενη δεκαετία θα κάνει και αυτό.

76. Ο. π., σ. 463-465.

Ακόμα με τον ίδιο διαφανή-έμμεσο τρόπο στο σχέδιο απελευθέρωσης του 1861 προβλέπεται συγκρότηση της καθοδήγησης του συντάγματος που ξεκίνησε από τη Σερβία, δηλαδή της Λεγεώνας, της «προσωρινής διεύθυνσης από αξιότατους και πεπειραμένους ανθρώπους». Ο κανονισμός της «προσωρινής βουλγαρικής κυβέρνησης στο Βελιγράδι» υπογράφεται πια, όπως αναφέρθηκε, από τον «Πρόεδρο της κυβέρνησης Γ. Σ. Ρακόβσκι». Η προκήρυξη του Αυγούστου 1862 βγαίνει εξ ονόματος του «Λαϊκού βοεβόδα Γ. Σ. Ρακόβσκι», και η έκκληση του τέλους του 1862 δεν φέρει πια την υπογραφή του, τουλάχιστον στο διατηρημένο στο αρχείο του Ρακόβσκι χειρόγραφο, αλλά εκείνο ίσως δεν είναι και αναγκαίο, αφού ο ηγέτης θεώρησε επαρκές να αρχίσει με το εύγλωττο: «*Ιδού εγώ ξαναεμφανίζομαι ανάμεσα σας...*».

Ίσως πέντε χρόνια αργότερα το 1867, για κανέναν δε θα μπορούσε να υπάρχει ασάφεια και για το ποιός είναι «ο Πρόεδρος» της «Ανωτάτης λαϊκής βουλγαρικής μυστικής πολιτικής διεύθυνσης, η οποία αποτελείται φέτος από επτά πρόσωπα» και η οποία εξέδωσε «μετά από εκτενή και ώριμο συλλογισμό» τον περίφημο «Προσωρινό νόμο για τις λαϊκές ομάδες στα δάση για το έτος 1867», και η αναγνώριση του Παναγιώτ Χίτοβ ότι ενεργούσε με την οπλισμένη ομάδα του σύμφωνα με αυτό το νόμο, διατηρώντας αδιάκοπη σχέση με τον βρισκόμενο στη Ρουμανία συνθέτη του, μόνο βεβαιώνει άλλη μια φορά το αναμφίβολο γεγονός, πως στο τέλος της ζωής του ο Ρακόβσκι είναι ο πανθομολογούμενος ηγέτης του βουλγαρικού εθνοαπελευθερωτικού κινήματος.

Εδώ είναι η θέση να προσπαθήσουμε να απαντήσουμε και στο συζητούμενο ερώτημα, ίσως συχνότερα σε προφορικο-ανεκδοτολογικό παραλληλισμό, γύρω από αυτή την «απίθανη μορφή», παρά στην επιστημονική γραμματεία για το Ρακόβσκι. Για το περιεχόμενο, που αυτός έβαλε στον τίτλο του «Λαϊκού βοεβόδα», για την ιδέα που αυτός συνειδητά και επίμονα δημιουργούσε για τον εαυτό του, σε επίσημο-εθμοτυπικό πλάνο, για τη μορφή, στην οποία ο ίδιος έβλεπε τον εαυτό του σε ένα ενδεχόμενο μελλοντικό ελεύθερο βουλγαρικό κράτος. Ο

πιο διαδεδομένος μύθος εμπνευσμένος από αναμνήσεις συγχρόνων, που αναφέρεται κυρίως στην περίοδο της Λεγεώνας του Βελιγραδίου, ερμηνεύει το «τσαρικό», «παλαιοβουλγαρικό» παράδειγμα, για την αποδοχή του οποίου επιμελώς δουλεύουν πολυάριθμοι πράκτορες. Οι περισσότεροι από αυτούς, καλυμμένοι στην ανίκητη βουλγαρική λεγεώνα, του βαλκανικού βυζαντινού ονείρου, και εμφανιζόμενοι σχεδόν ιερά στις υποστάσεις του Κουμπράτ, του Κρουι (Καράν), του Μπορίς (Μπογκόρ), του Συμεών, του Πέταρ, του Ασέν, της Ράϊνα Βουλγάρας πριγκίπισσας κ.ά.

Στις «Σημειώσεις για το πρώτο μέρος του Οδοιπόρου στα δάση» μας προτείνει και αντίληψη για το πώς πρέπει να είναι, με την ευκολία του παρελθοντικού «ιστορικού» χρόνου, η ευπρόσδεκτη για το δημοκρατικό ιδεολογικό αναγεννησιακό παράδειγμα μορφή της κατηγορίας «βουλγαρικός τσάρος»: «Η εσωτερική διοίκηση γενικά της βουλγαρικής βασιλείας, κοντά πριν από τη βάπτισή τους, ήταν ως εξής. Ο λαός ήταν ελεύθερος να εκλέγει τσάρους τον καιρό απαρέσκειας από τον παρόντα τσάρο. Ο τσαρικός τίτλος ήταν “Καλότυχε τσάρε” ή “Τσάρε αφέντη”, όλοι οι Βούλγαροι ήταν ελεύθεροι, σκλάβοι δεν υπήρχαν μεταξύ τους από βουλγαρικό γένος... Γύρω από τον τσάρο υπήρχαν άρχοντες από βογιάρους ή από πλουσίους, οι οποίοι διεύθυναν εσωτερικές και εξωτερικές υποθέσεις, ήταν και σύμβουλοι του τσάρου, ο τσάρος ήταν ο ίδιος αρχιστράτηγος και πήγαινε στις σπουδαίες μάχες, όλοι οι Βούλγαροι ήταν στρατιώτες, τον υψηλότερο βαθμό ύστερα από τον τσάρο είχε ο βοεβόδας... Όλοι οι Βούλγαροι είχαν γη, που ήταν κοινή... Αυτοί οι βογιάροι δεν είχαν καμιά εξουσία να εξαναγκάσουν το λαό να δουλεύει για αυτούς, αυτοί δεν είχαν κανένα διακριτικό τίτλο ευγενείας, κοινή προσφώνηση για κάθε Βούλγαρο ήταν, Το υ λ ό γ ο υ σ ας χωρίς εξαίρεση και για τα δύο φύλα, οι γυναίκες έλεγαν τους άνδρες τους ν ο ι κ ο κ υ ρ α ί ο υ ς, καθώς και οι άνδρες τις γυναίκες τους ν ο ι κ ο κ υ ρ έ ς (η αραίωση παντού είναι του Ρακόβσκι - Κίρ. Τοπ.). Οι Βούλγαροι είχαν και αστικούς νόμους συγκροτημένους ακόμα στους

παλιούς καιρούς, αλλά εκτενείς λεπτομέρειες δεν βρέθηκαν ακόμα. Αποδείξη η νομοθεσία του Κρουμ»⁷⁷.

Εάν σ' αυτήν την ειδυλλιακή πατριαρχική περιγραφή, αυτής της ραμμένης με άσπρες κλωστές και σχεδόν φολκλορικο-παραμυθένιας εικόνας, προσθέσουμε και την παράσταση για τους «*Βουλγάρους κυριάρχους, τσάρους αυτοκράτορες*», που μας προτείνεται στην «*Απομάκρυνση από τη Βουλγαρία ενός ενθουσιασμένου πατριώτη Βουλγάρου το έτους 1853*»:

*Με χρυσοκέντητο περίβλημα στολισμένοι,
με όπλο φωτεινότατο και πολύτιμο
ολάργυρες ασπίδες μεγάλες και ολόχρυσες
την ελευθερία υπερασπιζόμενοι ανδρείως! (σ. 424)*

και σ' αυτήν προσθέσουμε την σύντομη αλλά αρκετά χτυπητή «λάμψη» της εξωτερικής εμφάνισης του Βοεβόδα από τον «*Οδοιπόρο στα δάση*»:

*Και το βοεβόδα διέκρινε
χρυσοκέντητο φωτεινό περίβλημα,
λαμπερά πάνω του αυτό έλαμπε –
απαραίτητη ομορφιά του τολμηρού ηγέτη, (σ. 283)*

τότε η ανάμνηση για την «λεγεωνάρικη» περίοδο του Ρακόβσκι, του Ι. Πλανίνσκι θα μας εμπνεύσει αναπάντεχα το αίσθημα «ανάγνωσης» κειμένου που ήταν γραμμένο με συμπαθητική μελάνη: «*Ο Ρακόβσκι ήταν ντυμένος με παλαιοβουλγαρική στολή, στο κεφάλι του είχε άσπρο καλπάκι, στο κούτελο του έλαμπε λέοντας με χρυσή χαίτη. Η χλαίνη του ήταν από κόκκινη τσόχα και τα παντελόνια του από πράσινη τσόχα... Η*

77. Γκεόργκι Στόηκοβ Ρακόβσκι. Έργα, τόμ. 1, σ. 379-380.

εμφάνιση του ήταν ηρωική»⁷⁸. Φωτοστέφανοι, που φανερώνουν σχέση με τους τσάρους και στα τρία κείμενα του χρυσού, του κόκκινου και του άσπρου, στο περιβλήμα και στον εξοπλισμό, καθώς και του ηρωικού παλικαρίσιου σαν κυρίαρχο σημάδι σ' όλη την ανάδειξη των «κυριάρχων Βουλγάρων, τσάρων μονοκρατόρων» και του «Λαϊκού βοεβόδα» δεν αφήνουν πολλές ερμηνευτικές παραλλαγές σχετικά με την αυτοπεποίθηση και τα μοντέλα αυτοπροσδιορισμού του τελευταίου... Ο ίδιος ο όρος «βοεβόδας» οριοθετημένος πια, όπως είδαμε, ακόμα το 1857 στις σημειώσεις προς τον «Οδοιπόρο στα δάση» σαν «ο υψηλότερος βαθμός μετά τον τσάρο» στο ίδιο το έπος, και σ' όλη τη λαογραφικο-διανοητική παράδοση, φανερώνει την πιο διαφορετική ιεράρχηση του «υψηλότερου βαθμού», αν χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του συγγραφέα) στην κλέφτικη παλικαρία ομάδα σαν μοναδική μορφή, της έστω και επισήμως μη επιτρεπτής και μη αναγνωρισμένης, και όμως στην πράξη υπάρχουσας «βουλγαρικής» δυναμικής, γι' αυτό και μμιούμενης της κρατικής, θεσμικής οργάνωσης. Έτσι το πολιτισμικό - ιδεολόγημα «Λαϊκός βοεβόδας» στα κείμενα του Ρακόβσκι αποκτά βαθμιδόν και τις ουσιαστικές, τις φωτοστεφανιαίες σημασίες του (αυριανού) «Βουλγάρου κυριάρχου», του οποίου η ακριβής μελλοντική ονομασία στην ουσία, δεν έχει ιδιαίτερη σημασία στην υπόθεση του διαπραγματευόμενου⁷⁹.

78. Βλ. Πλανίνσκι, Ι., «Αναμνήσεις για το Ρακόβσκι». Εις: Ο Β. Λέβσκι στους αιώνες. Επιμέλεια Κ. Βαζβάζοβα-Καρατεόντοροβα. Σόφια, 1987, σ. 247.

79. Σύμφωνα με τη σωστή παρατήρηση της Λ. Λίπτσεβα-Πράνζεβα «Ο κλέφτης δεν είναι μόνο σημάδι του εαυτού του, είναι και ο ήρωας-μεσολαβητής μεταξύ του μεγαλείου του παρελθόντος, ακόμα ως τους παλαιοβουλγαρικούς χρόνους, και του μεγαλείου του παρόντος. Το χάρισμα της μορφής του είναι εξαιρετικής σπουδαιότητας ακριβώς επειδή θέτει προϋπαρξη σε κάθε μελλοντική επαναστατική χειρονομία...». Βλ. Λ. Λίπτσεβα-Πράνζεβα, «Το γρήγορο όνειρο των μύθων». Εις: Γλώσσα. Λογοτεχνία. Συνταυτισμός. Επιμέλεια Μπ. Μπιόλτσεβ, Β. Στέφανοβ, Μπ. Ζλατάνοβ. Σόφια, 1999, σ. 269. Γι' αυτό και ο ηγέτης Ρακόβσκι συνταυτίζεται τόσο ενδόμυχα και μοιραία με τον κλέφτη - και λογοτεχνικά (συγγραφέας του «Οδοιπόρου στα δάση») και βιοτικά (βοεβόδας πραγματι-

Η μοναδικότητα της ηγετικής φιλοδοξίας του Ρακόβσκι στο παράδειγμα του βουλγαρικού αναγεννησιακού μοντέλου πετυχαίνει την ακριβή αξιολόγηση στην «μεταξύ των κειμένων» αναλογία με δύο άλλες συσχετιζόμενες φιλοδοξίες: της αναρχικής ιδιοφυΐας Χρίστο Μπότεβ και της αυταπαρνούμενης ιδιοφυΐας Βασίλ Λέβσκι. Όμως μια και η δεύτερη του Λέβσκι στην ουσία μπορεί να συγκριθεί μόνο στο προσωπικο-αξιολογικό πλάνο της πραγματικής της απουσίας, μυθοπλασμένη από την εθνικο-μυθολογικο-νομοθετική φωνή των κειμένων του Βάζοβ για τον Απόστολο, ο οποίος μετά την απελευθέρωση του λαού του θα πάει να αγωνίζεται για την ελευθερία και άλλων λαών, η πραγματική εισχώρηση στα κείμενα αναδεικνύει παραγωγικά πολιτισμικά σήματα, μόνο στην όλο και πιο ελκυστική για το ερευνητικό ενδιαφέρον υπόθεση της λογοτεχνικο-ιδεολογικής σκευωρίας Ρακόβσκι-Μπότεβ.

Σαν ένας από τους από καιρό ενδιαφερόμενους γι' αυτήν την υπόθεση⁸⁰ κατά τις περασμένες δεκαετίες έφτανα, δίπλα στα μεταβαλλόμενα ή επιβεβαιούμενα συμπεράσματα, και σε ένα, που πάντοτε έμενε στην ομάδα των δεύτερων, των επιβεβαιούμενων, και ακριβώς, ότι η δηλωμένη από τον Μπότεβ απόλυτη οικειότητα με τον δικό του πρόδρομο, διδάσκαλο και, όπως έγινε πια λόγος, διανοητικά και νοοτροπικά, ιδεολογικά και ποιητικά, την πιο συναφή προσωπικότητα, στην ουσία υποστηρίζεται προπαντός στις συναισθηματικές δραστηριότητες του γνωστού νοσταλγικο-δραματικού οικογενειακού παραδείγματος του γιου, που λατρεύει ως το τέλος της ζωής του έναν πατέρα, τον οποίο μόλις βρήκε, ή γενικά δε βρήκε, ζωντανό, μπαίνοντας στην ενηλικίωση. Αφού έχει φύγει ο Λαϊκός βοεβόδας, που είχε υποτάξει

κής ομάδας, και αργότερα και Λαϊκός βοεβόδας), σε αντίθεση με τον Ρήγα, του οποίου η απόπειρα για βιοτικό συνταυτισμό με τον αγωνιστή τελειώνει ολέθρια.

80. Βλ. Τοπάλοβ, Κ., «Ο ποιητής Ρακόβσκι», *Ρόντνα ρετς*, (1973), αριθμ. 3. Του ιδίου: «Υποθετικό μοντέλο στην αναγεννησιακή ποίηση. Τυπολογία της ποιητικής νόησης». *Εξίλ ι λιτερατούρα*, (1975), αριθμ. 6.

το δημόσιο **πολιτικό** χώρο, και σε μέγιστο βαθμό, έστω και αν όχι εξ ολοκλήρου, το λογοτεχνικό - υπάρχει και ο Σλαβέϊκοβ!, τη θέση του καταλαμβάνει ο επόμενος μελλοντικός βοεβόδας, ο γιος του «Πέτκο του Τρομερού», του οποίου και ένα από τα λογοτεχνικά ψευδώνυμα όχι τυχαίως είναι Τσαβντάρ, για να υποτάξει με τον ίδιο τον απόλυτο τρόπο το δημόσιο **λογοτεχνικό** χώρο, και σε κάποιο βαθμό τον πολιτικό - υπάρχουν ο Λέβσκι και ο Καραβέλοβ! Αυτός επίσης θα γίνει βοεβόδας, αλλά όχι με τη φιλοδοξία του μελλοντικού ολοκληρωτικού «κυριάρχου», αλλά για να αποδείξει την επιτακτική ηθικότητα του «ολοκληρωτικού» λόγου του.

Η ζήτηση πανόμοιων, οικείων «ομολογιών» του Ρακόβσκι συνήθως ξεχνά στη σχετική μεταξύ των κεμένων καταλληλότητα του ποιητικού και πολιτικού παραδείγματος. Παράγοντες σαν τον Στέφαν Σταμπολόβ για παράδειγμα, ο οποίος σε κάποιο βαθμό παρουσιάζει την υπόθεση «Ρακόβσκι» στη δική της έστω και μερική και χρονικά άσχετη έκφραση-επικρατούσα τουλάχιστον όσο και του Μπότεβ στον πολιτισμικο-ιδεολογικό χώρο της ρουμανικής μας μετανάστευσης ποιητικό έργο (είναι περιττή η υπενθύμιση ότι με τον Μπότεβ εκδίδουν από κοινού *«Τραγούδια και ποιήματα του Μπότεβ και του Σταμπολόβ»*) και ισχυρή «κυριαρχική» λειτουργία αργότερα στο ελεύθερο νεοσύστατο κράτος. Αλλά και σ' αυτήν την περίπτωση η εξαίρεση μάλλον επιβεβαιώνει παρά διαψεύδει τον κανόνα. Έτσι κατευθύνει την έρευνα στην πρωταρχικά επιλεγμένη και αποδεικνύουσα την παραγωγικότητα της κατεύθυνση τοποθέτησης της μεγάλης ηγετικής φιλοδοξίας του Ρακόβσκι, σε αξιολογικώς μοναδικά κατάλληλο σ' αυτήν πεδίο του παμβαλκανικού πολιτισμικού και πολιτικού τρόπου και μοντέλου παρουσιασμένου σωστότερα, εκτός από αυτόν, μόνο από τον Ρήγα.

Ενώ τα κρατικο-δημιουργικά, «θεωρητικο-ηγετικά» κείμενα του Ρήγα, το «Σύνταγμα» και τα «Δίκαια του Ανθρώπου», ρυθμίζουν τον σπουδαιότερο θεσμό του μελλοντικού ελεύθερου και ανεξάρτητου κράτους, το νομικό, τα «στρατηγικά» «πρακτικο-ηγετικά» κείμενα

του Ρακόβσκι προτείνουν «το σύνταγμα» της ίδιας της διαδικασίας της ίδρυσης τέτοιου κράτους, δηλαδή της ίδιας της επανάστασης. Γι' αυτό και εξ ίσου με τα πολλά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ των δύο μεγάλων ιδεολόγων της Βαλκανικής πολιτιστικής αναγέννησης, που συναρμολογούν τον δικό τους ηγετικό ταυτισμό, συναρμολογώντας τον ταυτισμό των λαών τους, ανάμεσά τους υπάρχουν και ουσιαστικές διαφορές, οι οποίες όμως ακριβώς με αυτήν την ιδιότητά τους, πλουτίζουν και ακριβέστερα εστιάζουν την εξέλιξη προς τον χαρακτηρισμό του κοινού βαλκανικού πολιτισμικο-ιστορικού μοντέλου.

Στο μεταφρασμένο εγχειρίδιό του, διεξαγωγής στρατιωτικών επιχειρήσεων ο Ρήγας*, πουθενά δεν καθορίζει πώς ακριβώς θα οργανωθεί ο επαναστατικός αγώνας. Με το «Σύνταγμα» και τα «Δίκαια του Ανθρώπου» αυτός απλώς διασκελίζει το πεδίο μάχης της Γαλλικής επανάστασης, που είδε πολλές βαρβαρικές βιαιοπραγίες, για να κόψει, το φυτρωμένο πάνω στο βουνό από πτώματα, πίσω από την γκιλοτίνα, λουλούδι του ανθρωπισμού. Το ανώτερο σύνθημα «ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα», κάτι που εκτός των μεταφορών ονομάζεται με τον ίδιο τρόπο - «Σύνταγμα της Γαλλικής επανάστασης» και «Τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη». Αυτός ξει στη Βλαχία με σχεδόν αριστοκρατικό τρόπο και γι' αυτό σκέφτεται για το μέλλον της πατρίδας του σαν αριστοκράτης. Δηλαδή σε αδρό πλάνο: πώς θα διοικείται αυτή. Ίσως και γι' αυτό δεν κατορθώνει να οργανώσει όπως πρέπει ένα ξεγλίστρημα από την Αυστρία* με λίγους πιστούς συντρόφους και λίγες κασέλες επικίνδυνη λογοτεχνία, στερώντας την ετοιμασία και την διενέργεια ή τουλάχιστον την έναρξη, της απελευθερωτικής επανάστασης του λαού του από την πιο απαραίτητή της προσωπικότητα, αν όχι από επαναστατικό ιδεολόγο και πολεμικό στρατηλάτη σαν το Ρακόβσκι, τότε ασφαλώς από φορέα της μοιραίως αναγκαίας για τη δουλική ψυχική του βαλκανικού ανθρώπου, πατερναλιστικο-προστατευτικής ανάκλασης παράγοντα, όπως είναι ένας Δοσίθεος Ομπράντοβιτς για παράδειγμα.

Ο θαυμαστής του και σε ορισμένη έννοια οπαδός του, ο Ρακόβσκι πενήντα χρόνια αργότερα σε συνθήκες αρκετά πιο αυστηρών πια μεθοριακών καθεστώτων περνάει δεκάδες φορές τα σύνορα της Τουρκίας, της Ελλάδας, της Ρουμανίας, της Σερβίας, της Αυστρίας, της Ρωσίας ακόμα και της Γαλλίας, πιο συχνά παράνομα, και δεν κατορθώνουν να τον πιάσουν, και όταν δυο-τρεις φορές γίνεται όμως αυτό, πάντα προλαβαίνει να ξεφύγει. Ακόμα και από το πιο τρομερό τουρκικό μπουντρούμι βγαίνει ζωντανός. Επίσης παρόλο που δεν είναι φτωχός, δε ξει σαν αριστοκράτης, μόνο φέρεται σαν τέτοιος, όταν το επιβάλλουν οι επαφές του, και με την ιδιότητα του «Λαϊκού βοεβόδα» της Λεγεώνας και σαν αρχηγός του μελλοντικού κράτους.

Όταν δεν διοικεί σε μάχη, μελετά και γράφει προκηρύξεις, σχέδια για το απελευθερωτικό κίνημα ή νόμους για την οργάνωση και δράση οπλισμένων ομάδων... «Η εσωτερική διοίκηση», το κοινωνικοταξινόμικό εθνικό δίκαιο και γενικά οι διακανονισμοί για την ειρηνική λειτουργία μιας κοινωνίας σαν τη μελλοντική βουλγαρική μένουν κλειδωμένα στο «Ευρετήριο» για τον καιρό που θα χρειαστούν. Ο ηγέτης-πρακτικός ξέρει ότι η οργάνωση ενός κράτους στις συνθήκες με τις οποίες πρέπει να συμμορφώνεται, γίνεται σε δύο στάδια: πρώτα ίδρυση και μετά λειτουργία, γι' αυτό αντί για τις υψηλά ανθρωπιστικές αρχές των κρατικο-δημιουργικών εγγράφων της Γαλλικής επανάστασης σε μερικά από τα δικά του «στρατηγικά» για την ίδρυση του κράτους έγγραφα, θα βρούμε αυστηρούς κανόνες για δημιουργία σιδερένιας ιεράρχησης και πειθαρχίας, η μη τήρηση των οποίων «τιμωρείται με θάνατο», ακόμα και ο όρκος στο νόμο για τις οπλισμένες ομάδες ονομάστηκε όχι τυχαίως «Θανάσιμος όρκος».

Τότε, πώς ακριβώς «ταξινομούνται» εδώ στο κοινό μοντέλο ο Ρήγας και ο Ρακόβσκι; Είναι αντίποδες ή σε πολλές απόψεις αποτελούν τα δύο υποχρεωτικώς αναγκαία μισά ενός συνόλου; Διότι είναι γνωστό, ότι ανάμεσα στους αποστόλους και τους στρατάρχες της ελληνικής εθνικο-απελευθερωτικής επανάστασης δεν είχε πια ποιητές σαν τον

Ρήγα, ούτε αριστοκράτες και λιγότερο εύσπλαχνους στη συμπεριφορά τους και με τους ξένους και με τους δικούς τους ουμανιστές, αλλά μόνο εξοικειωμένους με το θάνατο και τις ανθρώπινες τραγωδίες, άνδρες με βαρύ σελάχι, με ακόμα πιο βαρύ βλέμμα και ιδιαίτερη ιδέα για τα ευγενικά ιδανικά της Γαλλικής επανάστασης. Όχι λίγοι από αυτούς έχουν ευεξήγητη αιτιολόγηση ακόμη και για το τερατώδες αίσθημα εκδίκησης λόγω περασμένων προσωπικών βασάνων.

Μερικοί από αυτούς σαν τον Κολοκοτρώνη, τον Μακρυγιάννη και τον Θεοδωράκη Γρίβα συνθέτουν επεισοδιακά από κανένα επαναστατικό τραγούδι, που γρήγορα γίνεται δημοτικό. Άλλοι έχουν κοντά τους ποιητές ή λαϊκούς τραγουδιστές σαν τους γνωστούς Σπύρο Μπουγιουκλή και Παναγιώτη Κάλλα για να δοξάζουν τα κατορθώματά τους. Στα χρόνια λίγο πριν ή κατά τη διάρκεια της Επανάστασης τραγουδιούνται τραγούδια με στίχους των Ιακώβου Νερουλού, Παναγιώτη Ανδρόνικου, Αλεξάνδρου Υψηλάντη, Στεφάνου Κανέλλου, Κ. Κοκκινάκη, Σπυρίδωνα Τρικούπη, Ζώη Πάνου, Γεωργίου Κλεάνθη κ.ά., αλλά ούτε ένας από αυτούς δεν είναι ηγέτης ή ιδεολόγος του εθνικο-απελευθερωτικού κινήματος, ούτε είναι ποιητής μεγάλης ολκής. Όπως αναφέρει ο μεγάλος ερευνητής του Ελληνικού Διαφωτισμού Κ. Θ. Δημαράς, «ο Κοραΐς, ο Σολωμός δεν ήρθαν στην αγωνιζόμενη Ελλάδα, ο Κάλβος ήρθε και έφυγε»⁸¹.

Στα ηγετικά χαρακτηριστικά του Ρακόβσκι συνδυάζονται τα αποδειχθέντα για κάποιους λόγους σαν ασυνδύαστα στο πεδίο του ελληνικού πνευματικού χώρου (ήταν διαφορετικοί καιροί!), χαρακτηριστικά του Ρήγα, σαν ποιητή και ιδεολόγου του μελλοντικού ελληνικού κράτους. Όμοια και των αρχηγών Κολοκοτρώνη, Μακρυγιάννη με των Βουλγάρων Χατζή Χρήστο και Χατζή Μιχάλ, αρχηγών του συγκροτημένου από εθελοντές-Βουλγάρους ξακουστού επαναστατικού ιππικού, του Μάρκου Μπότσαρη κ.ά., σαν άμεσων υλοποιήσεων της απελευθε-

81. Δημαράς, Κ. Θ., *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας...*, σ. 244-247.

ρωτικής πράξης. Σ' αυτήν την έννοια η βουλγαρική παραλλαγή του κοινού βαλκανικού μοντέλου είναι διαφορετική: ένα εμφανισμένο μερικώς και στις υπόλοιπες βαλκανικές διαδικασίες χαρακτηριστικό, με τον Ρήγα στην Ελλάδα, τον Τουντόρ Βλαντιμιρέσκου στη Ρουμανία, Μιτχάτ Φρασάρι στην Αλβανία, Δοσίθεο Ομπράντοβιτς στη Σερβία κ.λπ., μετατρέπεται σε μάλλον υποχρεωτικά νομοτελές.

Μάλιστα, σε διάστημα μερικών δεκαετιών μετά από τοποθέτηση σαν επικεφαλής στις επαναστατικές επιχειρήσεις (και σε άλλους ριζοσπαστικούς πολιτικούς αγώνες σαν τον εκκλησιαστικό) ηγετών-ποιητών και συγγραφέων, μερικοί από τους οποίους είναι και ιδεολόγοι της εθνικής επανάστασης, σαν τον Γκεόργκι Ρακόβσκι, Λιούμπεν Καραβέλοβ, Χρίστο Μπότεβ, Στέφαν Σταμπολόβ, Πέτκο Σλαβέικοβ, Γκριγκόρ Παρλίτσεβ, Νεόφιτ Μπόζβελι, και αν είναι αλήθεια ότι συνέθετε τραγούδια - και τον Βασίλ Λέβσκι, οι περισσότεροι από αυτούς είναι και άμεσοι συμμετοχοί και καθοδηγητές σε επαναστατικές πράξεις, και μερικοί το πληρώνουν με τη ζωή τους. Γι' αυτό και τα «ηγετικά» και τα κρατικο-δημιουργικά κείμενα τους είναι και κοντά στο κοινό βαλκανικό παράδειγμα, αλλά και χαρακτηριστικά διαφορετικά.

«Το μοντέλο» αυτής της τόσο ουσιαστικής παραλλαγής, του κοινού βαλκανικού μοντέλου το θέτει στο βουλγαρικό κοινωνικο-πολιτισμικό αναγεννησιακό χώρο για πρώτη φορά ο Ρακόβσκι, και χαρακτηριστικά βαλκανική, αλλά και μοναδική (σαν το Ρήγα!) προσωπικότητα, η οποία με την ίδια επιτυχία δραματικά και τραγικά για τον ίδιο του εαυτό της, ταυτόχρονα ξεπερνά την εποχή του, εμβληματοποιώντας την, και μυθοπλαστικά ενώνει σε σύνολο, τόσο του ιδεολογικού όσο και του λογοτεχνικού ηγετικού στίγματος, το άριστο πλήθος χαρακτηριστικών των ιστορικά αποδειχθέντων παραγωγικότεων βαλκανικών αρχέτυπων πολιτισμικο-ιστορικών μοντέλων.

**Οι Ηγετικές Πολιτικές
του Λογοτεχνικού Θεσμού:
οι Μασσαλιώτιδες των Απραγματοποιήτων
Επαναστάσεων, ή η Άλλη Γλώσσα
της Αναγεννησιακής Ενέργειας
για την Δημιουργία Κράτους**

Η υπόθεση ότι το βαλκανικό αναγεννησιακό πολιτισμικο-ιστορικό μοντέλο υποτάσσει σε παρόμοιες πολιτιστικές κρατικο-δημιουργικές στρατηγικές την οικοδόμηση όχι μόνο του λογοτεχνικού θεσμού, που σ' αυτό το κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε τουλάχιστον σε ορισμένο βαθμό να αποδείξουμε, προϋποθέτει όχι μόνο τις κοντινές διανοητικές, πολιτικο-κοινωνικές και λογοτεχνικές γεννησιουργές εμφανίσεις παραγόντων σαν το Ρήγα και το Ρακόβσκι, αλλά και τις διακεκομμένες ενέργειές τους, είτε σαν σύγχρονες-αμοιβαίες, ή όπως είναι στην περίπτωση μας διαχρονικο-μονόπλευρες και επίσης τις αναπόφευκτες χρονοτοπικά, καταστατικά ή με κάποιο άλλο γνώρισμα, καθορισμένες διαφορές μεταξύ τους.

Το ότι και ο Ρήγας και ο Ρακόβσκι δημιουργούν το ποιητικό τους έργο σε εποχές, στις οποίες οι κοινωνίες τους μπαίνουν σε καθεστώς νοσταλγικής αποκατάστασης του πολιτικού, κοινωνικού και πολιτισμικού ταυτισμού τους, εξηγεί το ειδικό χαρακτήρα της αισθητικής τους ανάκλασης που δίνει την ευκαιρία όχι μόνο να ιδωθούν στο όχι μεγάλο λογοτεχνικό έργο τους αντιπροσωπευτικοί χαρακτηρισμοί όλης της αναγεννησιακής λογοτεχνικής διαδικασίας⁸², αλλά και να συνταυτιστεί και εδώ, όπως και στους άλλους θεσμούς, ακριβώς η ιερή και μυθοπλαστική ενέργεια των κρατικο-δημιουργικών στρατηγικών

82. Η Κ. Στάνεβα δικαιολογημένα δείχνει ότι ο Ρακόβσκι «σχεδιάζει τη γραφή του σαν επιδεικτική νομιμοποίηση της Νέας Βουλγαρικής Λογοτεχνίας». Βλ. Στάνεβα, Κ, ό. π., σ. 74.

σαν επικρατούσα. Οι πρώιμες μεταφράσεις του Ρήγα «Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών» και «Ηθικός Τρίπους» καθώς και οι ακροστιχίδες σαλονιού του Ρακόβσκι, που διατηρήθηκαν στο αρχείο του, είναι δεκτές συχνότατα για πρώιμες ή τυχαίες λογοτεχνικές ασχολίες και συνήθως προσπερνούνται από τους μελετητές. Παρόλο που ακριβώς σαν έργα του σαλονιού, της ερωτικο-αισθηματικής ή ηθικο-διδασκτικής λογοτεχνίας θα μπορούσαν να είναι ενδιαφέρουσα αφορμή συλλογισμών, διότι θέτουν την παρουσία των συγγραφέων τους σε τυπικά θεωρημένο όχι λιγότερο ψηλά παραδοσιακο-κλασικά ρυθμισμένα, έστω και όχι πάντοτε σύγχρονα, ευρωπαϊκά λογοτεχνικά πεδία.

Στο «Αχ, εσύ, χρόνε...» ο Ρακόβσκι αντιπαραθέτει το λόγο στην ισχυρή καταστρεπτική δύναμη του χρόνου, εξισώνει αξιολογικά τον πόλεμο με τη γνώση και τις καλές τέχνες, αφού κάνει απολογία όχι απλώς του «λόγου», αλλά της «γραπτής λογοτεχνίας», της «γραμματείας» και της «ποίησης», «της καλλιτεχνικής στιχουργίας», σαν μοναδική δυνατότητα για πορεία προς «καλότυχο μέλλον». Ακριβώς -αυτή η συνειδητοποίηση για τη δύναμη του καλλιτεχνικού λόγου σε εποχές σαν κι αυτή, στην οποία ζει, όχι μόνο μετατρέπει το ποίημα σε απολογία της λογοτεχνίας, έμμεσα και του δικού του έργου, αλλά και θέτει τις παραμέτρους του ερήμην διαλόγου, που πρόκειται να κάνει με το μεγάλο προγενέστερό του και στον οποίο η παρτιτούρα του εκτός που θα εκπέμπει δικούς της, θα υπολογίζει συμφωνικο-πολυφωνικά και θα συνοδεύει ήχους, που στάλθηκαν μισό αιώνα νωρίτερα από πολεμική σάλπιγγα.

Σε μια πρώιμη μελέτη⁸³ έχω δεχτεί την αντίθεση «ζυγός-ελευθερία» σαν κατά το δυνατόν πιο ελλειπτική ορολογική έκφραση του συνολικού ιδεολογικού και πολιτισμικού μοντέλου υποθέσεων στην αναγεννησιακή ποίηση. Και αφού σε όχι λίγα δημοσιεύματα των περασμένων

83. Τοπάλοβ, Κ., «Μοντέλο των υποθέσεων στην αναγεννησιακή ποίηση. Τυπολογία της ποιητικής σκέψης». *Εξίς ι λιτερατούρα*, (1975), αρ. 6.

δεκαετιών αυτή η αντίθεση από δυο λέξεις διασώθηκε, θα στηριζόμαι και στις υπηρεσίες της, οι οποίες απέδειξαν την ερμηνευτική τους λειτουργικότητα⁸⁴. Για την ποίηση ηγετών εθνοδημιουργών, σαν το Ρήγα και το Ρακόβσκι, αποδείχτηκε πολύ παραγωγική, διότι, όπως επανειλημμένα τονίστηκε, στην αντιθετική σύνδεση τους ο ζυγός και η ελευθερία ξεκλειδώνουν καλλιτεχνικές εννοιολογικές ενέργειες με τη δύναμη των πρωταρχικών ουσιών τους, σαν τα καλό-κακό, αρχή-τέλος, γέννηση-θάνατος, ημέρα-νύχτα, όλα-τίποτα, τα οποία υποχρεωτικά καθορίζουν στις ερμηνευτικές πολιτικές τα πιο υψηλά διανοητικά πεδία και αξιολογικά κριτήρια.

Στο χαρακτηριστικό βαλκανικό δυναμικό ιδεολογικό και πολιτισμικό χώρο ανάμεσα στους πόλους αυτών των δύο παραδειγμάτων, οι ποιητές-ηγέτες μαζεύουν γραμμή με γραμμή, με τις αντιπροσωπεύουσες τα αντισταθμίσματα της έλλειψης ελευθερίας υποστάσεις, τις αδρές εικονικές μορφές των εθνοκόσμων τους. Των δυνατά επιθυμητών, έστω και όχι με τον ίδιο τρόπο φανταζόμενων Βυζαντινών, και επειδή ο ζυγός και για τον έναν και για τον άλλον είναι όχι μόνο συγκεκριμένος, αλλά και μη εκφραζόμενος στο σύνολο του, λόγω των πολλών υποστάσεων του, και η Ελευθερία είναι μονοπρόσωπη και με κεφαλαίο γράμμα, στην ποίηση και των δύο αυτή όχι μόνο μετατρέπεται σε κοινή ηθικο-πολιτικο-αισθητική υπεραξία, αλλά και εντελώς τολμηρά αποκτά και κοινή ιερο-αόριστη, αλλά με πιο υψηλά αξιολογική θέση, μορφή.

Αν ειπωθεί αλλιώς, οι δύο ιδεολόγοι-ανταγωνιστές, οικοδόμοι των μελλοντικών ταυτόσημων κρατών τους και ομολογώντας κατοπτρικά, γι' αυτό και όχι σπανίως αλληλοεξαιρούμενα εθνοσυνταυτιζόμενα μοντέλα, συναντιούνται σαν πρόμαχοι «στο ίδιο καρτέρι», μόλις και μόνον στην ποίηση τους. Πιθανόν για να αποδείξουν για άλλη μια φορά, ότι στην κοσμογονική αρχέτυπη ιεραρχία η προτεραιότητα των καλλι-

84. Και στην πιο νέα μελέτη του έργου του Ρακόβσκι της Κ. Στάνεβα ένα από τα επιδίδοντα μέρη φέρνει τον τίτλο «Το έπος “Οδοιπόρος στα δάση”- αφήγηση για το ζυγό και την ελευθερία».

τεχνικο-μυθολογικών ενεργειών, μπροστά από τις κοινωνικο-κρατικές, δεν υπόκεινται σε αμφισβήτηση και ότι το βαλκανικό αναγεννησιακό πολιτισμικό μοντέλο πραγματοποιεί αυτό το αξίωμα με την κατηγορηματικότητα της βάσης, που του δίνει η δραματικο-τραγική του και ρετροϊστορική και σύγχρονη προοπτική.

Η άποψη αυτού του πολιτισμικού μοντέλου στο αιώνιο θεσμικό χάος, στο οποίο αντιτάσσεται σαν αντιστάθμισμα έστω και μόνο σε ορισμένο βαθμό, αποκλειστικά η θρησκευτική ανάκλαση εκσφενδονίζει σε πρωτίστη θέση, ακόμα κατά την πρώτη στιγμή της συνειδητοποίησης της ιστορικής ανάγκης από γενική αλλαγή της κατάστασης, την παραλλαγή του σωτήριου μηχανισμού, ακριβώς αυτής της ανάκλασης. Εν τούτοις όχι τόσο στη συνηθισμένη δίπλευρα σχεδιασμένη από αυτόν χριστιανο-οθωμανική πορεία, όσο στην επιβαλλόμενη από τα επίκαιρα γεγονότα σχηματικο-πολικά παγιωμένη παραλλαγή του αρχέτυπου, του παραδείγματος, που προφέρει με προκλητικό σε πρώτη ματιά, το αναπόφευκτο σε καταστάσεις σαν αυτή, η θρησκεία να προηγείται του κράτους.

Άρα δεν είναι τυχαίο ότι με τις τρεις φημισμένες και μοναδικές ποιητικές διακηρύξεις – τον «Θούριο», τον «Πατριωτικό ύμνο» και το «Τι καρτερείτε, φίλοι και αδελφοί», ο Ρήγας, απευθύνει προς τους ενδεχόμενους πολίτες της μελλοντικής «Ελληνικής Δημοκρατίας» ένα στην ουσία κοινό κείμενο-επιστολή, υπαινικτικά επαναλαμβανόμενο, ανάλογα με τα αποδεχτά μοντέλα της εποχής, ως το λογοτεχνικό είδος των επιστολών των αγίων αποστόλων. Η αποδεκτή αισιοδοξία της επιστολής διακρίνει στη θέση των αρχαίων Κορινθίων ή Εφεσίων, τους σύγχρονους κατοίκους των εδαφών που προβλέπονται να μπουν στο σχεδιασμένο τεράστιο ελεύθερο κράτος: «Βούλγαροι κι Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί, αράπηδες και άσπροι», «Σουλιώτες και Μανιάτες, λιοντάρια ξακουστά», νησιώτες, Μοραίτες και Σπαρτιάτες, Ηπειρώτες και Αιγαίοι, «Μαυροβουνίου καπλάνια», «Ολύμπου σταυραετοί», «Αγράφων τα ξεφτέρια», «τον Μισιριού ασλάνια», «ανδρεία παλικάρια του Πόντου», Κρητικοί και Μαλτέζοι, οι πόλεις «Σιλίστρα και Μπραίλα»,

«Σμαίλι και Κιλί», και πολλές άλλες, που εμπνέουν με το πλήθος και το γεωγραφικό διασκορπισμό τους το αίσθημα για σχεδόν οικουμενικό χώρο, τουλάχιστον στα όρια της επιρροής της Ορθόδοξης εκκλησίας.

Στους τρεις «πατριωτικούς ύμνους», οι δύο πρώτοι υποσημειωμένοι από τον ίδιο σαν τέτοιοι στον υπότιτλο του «Θούριου», και στον ίδιο τον τίτλο του άλλου έργου «Πατριωτικός ύμνος», ο Ρήγας εκστατικά, όπως ταιριάζει σε αγίους-αποστόλους, απαριθμεί δεκάδες ονόματα ηρώων: Σούτσος, Μουρούζης, Πετράκης, Σκαναβής, Γκίκας, Μαυρογένης, Μπότσαρης, Καραϊσκάκης, Κολοκοτρώνης, Χρηστάκης, Μπλαχάβας, Αθηνά, Αχιλλεύς, Ηρακλής, Θεμιστοκλής, Αλέξανδρος ο Μέγας, Λεωνίδας και πολλοί άλλοι· σχεδόν όλοι από την νεότερη ελληνική ιστορία, και μόνο μερικοί από την αρχαιότητα, τη μυθολογία και τη λαογραφία, συχνά τους αναφέρει με μορφή προσφώνησης ή με σύντομη υπενθύμιση των μαρτυρικών άθλων τους, δημιουργώντας σε κάθε πιθανό αναγνώστη του ή ακροατή του το αναπτερόν αίσθημα για πιθανή ισαποστολικότητα με αυτούς, οικοδομώντας με αυτόν τον τρόπο και το νέο πάνθεο της θρησκείας της Ελευθερίας. Θρησκεία, η οποία προσωρινά σχεδόν εξ ολοκλήρου έχει μετατοπίσει την άλλη, η οποία επί αιώνες και ακούραστα έχει αντικαταστήσει την έλλειψη θεσμών στα καταπιεσμένα έθνη.

Η δημιουργική προσπάθεια αυτής της νέας θρησκείας όμως δεν αρνείται το ιστορικό της προτέρημα να μπορεί να «απλώνει χέρι» στις εξυπηρετικά προτείνουσες τη βοήθεια τους –αρχαία, λαογραφική και προπάντων χριστιανική– μυθο-αρχέτυπες αποθήκες. Αλλά το κάνει με την προστακτική χειρονομία της ακριβώς μετρημένης ηγετικής πρωτοβουλίας, η οποία πραγματοποιεί διάφορους και καμιά φορά δραστικά αναπάντεχους πολιτισμικούς συνδυασμούς στο χρόνο και στον τόπο διαμέσου θρησκειών, μύθων και πολιτιστικών στρωμάτων. Χωριστές παρεμβολές εμβληματικών και επίκαιρων ιερών όρων, σαν «Θεός», «ο σταυρός του Θεού», «Βασιλεύ του κόσμου», «χριστιανοί» έχουν χαράκτηρα μάλλον στυλιστικο-παραδοσιακο-λογοτεχνικών αυτοματισμών,

όρων χωρίς όμως να είναι κενές από περιεχόμενο. Διότι το κείμενο δεν παύει ούτε στιγμή να θυμάται το υπερκαθήκον της υπόθεσής του, αξιολογοποίηση της γιγαντιαίας μάχης, η οποία πρόκειται να γίνει, ανάμεσα στο σταυρό και την ημισέληνο, ανεξάρτητα που καλωσορίζονται στον κοινό αγώνα ενάντια στην τυραννία και όλες οι άλλες θρησκείες συμπεριλαμβανομένων και των κυριάρχων μη χριστιανών, σαν τον Πασβάντογλου ή τον Αιγύπτιο διοικητή Χαλέπ πασά.

Ο ιδεολογικός σκοπός ξέρει πολύ καλά, ότι κάθε νέα θρησκεία χρησιμοποιεί βασικά μοντέλα της προηγούμενης και συχνά «επιγράφει» –αν το πούμε κυριολεκτικά ή μεταφορικά– τις εορτές της πάνω στις ημέρες των παλιών, αλλάζοντας μόνο τις διατυπώσεις, γι' αυτό και τώρα στην ψηλότερη στάθμη, αυτή βάζει τολμηρά, όχι κάτι άλλο αλλά ακριβώς την ανάκλαση του πιο διαρκώς καλλιεργημένου και πιο ουσιώδους χριστιανικού διανοητικού αρχετύπου, το «Πιστεύω». Στην πιο εκσυγχρονισμένη παραλλαγή του *«Πιστός εις την Πατρίδα, συντρίβω τον ξυγόν»* στο «Θούριο» και σαν τιμωρία, για απιστία σ' αυτό το χρέος, - προβλέπει αντίποινα ξανά όχι με τα παραδοσιακά καλλιεργημένα κατά τους αιώνες χριστιανο-δογματικά μέσα, αλλά καταφεύγοντας στους δοκιμασμένους αποτελεσματικούς μηχανισμούς άλλης όχι λιγότερο καθολικής αρχέτυπης κοσμο-ταξονομικής τάξης: ρίψη από τον ουρανό, δηλαδή από τον Κεραυνοβόλο, αποτεφρωτικού κεραυνού.

Στον «Πατριωτικό Ύμνο» ο ιδεολογικός σκοπός του μηνύματος προτείνει πάλι τολμηρότατη μετατροπή και του δεύτερου βασικού χριστιανικού αρχετύπου - η σωτηρία της ψυχής στην καινούρια μορφή του *«Το Γένος του να σώση»* (στροφή 13). Το ότι αυτή η μετατροπή δεν είναι αποτέλεσμα τυχαίας υλοποίησης εκδοχής, αλλά συνειδητοποιημένης στρατηγικής, προβάλλει σαφέστερα την εσκεμμένη και προκλητική επιβολή αυτού του όλο και πιο υψηλά αξιολογικού χρέους, όχι στην άμορφη μάζα, όχι σε όποιον-όποιον, αλλά στον καθένα *«Οποιος λοιπόν είναι καλός κι ορθόδοξος χριστιανός...»* (στροφή 13), αφού η επωδός του επιβάλλει και να το κάνει «με χαρά, μπρέ παιδιά!».

Η τακτική αυτής της πρόθεσης είναι προετοιμασμένη ακόμα από την προηγουμένη στροφή. Ολοφάνερα η μετατρέπουσα προσπάθεια συνειδητοποιεί πολύ καλά ότι στο καθαρά προσωπικό, ανθρώπινο πλάνο, η αλλαγή της σωτηρίας της ψυχής με τη σωτηρία του Γένους, έστω και με κεφαλαίο γράμμα, σύμφωνα με την νεοσύστατη ιεραρχική κλίμακα αξιών, θα προκαλούσε ενδεχόμενες εσωτερικές ψυχολογικές εντάσεις. Γι' αυτό το μήνυμα αναλαμβάνει το θέμα προσεκτικά, σχεδόν παραδοσιακο-χριστιανικά: «*Ιδού καιρός να δοξασθής / ψυχὴν και σώμα να σωθῆς...*, (στροφή 12). Αλλά φυσικά αυτό θα γίνει με αρκετά πιο διαφορετικό από το προτεινόμενο ως τώρα από την Εκκλησία τρόπο και ακριβώς «*τ' αδέρφια σου να γλύσης, Τυράννους* (και αυτοί με κεφαλαίο γράμμα, για να αξιολογηθεί άξια ο αγώνας για το Γένος) *να τσακίσης...*», (στροφή 12).

Και όχι τυχαία, προτείνοντας τον κατά το δυνατό πιο αισιόδοξο και ανθρωποφανές αντιστάθμισμα, όχι στην υπερβατικότητα του αγνώστου και αβέβαιου αντικρινού, αλλά εδώ και τώρα «*Κι ελεύθεροι να ζώμεν / στο δουνιά, μπρε παιδιά!*» που οδηγεί με τέτοιο τρόπο από την πιο ευθεία και σίγουρη στράτα, τη σκέψη στο νέο ιερό της νέας θρησκείας, η οποία επιβάλλει τη σωτηρία όχι πια της ψυχής, αλλά του Γένους... «*Τι καρτερείτε, φίλοι και αδελφοί!*» προτείνει σε Τρίτη - την πιο ισόρροπη / παραλλαγή, μια φορά στη μέση του ύμνου και μια φορά στο τέλος, την επαναστατική φόρμουλα της γλυκείας και επικίνδυνης σχέσης της παλιάς και της νέας πίστης: «*Να ζή, να ζή και τρεις να ζή / πίστης, πατρίς, και το Γένος*» (στροφή στ') και ανακηρύσσοντας άφοβα τον Δία για Γιο του Θεού, λέει με απλά λόγια, σαν μεταξύ των άλλων, το πιο σπουδαίο: «*Διατί λοιπόν προσμένετε; Ιδού η νίκη φαίνεται!*», (στροφή στ').

Δηλαδή πάλι συναντούμε τις εμπνέουσες σεβασμό στρατηγικές του ηγετικού λόγου αυτή τη φορά στο πεδίο της μυθολογικής και πολιτισμικής οικοδόμησης της κρατικής οργάνωσης. Υπόψη των αναγκών των δημιουργικών ανακλάσεων, των οποίων ακριβώς προτείνεται, να πούμε ακριβέστερα επιβάλλεται, η μετατροπή των δύο πιο βασικών θρησκευτικών αρχετύπων της πίστης στο Θεό και της σωτηρίας της ψυχής σε Πίστη στην Πατρίδα και

Σωτηρία του Γένους. Αυτές οι στρατηγικές προορίζουν την υπογεγραμμένη αποστολικο-κηρυκτική και προπαγανδιστικο-μασσαλιωτική ρητορική πορεία του κειμένου, προορισμένου αναμφίβολα περισσότερο για ομαδική ακρόαση, παρά για ατομική ανάγνωση. Όχι τόσο και όχι μόνο λόγω του αναπόφευκτου της αποδοχής τους από προπαντός αγράμματα ανθρώπινες ομάδες, όσο λόγω του ειδικού χαρακτήρα και σκοπών τους, έτσι όπως και ο Παΐσιος προορίζει την δική του, όμοια στους σκοπούς της, «ιστοριούλα» για εκείνους που θέλουν «να διαβάσουν και να ακούσουν» τα γραμμένα σ' αυτήν, έτσι όπως και ο Τσίντουλοβ αμέσως προσαρμόζει τους σκοπούς για τα δικά του παρόμοια «μηνύματα», έτσι όπως αποστολικά (η βασική σημασία της λέξης φέρει τη σημασιολογία της αποστολής, επιστολής-μηνύματος) και ο Ρακόβσκι γράφει όχι μόνο την «Εισαγωγή», τα «Σχέδια» και τις «Προκηρύξεις» για την απελευθέρωση, αλλά και τα περισσότερα ποιητικά κείμενα, ανάμεσα στα οποία βεβαίως κεντρική θέση λαμβάνει την ηγετικο-ποιητική του αποκάλυψη «Οδοιπόρος στα δάση».

Στην εποχή της δημιουργίας του αυτοπροσδιορισμού «εμείς», για την Ελληνική αναγέννηση περιλαμβάνει και δεκαετίες μετά την απελευθέρωση⁸⁵, και για την δική μας, κυρίως την περίοδο από τον Παΐσιο ως το Ρακόβσκι⁸⁶, ο βαλκανικός εθνοοικοδόμος ξέρει, ότι το συντομότερο δρομολόγιο του μακρύτερου δρόμου από τη σκλαβιά ως την ελευθερία έχει μόνο ένα σίγουρο λογοτεχνικό επικοινωνιακό χαρακτηριστικό: την ευθεία επίδοση του αποστολικού λόγου-μηνύματος με μέγιστη προκαλούσα εμπιστοσύνη, οικειότητα της λεκτικής σχέσης⁸⁷. Ακόμα

85. Βλ. Κιτρομυλίδης, Π., *Νεοελληνικός διαφωτισμός*. Αθήνα, 1999. Από το σταυρό στη σημαία. Σόφια, 1999.

86. Βλ. και Στάνεβα, Κ., ό. π., το κεφάλαιο «Το ιστορικοποιημένο εμείς» στο *Βουλγαρική αναγεννησιακή λογοτεχνία και το έργο του Γκεόργκι Ρακόβσκι*, σ. 118-188.

87. Για το ομολογητικό, υποκειμενικο-εκφραστικό τύπο ποιητικής σκέψης του Ρακόβσκι βλ. Ντίνεκοβ, Π., *Ιστορική τύχη και σύγχρονη εποχή*. Σόφια, 1972, σ. 197, κ.επ., Τοπάλοβ, Κ., *Προβλήματα της αναγεννησιακής ποιητικής*. Σόφια,

ο Παίσιος, σχεδόν με βία και πετυχημένα επιβάλλει την προϋπόθεση της οικειότητας, παίρνοντας το θάρρος ακόμα στην αρχή του κεμμένου του, και μάλιστα αρκετά απροσχημάτιστα, να επιτεθεί σ' εκείνους, που ντρέπονται να ονομαστούν Βούλγαροι και «σέρνονται» (τι επίζηλη ερμηνευτική ακτινοβολία της λέξης!) προς ξένη γλώσσα και ήθη. Παίρνει το θάρρος με το δικαίωμα του πολύ οικείου, που μπορεί να σε μαλώσει, αν θεωρεί ότι είναι για το καλό σου, αλλά και έχει πει για το χαρακτήρα σου, για τον ψυχισμό σου και την τύχη σου, λόγια συμπάθειας όπως κανένας μέχρι τώρα. Από αυτήν την άποψη δίπλα του στέκονται μόνο ο Σωφρόνιος με το πατερναλιστικό «*Αλίμονο, ασύνετη βουλγαρική και μεγάλη βλακεία...*» και ο Μπόζβελι με τα υλιστικά κλάματα και διαπαιδαγωγικές επιπλήξεις της Μητέρας Βουλγαρίας...

Ο Ρήγας και ο Ρακόβσκι, ο Τσίντουλοβ και ο Σλαβέικοβ είναι παιδαγωγοί στο υψηλότερο κύκλο της βαλκανικής εκπαιδευτικο-απελευθερωτικής λεγεώνας, μετά τον οποίο έρχεται η αποστολή στο πεδίο μάχης, γι' αυτό το κοσκίνισμα των τακτικών καθηκόντων, εντελώς λογικά, βγάζει μπροστά το πιο σπουδαίο μεταξύ τους, στην ουσία το υπερκαθήκον: **δημιουργία αιτιολογίας για εναλλαγή του ζυγού με ελευθερία**, και αυτό προκαθορίζει την διάρθρωση του ηγετικού ρητορικού ποιητικού λόγου-μηνύματος στις τρεις ευδιάκριτες διαστάσεις του **μαρτυρούντος, του «εκπαιδευτικού» και του μασσαλιωτικο-κλητήριου λόγου**.

Στην πρώτη ματιά φαίνεται παράδοξη, διότι κατά λάθος θεωρείται πάντοτε και φυσικά υπονοούμενη, η ανάγκη για την αιτιολόγηση του δρασκελισμού από το δουλικό στον ελεύθερο χώρο, αλλά είναι τέτοια μόνο από τη δική μας οπτική γωνία, την ιστορική, ή πάλι από το συνολικό κατηγοριολογικό, υψηλο-αξιολογικό καμπαναριό της κοινωνικο-πολιτικής φιλοσοφίας της ανθρωπίνης ιστορίας. Το πόσο δύσκολα όμως δημιουργείται παρόμοια αιτιολογία, ξέρουν μόνο αυτοί που καταπιάνονται με κάτι τέτοιο. Θυμούμαστε πως αυτή η επικίνδυνη και άχαρη φιλοτιμία στενάζει από το πικρό συμπέρασμα του Ρακόβσκι,

1979, σ. 16-18. Διευρυμένο στο έργο *Προβλήματα της βουλγαρικής αναγεννησιακής λογοτεχνίας*. Σόφια, 1983, σ. 100-101.

πως εύκολα ελευθερώνεται μόνο λαός από εργένηδες. Όπως συχνά συμβαίνει μερικές από τις μεγαλύτερες ενοράσεις τους, ιδιαίτερα εθνο-ψυχολογικού χαρακτήρα, οι γεννημένοι ηγέτες καμιά φορά τις έχουν χωρίς οι ίδιοι να τους δίνουν κάποια ιδιαίτερη σημασία, και γι' αυτό όχι πάντοτε τις παρατηρούμε στην ώρα και στον τόπο.

Αναμφίβολα και αυτός, όπως και ο Ρήγας μισό αιώνα πριν από αυτόν, έχει νιώσει πολύ έντονα την ολέθρια δύναμη της αδράνειας, που περιέχεται στην ύπαρξη ενός λαού, μέσα σε μερικά από τα στοιχεία της άνεσης της δουλικής ζωής με ολόκληρο το αντισταθμιστικό σύμπλεγμα, των απολαύσεων του ειρηνικού υπηκόου: να μην επιδεικνύει επικίνδυνη ακόμα και καμιά πρωτοβουλία, να ξεγελάει τις αρχές και να επιζεί από τους εξουσιαστές και τους μακρινούς και αόρατους σουλτάνους, και τους ντόπιους και ορατούς αγάδες, κοτζαμπάσηδες και δεσποτάδες, να κάνει όχι πολλά λεφτά, αλλά πολλά παιδιά, να μην ευθύνεται για τίποτα εκτός για το κεκτημένο και κάπως λαβυρινθωδώς υπερασπισμένο σπίτι-φρούριο όσο και αβέβαιο να αποδείχεται αυτό στο απρόσβλητο, του δουλικού χώρου⁸⁸ και να αντισταθμίζει σε προσωπικο-ψυχολογικό πλάνο τη στέρηση οποιασδήποτε δυνατότητας για συμμετοχή στην κοινωνική και την κρατική διοίκηση, σαν διαφεντεύει και διευθύνει σε γενικές γραμμές την καλά ντυμένη και χορτάτη πολυμελή οικογένεια με όχι πιο ήπια απ' ότι του σουλτάνου δεξιά... Τη σύνθετη ισοτιμία αυτής της αλήθειας, εκφρασμένη σε πολύ πικρές διαπιστώσεις σ' όλο το έργο όχι μόνο το ποιητικό του Ρακόβσκι, μπορούμε να τη βρούμε όχι σε λίγα σημεία στο «Οδοιπόρος στα δάση», ιδού μόνο τρεις:

*Δουλικά πειθήνιο πνεύμα από καιρό φυσάει,
φωτεινό έθνος με φαρμακερή υγρασία*

88. Βλ. το ενδιαφέρον άρθρο του Β. Στέφανοβ, «Ερμηνευτική του δουλικού χώρου». Εις: Στέφανοβ, Β., Το έργο - ατέλειωτος διάλογος. Σόφια, 1999, σ. 19-24.

*καυστικά, ανελέητα οργισμένο σβήνει,
διώχνει μακριά την ακριβή ελευθερία.*

*Τον τρομάζει κάθε φοβερή ταραχή!
Ρωτάει μήπως έχει ειρήνη και σιγή!*

*Το βαρύ ζυγό του φέρνει ασυναίσθητα,
το μέλλον του μένει σε κρυμμένο λάκκο!*

...

*Περισσότερο από Αφρικανό σκλάβο
θλίβεται ακίνητα, δε νιώθει το κακό!*

Ιδού γιατί και οι δύο εθνοοικοδόμοι αρχίζουν το ξέφραγμα του προ-στατευτικού δικτύου της δουλικής άνεσης όχι από αλλού, αλλά ακριβώς από το συγκριτικά πιο υπερασπισμένο μέρος, το σπίτι του βαλκανικού ανθρώπου στην πιο οδυνηρή του ανάκλαση, που αντανακλά την επιβουλή κατά της σχετικής κυριαρχίας του, ανεξάρτητα από το αν έγινε κατά της περιουσίας, του οικοδεσπότη, του παιδιού του (στην κλασική περίπτωση με το παιδομάζωμα) ή κατά της «τιμής» του με αρπαγή ή βιασμό γυναίκας ή κοπέλας από την οικογένεια⁸⁹. Στην αρχή ακόμα του «Θουρίου», μετά τους πρώτους στίχους «Ως τότε...», δεν είναι τυχαία και η πρώτη λέξη του έργου, επανειλημμένα συναντάμε αυτό και σε σχεδόν όλα τα ποιητικά κείμενα του Ρακόβσκι, **ο μαρτυρών λόγος** του Ρήγα κηρύσσει και την μέγιστα οικειοποιημένη, δηλαδή μέγιστα αξιοποιημένη αξία της απώλειας: «Να χάνουμε αδέλφια, πατρίδα και γονείς / τους φίλους, τα παιδιά μας κι όλους τους συγγενείς...», αφού άμεσα πριν, ακόμα στους πρώτους τέσσερις στίχους, με θαυμάσια ακριβώς

89. Όχι τυχαία παρόμοιες υποθέσεις γειμίζουν τα έργα των μεγαλύτερων συγγραφέων της Βουλγαρικής αναγέννησης – Λιούμπεν Καραβέλοβ, Χρίστο Μπότεβ, Πέτκο Σλαβέικοβ, Ντόμπρι Τσίντουλοβ, Βασίλ Ντρούμεβ, Νικόλα Κόζλεβ κ.ά. Ο ίδιος ο Γεώργκι Ρακόβσκι περιγράφει μερικές τέτοιες περιπτώσεις.

μετρημένη χειρονομία πεπειραμένου και σοφού βάρδου ηγέτη-ποιητή θίγει μια από τις πιο ευαίσθητες χορδές της παραδοσιακής πατριαρχικής ψυχής του βαλκάνιου ανθρώπου για να φωνάξει τον πόνο, από την πιο απαράδεκτη για αυτόν, επιβλημένη από την «πικρή σκλαβιά» ζωτική ασυμμετρία: αντί στο στενό οικογενειακό κύκλο και ανάμεσα στην όχι μεγάλη, αλλά αρμονικά λειτουργούσα στους επεξεργασμένους από το χρόνο διακανονισμούς τοπική κοινωνική ομάδα, τα παλικάρια, λέξι η οποία και στο ελληνικό, και στο βουλγαρικό διανοητικό πεδίο φέρνει το ίδιο αντρείο-ηρωικό σημαίνοντα φωτοστέφανο, «σπηλιές να κατοικούν», «μονάχοι σαν λιοντάρια στις ράχες στα βουνά». Καθόλου τυχαία αμέσως, ακριβώς μετά από αυτούς τους πρώτους έξι στίχους, υπογραμμένο και πολυγραφικά, μέσω χωρισμού με μια άδεια σειρά από τον προηγούμενο και τον επόμενο στίχο, με θαυμαστικό - το πρώτο στο κείμενο, μετά από τρία ερωτηματικά, για να υπογραμμιστεί η σημασία της απάντησης στα υποβλημένα ως εδώ ερωτήματα, ο Ρήγας προσφέρει και το δυνατότερο του ποιητικό ιδεολόγημα, που έμεινε σαν υψηλότατο ηθικο-αξιολογικό μέτρο στην πνευματική ζωή των Ελλήνων:

*Καλλιό ναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή,
Παρά σαράντα χρόνοι σκλαβιά και φυλακή.*

Οι συμπατριώτες του διακόσια χρόνια πια ξέρουν και επαναλαμβάνουν σε κατάλληλες περιπτώσεις προπαντός αυτούς τους αρχικούς επτά-οκτώ στίχους ή τουλάχιστον τους μόλις μνημονευμένους δύο του φημισμένου τραγουδιού του, έτσι όπως και ο πολιτισμικο-ιστορικά μορφωμένος Βούλγαρος πολύ συχνά θυμάται την πρώτη στροφή του «Χατζή Ντιμίταρ» του Μπότεβ, μαζί με την ταυτόσημη στην στροφή του Ρήγα, όπως έγινε λόγος πιο πριν, βουλγαρική ιερή φόρμουλα «Αυτός που πέφτει σε μάχη για την ελευθερία / αυτός δεν πεθαίνει», ή πάλι μια πρώτη στροφή του Τσίντουλοφ, «Σήκω, σήκω, βαλκάνιο

*παλικάρι», «Πού είσαι, εσύ πιστή λαϊκή αγάπη» κι «Άνεμος αντιλαλεί,
το βουνό στενάζει», το «Εμβατήριο» του Σταμπολόβ, «Δεν θέλουμε
εμείς πλούτο...», ή το «Ραντέτσκι» και τους «Επαναστάτες του Πανα-
γκιούριστε» του Βάζοβ....*

Προφανώς η λειτουργία της επαναστατικής ποίησης υποχρεώνει να
ειπωθεί το σπουδαιότερο στην αρχή, αυτό επιβάλλεται από τον έκτα-
κτο χαρακτήρα των περιστάσεων τόσο της δημιουργίας της, όσο και
της αποδοχής και γενικά του προσορισμού της, διαδίδεται πολύ συχνά
προφορικά όχι τυχαία ακριβώς για αυτό το λόγο εμείς στην ουσία δεν
είμαστε και τελείως σίγουροι στην αυθεντικότητα των κειμένων των
σπουδαιότερων μόλις αναφερόμενων τραγουδιών του Τσίντουλοβ, και
αν το ποιητικο-ιδεολογικό «ζουμί» δεν προβληθεί εμπρός, ίσως δια-
κινδυνεύει να σκορπιστεί κάπου στον ανώμαλο δρόμο του ιπτάμενου
επαναστατικού ιππικού ή στα απόκρημνα μονοπάτια του οδοιπόρο
στα δάση. Η σύντομη σαν κίνηση σπαθιού «Μασσαλιώτιδα», για την
οποία θα γίνει λόγος σε λίγο, όχι τυχαία είναι αξεπέραστο πρότυπο
επαναστατικού τραγουδιού - από αυτό απλώς δεν έχει τί και πώς να
ξεφύγει..

Στην περίπτωση με τον «Θούριο» όμως σε όλα τα προαναφερθέντα
προστίθεται και η σπουδαιότερη, ως προς το σχετικά με το ενδιαφέρον
μας πρόβλημα, περίσταση, ότι ακριβώς η επιβολή πάνω από το σπίτι του
βαλκάνιου ανθρώπου αποδεικνύεται η πιο ισχυρή αιτιολογική, αξιολο-
γική, ψυχολογική ώθηση στο ρητορικο-εθνεγερτικό σκοπό της επανα-
στατικής έκκλησης και γι' αυτό, αυτό και όχι άλλο επιχείρημα, είναι και
η σιγουρότερη ιδεολογική πρόκληση στην υπονοούμενη δυνατότητα να
μείνει και μοναδική στην αποδεκτή παραλλαγή-μίνιμουμ, δηλαδή στην
ενδεχόμενη απομνημόνευση μόνο της αρχής του προτιμωμένου κειμένου
για τη διατύπωση της πιο πολύτιμης φράσης στο ελληνικό πνευματικό
χώρο, κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, που μετατράπηκε στο πιο
εμβληματικό εθνο- και κρατικο-γεννητικό ιδεολόγημα της ελληνικής
κοινωνίας από την αναγέννησή της ως σήμερα.

Προφανώς ακόμα στα πιο πρώιμα αναγεννησιακά κείμενα, η επιβουλή του σπιτιού αποκτάει την ιερή σημασία βεβήλωσης βωμού, ναού ή πίστης, αλλιώς δε θα ήταν στην κατάσταση να εισάγει το βολταϊκό τόξο σε τόσο χτυπητή ιδεολογηματική εξώθηση. Δεν είναι τυχαίο ότι μόλις μετά την προετοιμασία της με επιμέλεια και θαυμασία συντετηγμένη, και την τοποθέτησή της στο σώμα της αιτιολογικής στρατηγικής του κειμένου, έρχεται η σειρά των επόμενων μαχόμενων επιχειρημάτων: «σε ψένουν καθ' ώραν στη φωτιά», «σε κάμει να χαθής», «το αίμα σου πih», «δουλεύεις όλ' ημέρα εις ό,τι κι αν σου πih». Η μακραιώνια δουλεία έχει εξαναγκάσει το βαλκάνιο άνθρωπο να δεχτεί το αναπόφευκτο όλων των μειωτικών συνεπειών από τη μειονεκτική κοινωνικοταξιομική θέση του επί ανταμοιβή.

Όπως έγινε πια λόγος την σχετική προστασία του σπιτιού του, διότι αυτή είναι η εγγύηση αν όχι σε όλες τις περιπτώσεις της ζωής, τότε βεβαίως για την αναδημιουργία τόσο του γένους, όσο και του Γένους, και γι αυτό η επιβουλή πάνω σ' αυτή την σχετική προστασία αποδεικνύεται η σιγουρότερη φόρμουλα εξασθένησης της κακής μαγείας, που μοντελοποίησε τη γεωμετρία της δουλικής οικουμένης με τέτοιο τρόπο, ώστε ο φιλήσυχος υπήκοος να διστάζει αποφασιστικά στην επιλογή της σαφήνειας, της ταξινόμησης, της σχετικής ασφάλειας και σχεδόν θεωρηματικού διακανονισμού, δηλαδή της άνεσης της σκλαβιάς σε σχέση με τα συχνά τρομάζοντα, ασάφεια και χάος, μη-ευκλείδεια αβεβαιότητα και κινδύνους από απρόβλεπτες και αναπόφευκτες αλλαγές στα μέχρι τώρα στερεότυπα και κοινωνικούς και διανθρωπίνους κανονισμούς, δηλαδή την αβολεψία, τη μη επιθυμία της ελευθερίας.

Πενήντα χρόνια αργότερα ο Ρακόβσκι θα αξιολογήσει με τον ίδιο τρόπο στην κατηγοριο-αξιολογική ιεραρχία του καλλιτεχνικο-γραμματολογικού θεσμού αυτήν την τυπική ανάκλαση για το βαλκανικό κοινωνικοπολιτισμικό διανοητικό μοντέλο. Αλλά πλέον στο πλάνο μιας πιο ευρείας επιχειρηματολογημένης διάθεσης, εκδηλωμένης μέσω των καλλιτεχνικο-αντιληπτικών πολιτικών σχεδόν όλου του ποιητικού έργου του,

πιο πλήρως και πολυπλεύρως σε ένα από τα πιο πολυφωνικά έργα της βουλγαρικής αναγεννησιακής λογοτεχνίας, το έπος «Οδοιπόρος στα δάση». Μέσα του είναι πολύ χειροπιαστός ο περιορισμός της επαφής του βουλγαρικού στο ξένο, που σημαίνει και το ξεχώρισμά του από αυτό, καθώς και ότι οι διάφορες αφηγήσεις των ανταρτών, δυνάμει της ίδιας λογικής, θα διαγράψουν διάφορα όρια στην διατηρούμενη πάντοτε αποτελεσματικότητά του «γεννητήριο μηχανισμού του μυθολογικού εμείς-συνταυτισμού» και πάντοτε αμετάβλητη μόνο «ερεθιστική πόλωση της παθητικής βίωσης, καλός-κακός, οικείος-ξένος», όπως θα έλεγε η Μ. Κίροβα⁹⁰.

Για τη μέγιστα αποτελεσματική ιδεολογική και καλλιτεχνική διάθρηση των αιτιολογικών πολιτικών του μαρτυρούντος λόγου, σε ιδιαίτερα μεγάλο βαθμό είναι σημαντική η δραστηριοποίηση, ακόμα και όχι σπάνια η επανέκθεση, και αρχέτυπων και νεοσύστατων προπλασμένων από την καθημερινή ζωή, κάποτε και από τη λαογραφία ή σπανιότερα μέσω της λογοτεχνικής οδού, βιοτικών αντιστασιακών συμπλεγμάτων και στερεοτύπων, ανάμεσα στα οποία, ιδιαίτερα τέτοια, που αμείλικτα θα ενοχοποιήσουν τη σκλαβιά σε αιμομεικτική συγγένεια με τον κάτω κόσμο της γης, εκεί όπου κατοικούν τα τέρατα αισχρών ενστίκτων και τα αρχέτυπα δαμιονολογικών ηθικών αξιολογιών. Η αιτιολογημένη τελειολογία του επαναστατικο-εθνεγερτικού βαλκανικού αναγεννησιακού συλλογισμού προκαλεί επιτυχώς την σατανοποίηση του παραδείγματος της σκλαβιάς, υπολογίζοντας προπάντων ακριβώς στην ενοποίηση και την διοχέτευση στην ψυχική του στερημένου δικαιωμάτων ανθρώπου βαθειών συναισθηματικών ενεργειών, οι οποίες ξεκλειδώνουν στη συνείδηση του πρωτόγονους και τερατόμορφους αρχέτυπους υπαινιγμούς, στο

90. Βλ. Κίροβα, Μ., «Πρακτικές του μυθολογικού στο λογοτεχνικό κείμενο». Εις: *Ο αναρχιστής νομοθέτης*. Σόφια, 1997, σ. 344. Με παρόμοια αφορμή ο Β. Στέφανοβ το καθορίζει σαν αποτέλεσμα «αιώνιας τελειοποίησης των πολιτισμικο-αμυντικών μηχανισμών». Βλ. Στέφανοβ, Β., «Ο εχθρός - παθητική ιστορία μιας μορφής». *Πλάμακ*, αριθμ. 3, (1990), σ. 150.

εξηγητικό πεδίο των οποίων ζωντανεύουν και περιπλέκονται δαμιονικές παραστάσεις από ιδωμένα και ακουστά βιώματα και φαντασίες.

Γι' αυτό και το τερατόμορφο φάσμα της ποιητικής της βουλγαρικής και της ελληνικής αναγεννησιακής ποίησης, και της βαλκανικής σαν σύνολου, είναι τόσο ποικιλόμορφο, συναγωνιζόμενο ακόμα και με τη θεωρούμενη για αξεπέραστη με το πλούτος της κοινή συγκέντρωση της αρχαίας μυθολογίας και του χιλιόχρονα λειτουργούντος στο βαλκανικό πολιτισμικό χώρο, κύκλου μύθων του Αισώπου, αφού μαζί με γενικευτικο-προσδιοριστικούς πολύ κακούς ορισμούς όπως «θηρίο, θηρία, ζώα, τέρατα» στο Ρήγα και «ασιατικά θηρία, σκληροί αιμοβόροι», «άγρια σκλαβιά», «άγρια απάνθρωπη βαρβαρότητα», «τουρκική αλλόθρησκη θηριώδης απιστία», «θηρία αλλόθρησκοι», «κακοποιοί αιμοβόροι», «κοπάδι λύκων», «σωρός θηρίων», «ομάδες και σωροί αιμοβόρων», «δηλητηριώδη φίδια οχίες» κ.ά. στο Ρακόβσκι⁹¹, σε παρόμοια χρήση είναι και τα ονόματα συγκεκριμένων γνωστών, ντόπιων, σημερινών κατοίκων του κόσμου της βαλκανικής πανίδας καμιά φορά συμπίπτουν και με τα μυθικά: λύκος, άλογο, ταύρος, αετός, γεράκι, κούκος, κόρακας, φίδι, ύαινα, αλεπού, αβδέλλα κ.ά.: ο λύκος του Μπότεβ, όπως ξέρουμε, τοποθετείται ανάμεσα στις λίγες «μη τυποποιημένες» εξαιρέσεις.

Λόγω της χαρακτηριστικής, μόνο για την ελληνική από τις βαλκανικές γλώσσες, ηρωικής ανθρωπόμορφης απόχρωσης εκτός από την

91. Λαμβάνοντας αφορμή από κάποιες ερμηνείες της Ι. Πέλεβα, που τυπώθηκαν στο ενδιαφέρον βιβλίο της «Ο Μπότεβ. Το σώμα του εθνικισμού». Σόφια, 1998, ο Αλ. Κιόσεβ σημειώνει: «Οι υψηλές ιδεολογικές γλώσσες της εθνικής ταυτότητας (οι συλλογισμοί που ξεκινούν από τον Ρακόβσκι, τον Καραβέλοβ, τον Μπότεβ) κινητοποιούν όχι μόνο ιερές, εκστατικές, ιεροφανείς ενέργειες, αλλά και δυνάμει προαρχαίων αναμιξεων κρυφά ξεβουλώνουν και η μαινόμενη επιθετική γλωσσική αρχαϊκή μέσα τους. Οι περισσότερες από αυτές τις επιθετικές αρχέτυπες γλώσσες απευθύνονται στον Τούρκο, στον πολιτικό και πολιτισμικό Εχθρό-Κυρίαρχο...». Βλ. Κιόσεβ, Αλ., «Τα παιγνίδια της Ευρώπης (Απόπειρα χαρτογραφίας ενός βουλγαρικού συλλογισμού)». Εις: Ο αναρχιστής νομοθέτης. Σόφια, 1997, σ. 77.

βασική εσχατολογική, της λέξης «τέρατα», που αναπέμπει πίσω προς τις μυθολογο-αρχέτυπες αρχαίες αναμνήσεις για τις εξηγούσες την παράσταση για ελευθερία, δύναμη και ζωτικότητα τερατόμορφες μεταμορφώσεις του Δία, για το Μινώταυρο, τους κενταύρους, τα Βάκχεια του Διονυσίου, το εξωτικό θαλάσσιο ζωικό βασίλειο του Ποσειδώνα κ.τ.λ., στα κείμενα του Ρήγα, καθώς και κάποτε στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι, αυτή η λέξη λειτουργεί σε διπλή διάταξη. Τέρατα, άγρια, αιμοβόρα, αλλά σ' όλες τις περιπτώσεις δυνατά ζώα είναι και οι αιώνιοι εχθροί, αλλά και οι συμπατριώτες, αξιωμένοι με αυτήν την επιβάλλουσα σεβασμό, δηλώνουσα ανδρειο-δυναμική κατάσταση. Η επωνυμία σ' αυτούς επίσης επιβάλλεται όχι μονό να χύσουν, αλλά και «να πιουν» το αίμα των εχθρών, επομένως οι πιθανότητες με τον Τύραννο εξισώθηκαν, χρειάζεται μόνο θάρρος για να απλώσουν χέρι.

Στα ηρωικο-εκστατικά πεδία της επαναστατικο-εθνεγερτικής μορφής αυτής της ποίησης, εξ ίσου με τα γνωστά αετός, γεράκι, περιστέρι ή κλέφτικος κούκος, σαν υποστατικές ιδέες και παραστάσεις ελευθερότητας, δύναμης και αξιοπρέπειας, αρχίζουν να ζουν αναπάντεχα και ζωικές μορφές από άλλα γεωγραφικά πλάτη, κεντρική θέση μεταξύ των οποίων προπάντων για τη βουλγαρική, ιδιαίτερα αφού ο Ιβάν Μπογκόροφ επανεκδίδει τα απεικονίσματα από την «Στεμματογραφία» του Χριστοφόρ Ζεφάροβιτς, και για την ελληνική ποίηση, κατέχει βεβαίως ο περισσότερο σημαίνων μεταξύ τους λέοντας. Για το βαλκάνιο άνθρωπο της εποχής ο λέοντας είναι εξωτικό και άγνωστο από άμεση επαφή-πλάσμα, όντας μόνο ως υπάρχον στη φαντασία, όπως και το κρατικο-δημιουργικό προσχέδιο, το οποίο αυτός εμβληματοποιεί, και πιθανόν αυτή η αντιπαράθεση δίνει μια από τις εξηγήσεις για την αμοιβαία γεννητικότητα τους, ιδιαίτερα στο ευεπίδεκτο σε πολλές κατευθύνσεις και συχνά αυθόρμητες εξωτερικές επιδράσεις διακεκλιμένο αρχέτυπο περιβάλλον της βουλγαρικής αναγεννησιακής διανόησης.

Η πανβαλκανική εμβληματοποιούσα την αντρική δύναμη και το παλικαρίσιο πνεύμα, καθώς και την άξια βασιλική μεγαλοπρέπεια του

μελλοντικού ελεύθερου κράτους, μορφή του λέοντα, παραβρίσκεται δεσπόζουσα σε δύο από τους ύμνους του Ρήγα και μάλιστα με αυτόν αρχίζει ο «Θούριος». Για τον ποιητή αυτό είναι και βολική τροπολογικο-συνταγματική αφορμή, να προτείνει στους συμπατριώτες του μια πλούσια διαλογή ζωόμορφων και γενικά «τετραποδών» *«Μαυροβουνίου καπλάνια»*, *«Ολύμπου σταυραετοί»*, *«Αγράφων τα ξεφτέρια»*, *«θαλασσινά πουλιά»* κ.ά. Σκοπός τους είναι να τους απαλλάξουν από το σύμπλεγμα κατωτερότητας, υποτακτικότητας και μοιραίας εξάρτησης από τη θέληση και τη δύναμη των άλλων θηρίων - των τυράννων, των οποίων οι ζωομορφικές σημασίες σ' αυτήν την περίπτωση είναι τελείως ευεξήγητα εσκεμμένα και προκλητικά φορτωμένες με ζωικο-αντιπαθητικούς ή μειωτικο-υποτιμητικούς καθορισμούς, *«λύκοι»*, *«μπούφοι και κόρακες»*, *«λαγοί που τρέμουν»* κ.λπ.

Στην επιθετική σατανοποιούσα πορεία του ποιητικού κηρύγματός του, ο Ρήγας παρουσιάζει τη σκλαβιά και πιο άμεσα στο βολικό αδρό πλάνο του Τυράννου/των Τυράννων, που καμιά φορά «διαλύεται» στα υπο-υποστατικά του παράγωγα *«ο Βεζύρης, ο Δραγουμάνος, ο Κυρίαρχος»*. Αλλοτε πάλι μεγεθύνεται όλο και πιο πολύ *«η Τυραννία»*, ιδιαίτερα όταν πρέπει να θέσει τον αντίποδα στο πεδίο του άλλου βασιικού ιδεολογήματος, της Ελευθερίας, όπου ανώνυμα αθροιστικά και υποστατικά υπονοείται και ο παραλήπτης του μηνύματος σε ενική ή πληθυντική, κλητικο-δευτεροπρόσωπη ή αλληλο-πρωτοπρόσωπη ονοματολογία⁹². Τη μοναδική σχέση μεταξύ τους την πραγματοποιεί όχι τυχαία το αίμα, ζωοδότης και ζωοκλέφτης, που ανεξάρτητα από το αν θα «πίνεται» ή θα «χύνεται», με την ίδια αποφασιστικότητα και ζωώδη σκληρότητα από τη μία ή από την άλλη πλευρά, φέρει στη δημοσιότητα αδίστακτα

92. Στην ελληνική γλώσσα η «τυραννία» ομοιοκαταληγείται με «ελευθερία», κάτι που δίνει δυνατότητα στον Ρήγα και γενικά στους Έλληνες ποιητές να σχηματίζουν συχνά ποιητικές συνθέσεις στον πλούσιο και δυναμικό εννοιακό-τροπολογικό χώρο μεταξύ των δύο εννοιών. Το ίδιο ισχύει και για την συνώνυμη διχοτομία με όχι πλήρη ομοιοκαταληξία «σκλαβιά»-«λευτεριά».

στην κοινή, μεταβάλλουσα σε ιερό την Ελευθερία, προσπάθεια του
κειμένου, την τιμή της επιθυμητής εξόδου από την κοπή του σιαμαία
κολλημένου δουλικο-αφεντικού σώματος, λαμβάνοντας σε αντίθεση από
το εχθρικό αίμα, και τη δική του υψηλά ηθική διαπίστευση «*το αίμα
σας ας βράση με δίκαιον θυμόν*», (Θούριος, στίχ. 71).

Το σπουδαίο καθήκον του κειμένου να δημιουργήσει την αιτιολογία
για τη διασκέλιση από το δουλικό στον ελεύθερο χώρο υπαγορεύει
στον Ρήγα να μη θέτει σχεδόν πουθενά στο μήνυμά του το θέμα για
την αυτοθυσία και για τους κινδύνους, οι οποίοι καιροσκοπούν στην
επανάσταση, το απροσπάτετο, ακόμα και όταν είναι οπλισμένο, κατά
κανόνα πάντοτε με πιο ανίσχυρα μέσα για πόλεμο από τα των αφε-
ντάδων δουλικό κορμί. Απεναντίας, η νίκη είναι δεχτή από πριν σαν
σίγουρη, και για την ενίσχυση της αξιοπιστίας του αξιώματος αυτού ο
«*τερατωδώς*» παραδειγματικός λόγος υπαγορεύει και την κατάλληλη
από την άποψη της λογικής του αν και τρομάζουσα με την ακρότητά
της, σαν την «πόση» του αίματος, αντίδραση του ήρωα, ο οποίος «*τρώει
την Τουρκία / το Γένος να σώσει*» ή του Σπαρτιάτη στασιαστή, ο οποίος
«*τρώει, πατεί, ξεσχίζει / την Τουρκία, βρε παιδιά!*» είναι από τον Ύμνο
Πατριωτικό, στροφή 29 και 34 αντίστοιχα (σημ. επιμ.). Με άλλα λόγια,
οι ποιητικές προπαγανδιστικές πολιτικές απαιτούν κατηγορηματικά την
κοπή του σιαμαία κολλημένου δουλικο-αφεντικού σώματος να γίνει όχι
απλώς με μοίρασμα, αλλά με «φάγωμα» του ενός μισού από το άλλο.

Στα σκοτεινά μυθο-αρχέτυπα σπλάχνα αυτής της ανθρωποφάγου
υπόθεσης ανταγωνίζονται μακάβριες αναμνήσεις από τις νικηφόρες,
θυσιαστικές αρχαίες τελετές, «κυκλώπεια» ένστικτα και αρχέγονες
αγωνιστικές ανακλάσεις, που άφησαν ίχνη και στο δικό μας φολκλόρ
και από κει στην λογοτεχνία, όπου όμως η λειτουργία του φαγώματος
αποδίδεται μετωπικά μόνο στο σπαθί, στο βόλι και στα αισθήματα.
«*Κοφτερά το έφαγε το σίδερό μας*», εξακριβώνει λακωνικά ο Ρακόβσκι
διαμέσου του ήρωα του Ντραγκόι από τον «*Οδοιπόρο στα δάση*» για το
αποτέλεσμα από την επιτυχή επίθεση της κλέφτικης ομάδας, αγαπημένη

υπόθεση σ' ολόκληρη την αφήγηση των ποιητικών κεμένων του, που το καθήκον τους είναι ακριβώς να δημιουργήσουν την πεποίθηση, ότι η γραμμή που χωρίζει την ελευθερία από τη σκλαβιά είναι υπερβατή.

Πολύ περισσότερο σ' αυτό ακριβώς το καθήκον, παρά στα αναμφισβήτητα κοινά ενεργειακά πεδία των κεμένων με το φολκλόρ, προπαντός με τα κλέφτικα δημοτικά τραγούδια, υποτάσσεται και η ρομαντική ιδανίκευση της ζωής και των ανθρώπινων σχέσεων των κλεφτών, καθώς και στις νίκες, που επιφέρουν στους καταπιεστές. Στη ρομαντική στιλιστική της σύγχρονης με το Ρακόβσκι ελληνικής ποίησης, θαυμαστής της οποίας σε λίγα χρόνια θα είναι και ο Γκριγκόρ Παρλίτσεβ με το στεφανωμένο στον αθηναϊκό ποιητικό διαγωνισμό έπος του «Ο Αρματωλός» ο Ρακόβσκι οικοδομεί στα όρια της αφήγησης του Ραντόι και μια συντομότερη «της ρομαντικής του τάφου» υπόθεση. Παίρνει την αφορμή να δημιουργήσει ένα από τα σπουδαιότερα του μυθολογήματα, με λίγες εξαιρέσεις απαρατήρητο από τους ερευνητές - «*Ζει ο υπερασπιστής της πατρίδας, εγείρουν μνημείο πάνω στα οστά!*» και να το κληροδοτήσει με μεγαλοφυή απαθανάτιση, εξ ίσου και όχι λιγότερο με τον άλλο πιο νέο συναγωνιστή του Χρήστο Μπότεβ.

Αντίθετα από τον Ρήγα, που οι εκφραστικές ιπποπέδες των τριών «πατριωτικών ύμνων» του τον εξαναγκάζουν να στιγματίσει την επιβουλή πάνω στο σπίτι, στις διακοπές του ρητορικού καλπασμού, κάτι που και προϋποθέτει τη λαχανιασμένη επανέκθεση και αυξημένη αρχέτυπη δαίμονοποίηση της υπόθεσης, ο Ρακόβσκι έχει τη δυνατότητα να διαρθρώσει το θέμα σε βολικό αφηγηματικό ποιητικό παράδειγμα σε μια από τις πολλές γλώσσες του μαρτυρούντος λόγου τόσο σ' όλη την ποίηση του, όσο και προπάντων στον «*Οδοιπόρο στα δάση*», όπου αυτός όχι τυχαία, ακόμα στο πρώτο από τα αφηγήματα του Ντραγκόι θέτει το μοτίβο για την επιβουλή πάνω στο σπίτι σαν απόλυτα δεσπόζον στην αιτιολογική στρατηγική του κεμένου. Στη λυρικο-δραματική αφήγηση της ομολογίας του Βέλκο, αυτός ευεξήγητα μετατοπίζει σε πιο πίσω

πλάνο ακόμα και την συναισθηματικο-αιτιολογική ώθηση του προσω-
πικού του δράματος, άδικα βαλμένος πολλά χρόνια στη φυλακή.

Η έντονα εκφραστική τροπολογική ταυτολογία εδώ «άγρια εξα-
γριωμένος» είναι εξουσιοδοτημένη να εκφράσει το ανώτατο σημείο
της συναισθηματικής αιτιολογίας του ήρωα να σκοτώνει, μόλις μετά
την υπενθύμιση των αξιόλογων για όλα τα κείμενα του Ρακόβσκι και
με βεβαιότητα αιτιολογημένες γνωστές ενέργειες των «δικών τους
σφαλιμάτων»: *«Μητέρες, πόσο κλαμένες είστε! /... Δεν λυπήσατε μικρά
παιδιά! – Πόσες γυναίκες διακορεύσατε!... / Φτωχά χωριά κραυγάζουν
δυνατά... / βεβηλώνονται αηδιαστικά τα σπίτια μας!»*. Με την ίδια
τροπολογική ταυτολογία, ακόμα και σε πλατιά ηχητικό-εκφραστική
παράλλαξη «θηριά άγρια εξαγριωμένα» και σαν σε πλάνο μακρινής
αντιστοιχίας της ελληνικής διπλής χρήσης του «θηριά», ο Ρακόβσκι
προκαλεί σε ένα επόμενο χωρίο της λυρικής αφήγησης του ιστορήματος
του Βέλκο τις ίδιες ενέργειες, μόνο που σε αντίστροφη αξιολογικο-
επικυρωτική σειρά: *«Ωραίες άκακες τρυφερές παρθένες / με βία αθώες
διακορευμένες, / άσχημοι αλλόθρησκοι τις έσερναν, / θηριά άγρια
εξαγριωμένα!»*.

Στην πρώτη παράλλαξη του έργου είναι χειροπιαστή η μεταξύ των
κειμένων σχέση με το παράδειγμα του μαρτυρούντος λόγου του «Θου-
ρίου» του Ρήγα, πρώτα στο πλάνο της τονισμένης ρητορικής εξήγησης
της ενδιαφέρουσας για μας ανάκλασης με σχετικά σύντομες, στο φόντο
της ιδιάζουσας στην ποιητική γλώσσα του Ρακόβσκι «μορφωτικής»
πολυλογίας, εξηγήσεις του Νεαρού για τις αιτίες, που τον οδήγησαν
στην συζητούμενη με το δασικό πουλί μοιραία βιοτική εκλογή του:

*Ορμούν τότε πραγματικά όλοι οι άνθρωποι
και με μεγάλη οργή κυνηγούν τους αλλόθρησκους,
όμως όταν με επιδρομή και επίθεση
η πατρίδα του καθενός και το σπίτι του πολιορκούνται,
τότε ο πιο αδύνατος παρομοιάζει με λιοντάρι,*

*στην τρομερότατη απελπισία παροτρύνεται,
την περιουσία, τη ζωή, όλα προσφέρει
για την αγαπημένη ελευθερία οικεία και πολυακριβή,
το ίδιο το γυναικείο φύλο ανδρείως εξεγείρεται,
την πατρική εστία, τη γενέτειρα υπερασπίζεται...*

Ακόμα σ' αυτή, διατηρημένη στο αρχείο του, την πρώτη παραλλαγή ο Ρακόβσκι υπαγορεύει σε τρία χωρία και την πιο ευαίσθητη για το Βούλγαρο, σαν βαλκάνιο άνθρωπο, υπόθεση, στη μεγάλη αφήγηση για την επιβουλή πάνω στο σπίτι του, που πρόκειται να αναπτύσσεται ευρύτερα αργότερα στη δημοσιευμένη παραλλαγή του έπους διαμέσου της ιστορίας του Ντραγκόι για την αρπαγή της αδελφής του από τους Τούρκους:

Τον λένε νεαρό Στογιάν...
Την αγαπημένη του αδελφή Τούρκοι άρπαξαν,
την τιμή του με βία ζημίωσαν,
της δίκαιης εκδίκησης
ανέλαβε αυτός το φλογερό στάδιο.
...
Ξέρεις πόσες κοπέλες οι Τούρκοι βίασαν,
πόσα χωριά σκόρπισαν, τα αγαθά τους λεηλάτησαν....
...
Να τους σφάζουν Τούρκοι αιμοβόροι ανελέητα,
να ατιμάζουν κοπέλες καθημερινώς.

Ενδεικτικό είναι ότι σχεδόν δεν υπάρχει ποιητικό έργο του Ρακόβσκι, στο οποίο αυτή η υπόθεση να απουσιάζει, ιδιαίτερα στη συζητημένη κιόλας εδώ χαρακτηριστικά οδυνηρή για το βαλκάνιο άνθρωπο ανάγλαση στο θέμα του βιασμού των γυναικών. Στα κείμενα του Ρακόβσκι συχνότερα γίνεται αναφορά σε κοπέλες, μια και στο αξιολογικό

σύστημα της πατροπαράδοτης πατριαρχικής ηθικής εισάγει πεδία όλο και πιο ευαίσθητων εντάσεων. Θα αναφέρω μόνο άλλα τρία από τα πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα, καθώς τα δύο πρώτα είναι από την «*Αδικη αποκοπή από τη Δακία 10 Ιουνίου 1856*» και «*Απομάκρυνση από τη Βουλγαρία ενός φλογερού πατριώτη στο έτος 1853*»:

*Αθώες κοπέλες, διακορευμένες,
κλαίνε απελπισμένες τη ζωή τους,
παιδάκια, στερημένα γονέων,
οδύρονται με σπαραξικάρδια φωνή.*

...

*Αδέλφια μου βαρύτατα καταπιεσμένα!
Κοπέλες ντυμένες με μαύρη λύπη,
οι ιεροί ναοί μας ρημαγμένοι
από την τουρκική αλλόθρησκη θηριώδη απιστία!*

Η προσεκτική ματιά δε θα παραλείψει στα δύο πρώτα παραδείγματα την ανεπίδεκτη αλλά πολυσήμαντη επιλογή του περιβάλλοντος, στο οποίο είναι έκθετη η τραγωδία των «*αθώων κοπέλων διακορευμένων*» και των «*κοπέλων ντυμένων με μαύρη λύπη*», στην πρώτη περίπτωση «*παιδάκια, στερημένα γονέων*», και στη δεύτερη «*οι ιεροί ναοί μας ρημαγμένοι*», όλο βαλκανικές πατριαρχικο-ηθικές ανακλάσεις και συμπλέγματα της πιο υψηλής και της πιο ευαίσθητης σειράς. Το τέταρτο τετράστιχο από την αρχή της πρώτης ολοκληρωτικά αναπτυγμένης ροής του μαρτυρούντος λόγου, το ιστόρημα του Ντραγκόι στον «*Οδοιπόρο στα δάση*», έχει συγκεντρώσει σε μια περιληπτική εκφραστική αποκαλυπτική εικόνα τις σκορπισμένες, όπως στα προηγούμενα κείμενα, ανέκδοτες παραλλαγές. Έτσι και στο ίδιο το έπος και στα άλλα ποιήματα τέσσερις από τις πιο αντιπροσωπευτικές και πιο τρομερές μορφές του εκβιασμού: «*Γάμους με βία βρομερά βεβλώνουν! / Ατιμάζουν αθώες κοπέλες! / Με βία εκτουρκίζουν ανήλικα παιδιά, / άντρες*

αναστενάζουν σε σκοτεινές φυλακές!». Η τοποθέτηση αυτής της εικόνας της ολοκληρωτικά ατιμασμένης οικογένειας, καθώς και εν γένει όλου του ιστορήματος του Ντραγκόι για τη ατιμασμένη αδελφή-κοπέλα, ακόμα στην ίδια την αρχή του έπους, είναι αφ' εαυτού της σημαδιακή σύμβαση, δηλώνοντας έτσι ο ηγέτης το θέμα του μηνύματος του, και ο έχων ότα ακουέτω.

Η πλέον παραδοσιακή για τους ερευνητές του Ρακόβσκι λεπτομερειακή ή μερική τροπολογική της υπόθεσης ή γλωσσική συνταύτιση του λαογραφικού της υπόθεσης του υπόβαθρου των ιστορημάτων του Ντραγκόι και του Βέλκο, μας ελευθερώνει από την ανάγκη να το κάνουμε εδώ⁹³. Υπόψη του καθήκοντός μας πιο σπουδαίο είναι να αναγνωρίζουμε την καλλιτεχνικο-ιδεολογηματική στρατηγική σαν καλά μελετημένη συμμόρφωση με πιο αισιόδοξη αποδεκτή προοπτική μιας λαογραφικής υπόθεσης, παρά παρόμοια εξ ολοκλήρου συνθεμένη από τον συγγραφέα. Μη ξεχνώντας το αιτιολογικό υπερκαθήκον όλων των κειμένων, ο Ρακόβσκι απλώνει χέρι σε ένα μοντέλο, που απέδειξε πια ακριβώς από αυτήν την άποψη υψηλή αποτελεσματικότητα: το κλέφτικο δημοτικό τραγούδι με όλο του το σύμπλεγμα καλλιεργημένων ανακλάσεων τόσο σχετικά με τα πεδία της πιο οδυνηρής ευαισθησίας του θέματος για την προσβολή του σπιτιού, όσο και στο πλάνο της ιδανικοποίησης, όχι μόνο αυτού του σπιτιού, αλλά και του καινούριου, του δασικού, του βουνήσιου, του ελεύθερου σπιτιού, του προσώπου που έχει κάνει την επιλογή του, με τρόπο απaráλλαχτα κοντινό και αποτελεσματικό στο προπαρασκευαστικό ρόλο, που του καθορίζεται, σε εκείνον, που προτείνει ο ηγετικός και κρατικο-δημιουργικός λόγος.

93. Από τις πιο παλιές μελέτες θα υπενθυμίσω μόνο τρεις πιο σπουδαίες: Αρναούντοβ, Μ., «Ο Ρακόβσκι και ο «Οδοιπóρος στα δάση»». Από την ιστορία της βουλγαρικής λογοτεχνικής της Αναγέννησης. Συλλογή της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών, τ. 9, Σόφια, 1918. Ντίνεκοβ, Π., Το έπος «Οδοιπóρος στα δάση», Πρόλογος στον «Οδοιπóρο στα δάση», Σόφια, 1958. Πετκάνοβα-Τότεβα, Δ., ««Οδοιπóρος στα δάση» και το δημοτικό τραγούδι», Σλαβιάνσκα φιλολογία, τ. 5, Σόφια, 1963.

Όχι μόνο στις τρεις παραλλαγές του «Οδοιπόρου στα δάση», αλλά και στις «Σημειώσεις» προς την τυπωμένη, καθώς και σε μια σειρά από τα άλλα ποιητικά έργα του, όπως «Ωδή εις το χωριό Κότελ», «Ανάμνηση για τη γενέτειρα», «Ελπίδα, ευτυχία μέσα μου γεννήθηκε», «Αρχή της αγάπης», έμμοινα επαναλαμβάνεται σε μερικές στιγμές και σχεδόν κυριολεκτικά η ιδανικοποιημένη ρομαντικο-ειδυλλιακή εικόνα του βουλγαρικού κόσμου, προπάντων στη φυσική του σύσταση, του μεγάλου, του κοινού βουλγαρικού σπιτιού, το οποίο αποδειχεται καλά σχεδιασμένη και έντεχνα προοπτικο-ιδεολογηματικά πραγματοποιημένη ανάμειξη των ιδανικοποιημένων υποστάσεων των δύο βουλγαρικών σπιτιών, του σχετικά υπερασπισμένου, του πραγματικού, και του μέγιστα ελεύθερου, του μυθοποιημένου. Έτσι και η καταδίκη του σε μελλοντική επιβολή αποδεικνύεται κατά τη στιγμή της αγωνιώδους πραγματοποίησής του γεμάτη με ανύποπτα δυνατές αγωνικο-γεννητικές αιτιολογικές δυνατότητες, που είναι ιδιαίτερα παραγωγικές στη διαδικασία της πιο βαθμιαίας, ή και της πιο πιεσμένης, αλλά σε όλες τις περιπτώσεις συνολικής αλλαγής της συνταύτισης, της εναλλαγής της δουλικής συνταύτισης με αυτή του «άλλου», του αναφερομένου μόνο στα κλέφτικα τραγούδια ελεύθερου ανθρώπου.

Σε αντίθεση με το Ρήγα, ο οποίος καταγγέλλει την επιβουλή κατά του σπιτιού ευθεία-εξυβριστικά, ο Ρακόβσκι βάζει μπροστά το κατηγορητήριο του γεμάτο με συγκλονιστικά για την σκληρή ανθρώπινη ψυχή αφηγήματα για συγκεκριμένα μαρτύρια, που ο σκοπός τους είναι να κάνουν αυτόν τον κατηγορικό λόγο όλο και πιο αποκαλυπτικό, ρητό και δυνατό, για να τον αναγκάσουν να υπολογίζει στις ανεξάντλητες δυνατότητες για πολύπλευρη και έντονα συγκινητική επίδραση όχι τόσο του καυτηριάζοντας ρητορικά, όσο του καλλιτεχνικο-επινοημένου μαρτυρικού λόγου. Σαν καλός γνώστης όχι μόνο της λαογραφίας, αλλά προπαντός της ανθρώπινης ψυχής και των μηχανισμών με τους οποίους πιο γρήγορα και ισοδύναμα στο ανατεθειμένο καθήκον μπορεί να ασκείται επίδραση πάνω της, ο ηγέτης-ποιητής δεν μένει μόνο στα

προθύμως παραχωρημένα του, από την παράδοση των δημοτικών τραγουδιών μοτίβα για την αρπαγή της Βουλγάρας κοπέλας από τους Τούρκους ή για την μετατροπή του ήσυχου νεαρού σε τρομερό εκδικητή, καταναγκασμένο από τις περιστάσεις και να παραβιάζει βασικούς ανθρώπινους ηθικούς κανόνες⁹⁴.

Παίρνοντας αφορμή μόνο από αποσπασματικές υπαγορεύσεις της λαογραφίας, έχοντας ακούσει αμέτρητες πραγματικές συγκλονιστικές ιστορίες κατά τις πολύχρονες βαλκανικές περιπλανήσεις και επαφές του με ανθρώπους διαφορετικών εθνοτήτων και κοινωνικών κατηγοριών, στηριζόμενος και στις δικές του παρατηρήσεις από την περίοδο που πέρασε στην τρομερότερη κωνσταντινουπολίτικη φυλακή, αναμφισβήτητα δημιουργικά συμπληρώνοντας το πραγματικό με το φαντασιώδες-πιθανό εικονογραφεί για πρώτη φορά και τόσο επιβλητικά στη λογοτεχνία μας την τρομερή υπόσταση του κάτω κόσμου. Είναι χθονιο-μακάβρια εικόνα των απάνθρωπων βασάνων στον σχεδόν στερημένο από διαχωριστική γραμμή μεταξύ κυριολεξίας και μεταφορικότητας, πραγματικά κάτω-επίγειο άδη των τουρκικών φυλακών, ο οποίος μένει αναλλοίωτος και μετά τις έντονα κηρυγμένες κάτω από την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων «ευρωπαϊκές» μεταρρυθμίσεις από την εποχή του Τανζιμάτ, όπως σχολαστικά στον παθητικό τόνο του ηγετικό-δημοσιογραφικο-πολιτικού λόγου με σαφές καθήκον και σκοπό εξακριβώνεται στις «Σημειώσεις», οι οποίες προσφέρουν πεζογραφικο-αφηγηματικο-περιγραφική και όχι λιγότερο φρικιαστική έκθεση της ίδιας εικόνας⁹⁵.

94. Λεπτομερείς παρατηρήσεις πάνω σ' αυτήν την σπουδαία σε ηθικο-ψυχολογικό πλάνο λεπτομέρεια στο ιστόρημα του Βέλκο προτείνει η Κ Στάνεβα στο πλάνο της εκτενής και ενδιαφέρουσας ανάλυσης, την οποία κάνει για το έπος στο βιβλίο της *«Απολογία του βουλγαρικού...»*, σ. 102-106, σημειώνοντας ότι «οι ουμανιστικές αξίες δεν εφαρμόστηκαν και είναι ανεφαρμόσιμες στην άβυσσο γεννημένη από την μακραίωνη και συνεχώς αυξάνουσα αντίθεση», (σ. 104).

95. Με αφορμή των *«Σημειώσεων»*, τις οποίες ονομάζει *«γλωσσάριον»* ο Άνι Τλκοβ αναφέρει ότι «χρησιμοποιεί το ίδιο υψηλό και πολεμικά εντατικό

Πέρα από κάθε αμφιβολία είναι το ότι εδώ ο μαρτυρών λόγος δεν καθορίζει στον αναγνώστη απλώς το ρόλο του ξεναγόμενου ανά τον Άδη Δάντε, για να του εμπνέει προαναγεννησιακές προαισθήσεις πανουμανιστικού ή πιο συγκεκριμένου κοινωνικού χαρακτήρα. Με φανερή προμελέτη πραγματοποιεί επίμονα και σταθερά την αναθεμένη του από την συνολική στρατηγική του ηγετικού λόγου αποστολή να εξασθενήσει ένα από τα πιο σίγουρα θεωρήματα της δουλικής οικουμένης, αποδείχνοντας ότι στους μακάβριους κύκλους και του κάτω και του απάνω δουλικού άδη μπορεί να μπει κανείς πολύ συχνά παρά τη τήρηση των διακανονισμών. Σ' αυτό το όχι λιγότερο σημαντικό απ' ότι στην προσβολή του σπιτιού αιτιολογικο-εθνεγερτικό ιδεολόγημα του ηγετικού λόγου του Ρακόβσκι αναθέτεται πια να υπολογίζει τόσο σε συναισθηματικο-ανακλαστικά όσο και σε πραγματικο-λογικά γκρεμίσματα στο μακραίωνα καλλιεργημένο διανοητικό σύστημα της ολεθριο-απατηλής άνεσης του δουλικού χώρου.

Η ιδέα για την προσβολή του σπιτιού στην έννοια της αναγκαστικής τοπικής μετατόπισης του βαλκανικού ανθρώπου, της βίαιης εξαγωγής του από το συντεταγμένο σύστημα του επιθυμητού σαν αιώνιου (μα και που φαίνεται τέτοιο στην προγονικο-πατρική αναδρομικότητα) πεδίου του πατριαρχικο-οικογενειακού τοπικο-κοινωνικού κόσμου⁹⁶, είναι κατ'

στυλ, έτσι αυτός εμφανίζεται μάλλον σαν καθρέφτης, παράρτημα και παράταση, όπου οι μεταφυσικές μετακινήσεις στη ζήτηση του μυστικού και στην φανέρωση μπορούν να διαρκούν άπειρα». Βλ.: Έλκοβ, Α., «Αναγεννησιακή αισθητική: το ύψος», *Λογοτεχνική εφημερίδα*, τ. 20, 14-20 Αυγούστου 1995. Για τις «Σημειώσεις» βλ. από τις νεότερες μελέτες και Νικόλοβα, Ιου., «Σχόλιο του Γ. Σ. Ρακόβσκι για το έπος “Οδοιπόρος στα δάση”». Εισ: *Λογοτεχνία και αναγέννηση*. Πλόβντιβ, 1994.

96. Εκτός από τα πολλά χωρία στα ποιητικά έργα του εν όψει των καθηκόντων του μαρτυρούντος λόγου του ο Ρακόβσκι έκανε στη στυλιστική της εθνογραφικής περιγραφής σύντομο ειδυλλιακό χαρακτηρισμό του βουλγαρικού πατριαρχικού τρόπου ζωής και στις «Σημειώσεις προς τον “Οδοιπόρο στα δάση”»: «Να μένουν μαζί σε ένα σπίτι ολόκληρα γένη, να είναι υπάκουα και πειθήνια σε ένα γέροντα, ο οποίος διευθύνει όχι μόνο τα οικιακά, αλλά

αρχήν θεμέλια στην αιτιολογικο-εθνεγερτική ενέργεια του μαρτυρού-
ντος λόγου, παρουσιάζεται υποχρεωτικός υποθεσιο-ιδεολογηματικός
ολοκληρωτής όλων των ποιητικών αφηγήσεων στον «Οδοιπόρο στα
δάση» και όχι τυχαία ο Ρακόβσκι ποντάρει σ' αυτή, ακόμα στην πρώτη
επεξεργασία του έπους:

*Κάποιοι δαίμονας, μαύρος και πονηρός,
με αυστηρή και κακή καρδιά ανελέητα
εξεγέρθηκε και σκληρά με βασανίζει,
από την πατρίδα μου πάντοτε με απομακρύνει,
η ψυχή μου φλογερά αναπνέει εκδίκηση.....*

Στα κείμενα των Ρήγα-Ρακόβσκι η ιδέα για αυτά όμως καθόλου
δεν είναι μόνο κατάλληλη αφορμή για εσκεμμένες συναισθηματικές
εμπνεύσεις, όσο και να τη συναντούμε σ' αυτήν τη λειτουργία είτε σε
πρωταγωνιστική είτε στην βοηθητική ιδιότητα και στους δύο ύμνους
του Ρήγα, και σε όλες τις δραματικο-λυρικές αφηγήσεις του Ρακόβσκι,
δύο από τις οποίες ακόμα στους τίτλους τους φέρουν τον εννοιακό
συνταυτιστή αυτής της μετατόπισης «Απομάκρυνση από τη Βουλγαρία
ενός φλογερού Βουλγάρου πατριώτη στο έτος 1853» και «Άδικη απομά-
κρυνση από τη Δακία, την 10 Ιουνίου 1856», και στον «Οδοιπόρο στα
δάση». Στην δυναμική ιδεολογηματική προοπτική του ηγετικού λόγου
η συγκεκριμενο-τοπική μετατόπιση είναι όχι μόνο αφορμή εισαγω-
γής στον ευκλείδιο-ακίνητο χώρο του μοναδικά δυνατού αξιώματος
για εξαγωγή από το συνολικό συνταγμένο σύστημα. Αν ειπωθεί στη

θεωρείται και σαν ιερό πρόσωπο, δηλαδή εκτελεί τα χρέη και του ιερέα σε
μερικά παλιά και νέα έθιμα, σαν όταν θυμιατίζουν θυσίες (κουρμπάνια) στην
εορτή του Αγίου Γεωργίου και στην εορτή του Αγίου Νικολάου κ.λπ. Εκείνος
θυμιατίζει και λέει μερικές δεήσεις. Έτσι είναι σε κάθε γένος, και κάθε χωριό
διευθύνεται από τέτοιο γέροντα ο οποίος ονομάζεται δημογέρον, πρόγκιπας
και δήμαρχος κ.λπ. Αλλά ξενοφιλία και φιλοξενία, πιο είναι το πιο παινε-
μένο προσόν του σλαβικού γένους στη Βουλγαρία, εκτελείται με μεγαλύτερη
ευχαρίστηση και ξήλια γενικά από όλους τους Βουλγάρους».

γλώσσα μιας από τις προαναφερόμενες ρητορικές πολιτικές του Ρήγα, ο δυνατός πόνος από το σχίζοντα τη σάρκα χωρισμό των δύο σωμάτων, του δουλικού και του αφεντικού, πρέπει να μετατραπεί σε όλο και πιο δυνατή αιτιολογία για το φάγωμα του ενός από το άλλο.

Γι' αυτό και ο Ρήγας, σαν να έχει ξεχάσει πως είχε διατυπώσει ακόμα στην αρχή του «Θούριου» το δράμα των συμπατριωτών του, ο χαμένος παράδεισος της πατριαρχικο-ειδυλλιακής τους δουλικής ύπαρξης, με όλο το υπόλοιπο κείμενο, όπως και με τον «Πατριωτικό Ύμνο» τονίζει με όλη τη δυνατή ρητορική αιτιολογική ισχύ του ηγετικού λόγου του την μοιραία ανάγκη για μετατόπιση σε άλλη τοπικο-βιωτική, αλλά στην ουσία διανοητική θέση, δηλαδή από την ειρηνική ύπαρξη στις νεκρές τροχίες της δουλικής οικουμένης - στο φέρον όχι πια φόβο, αλλά ελπίδες ελεύθερο χάος της εξέγερσης. Όχι τυχαία ακόμα και τον Πασβάντογλου τον καλεί να «ριχτεί» στον Αίμο και να «φωλιάξει» εκεί σαν αετός, ούτε είναι τυχαία η διαλογή ακριβώς φιγούρας σαν του ισχυρού αποστάτη του Βίντιν για παρεμβολή μέσα σ' αυτήν παρόμοιας ιδέα· αυτός είναι η υλοποιημένη μορφή της ακόμα δύσκολα φανταζόμενης για τη σκλάβικη συνείδηση δυνατότητας για επιτυχή επιβολή πάνω στην παντοδυναμία του Σουλτάνου. Οι επισημάνσεις ταυτόχρονα για νικηφόρο παλικαρήσιο καλπασμό και για ιλιγγιώδες ύψος της κατεύθυνσης καθορίζουν και επιτυχώς υποβάλλουν ακριβέστατα τις παραμέτρους, την προοπτική και τις αισιοδοξίες ακριβώς της πνευματικής σημασίας της μετατόπισης.

Ο Ρακόβσκι θα το διατυπώσει επανειλημμένα με το ρητορικο-κλητικό τρόπο του λόγου του, αλλά πιο δυνατά πάλι στον «Οδοιπόρο στα δάση»: «Δρόμο! Εμπρός! Σε άλλη τροχιά!» αφού η ιδέα για τη διανοητική μετατόπιση διατυπωμένη με τη λειτουργούσα και σήμερα στη γλώσσα μας μεταφορική χρήση του ρήματος «κινούμαι» θα συνδεθεί με το παραδοσιακό βαλκανικό αναγεννησιακό μυθολόγημα του ονείρου του σκλάβου:

*Γιατί κάθονται έτσι κουρασμένα κοιμισμένοι!
Γιατί περιμένουν οι καημένοι και χασμουριούνται!
Ποιος άλλος θα τους λυπηθεί!
Αν μόνοι τους δεν κουνηθούν!*

*Εκεί! Εκεί γρήγορα πρέπει να πάω,
η τύχη της πατρίδας με καλεί,
δάση, βουνά θα γυρίσω,
η ελευθερία μας εκεί θα ιδρυθεί!*

*Γενναίους απογόνους θα διεγείρει!
Πολλά παλικάρια θα παρουσιαστούν!
Θα προβληθεί η δόξα των προγόνων!
Με φωτεινή νίκη θα στεφτούν! (σσ. 183-184).*

Με το «κουρασμένα κοιμισμένοι» και «χασμουριούνται» ο μαρτυρών λόγος όχι μόνο συνταυτίζει για άλλη μια φορά τη σημασία, το σκοπό και τα αιτιολογικο-εξεγερτικά καθήκοντα του ηγετικού λόγου, να πατηθούν βάνανυσα και αποφασιστικά τα «δάση» και «τα βουνά» στην νεκρή κοιλάδα της ολέθριας δουλικής άνεσης, ως προς την τοποθέτηση σε άλλο χωρίο του έπους σε θέση αντιπαράθεσης, έναντι της ιδέας μετατόπισης ακριβώς σαν «ακινήσις» όχι τυχαία σε ομοιοκαταληξία και με το «κτηνώδη υπομονή». Γι' αυτό και οι ομοιοκαταληξίες του τελευταίου τετράστιχου αναμφίβολα επισημαίνουν αρχετυπο-λαογραφικά υποχρεωτικές τρεις κινήσεις-προσπάθειες «κινήσει», «παρουσιαστούν», «προβληθεί» μόλις μετά τις οποίες νικηφορο-θριαμβευτικά μπορεί να έλθει και το έπαθλο «στεφτούν». Μάλλον οργισμένα καλεί και ο Ρήγας ακόμα στους πρώτους δύο στίχους:

*Τι καρτερείτε, φίλοι κι αδελφοί,
Και δεν κουνιέστε με γλώσσα, καρδιά, με σπαθί;*

Γενικεύοντας, ο μαρτυρών λόγος προτείνει και βασίζει την ιδέα της διανοητικο-τοπικής μετατόπισης του βαλκάνιου ανθρώπου από το δουλικό χώρο «σκλάβοι μην είστε πια, / ούτε να ονομάζεστε» κρίνει ο Ρήγας, μπορεί έτσι πια να την παραχωρήσει για τελική μετατροπή σε ιδεολογηματικό πρωτοπλάστη των μυθοπλαστικών και καλλιτεχνικο-συναισθηματικών ενεργειών του «μορφωτικού» και μασσαλιωτικο-κλητικού λόγου.

Η φανερά δηλωμένη στα κείμενα και του Ρήγα και του Ρακόβσκι επιθυμία για τη σύλληψη της επιβουλής πάνω στο σπίτι και σαν υπόσταση της εξασκημένης κάποτε και που συνεχίζει να πραγματοποιείται βίας πάνω στο κοινό Σπίτι (το Κράτος, η Πατρίδα), αντιμετωπίζει την κεκτημένη αντίσταση της περίπτωσης. Ότι δηλαδή το επικοινωνιακό πεδίο του βαλκανικού παραληπτικού μοντέλου δεν είναι ακόμα πλούσιο σε ανάλογες στο υπερκαθήκον (δημιουργία αιτιολογίας) παραληπτικές, δεκτικές προσδοκίες, στο δικό του παράδειγμα των αξιών. Ο κλέφτης των δημοτικών τραγουδιών με την αδιευκρίνιστη, έστω και ελκυστική, κοινωνικοπολιτισμική κατάσταση του ελευθέρου «δασικού πουλιού», που ακόμα περιπλανιέται στους μη αναγνωρίζοντες τη δουλική συνταγματική ελευθέρους και ψηλούς, και στην κύρια και στη μεταφορική σημασία, δημόσιους επικοινωνιακούς χώρους, συνεχίζει το ηρωικό έπος με τις επί αιώνες καλλιεργημένες σπάταλες ηρωικές, λεκτικές και μελωδικές, χειρονομίες. Διηγείται τα ρομαντικά παραμύθια του για τους παλιούς καιρούς και οι εμφανισμένες πρώτες ποιητικές επαναστατικές εκκλήσεις είναι ακόμα επεισοδιακές, πολύ συχνά γενικευμένο-αφηρημένο-μεταφορικές, όπως του Τσίντουλοβ, και άλλες σαν του Σλαβέϊκοφ π.χ. δε βγαίνουν στο φως, ενώ στην ελληνική ποίηση εμφανίζονται μόλις μετά τον Ρήγα. Γι' αυτό ξανά κατά την συγκρότηση του «επιστημονικο-εκπαιδευτικού» θεσμού λόγω της

ομοιότητας των καθηκόντων, αλλά σε διαφορετικό τύπο αποδείχεται αναπόφευκτη η δραστηριοποίηση των ιστορικών ιδεολογημάτων και πολιτισμικογενών, δηλαδή ανοίγει η νέα «σταδιοδρομία» για τον «μορφωτικό» λόγο, νομιμοποιημένο ίσως συντομότερα και ακριβέστερα σε ένα τετράστιχο της *«Απομάκρυνσης από τη Βουλγαρία ενός φλογερού Βουλγάρου πατριώτη το έτος 1853»*:

*Λαός στερημένος δοξασμένης αρχαιότητας,
ζει σε κτηνώδη μακριά υπομονή!*

*Δεν σκέφτεται κανένα προγονικό καλό,
αποφεύγει κάθε ελεύθερη επιδίωξη!*

Έτσι ο ηγετικός λόγος ταυτόχρονα με τη διαπίστωση δηλώνει σαφώς και τη θέση του προς το αντικείμενό της, που στο παράδειγμα του λόγου αυτού σημαίνει και αιτιολογία της δραστηριοποίησης αντίστοιχων προς την ουσία του καλλιτεχνικο-γραμματολογικού θεσμού μηχανισμών για τη μέγιστη επιτυχή προσαρμογή στην ποιητική του ροή κατάλληλων πληροφοριακών, ως προς το περιεχόμενο, πυρήνων του επιστημονικο-εκπαιδευτικού θεσμού, για μέγιστη λειτουργική διάθεση στο χαρακτηριστικό γλωσσικό περιβάλλον της ποίησης του Ρακόβσκι των πιο σημαδιακών και εμβληματικών πολιτισμικο-ιστορικών ιδεολογημάτων και μυθολογημάτων, που φέρνουν εννοιολογικά δευτερεύουσα εκτίμηση του ιστορικού γεγονότος, για την οποία αναφέρει η Κλ. Πρωτοχρίστοβα με αφορμή το ποίημα «Αγώνας» του Χρίστο Μπότεβ⁹⁷.

Εκεί, βεβαίως, υποδείγματα για την «δοξασμένη αρχαιότητα» και το «προγονικό καλό» υπάρχουν άφθονα. Η προσέλκυσή τους ελάχιστα μπορεί να είναι πρόβλημα για έναν εθνο-πολιτισμικό οικοδόμο σαν τον

97. Πρωτοχρίστοβα, Κλ., *Η ευφωνία της παραφωνίας. Προσπάθειες πάνω στο κείμενο*. Σόφια, 1991, σ. 20.

Ρακόβσκι και αυτό κάνει κάποιους από τους σπουδαιότερους ερευνητές του έργου του από το πιο πρόσφατο και το πιο απομακρυσμένο παρελθόν να βλέπουν τον «Οδοιπόρο στα δάση», «Άδικη απομάκρυνση από τη Δακία, την 10 Ιουνίου 1856», «Απομάκρυνση από τη Βουλγαρία ενός φλογερού Βουλγάρου πατριώτη το έτος 1853», «Ανάμνηση της γενέτειρας», «Διασκέδαση στην καραντίνα του Κουμπέη», «Ανάμνηση αρχαιοβουλγαρική για τα ερείπια της παλιάς ένδοξης πόλης Τσαρβένα βοντά (Κόκκινο νερό) κοντά στο Ροχτσούκ» κ.ά. με το μαξιμαλιστικό κριτήριο του Αρναούντοβ, ο οποίος καθορίζει την «Απομάκρυνση» από τη Βουλγαρία... σαν «κάποια διατριβή σε λυρική μορφή»⁹⁸.

Παρόμοια αντίληψη συνήθως χάνει από την προσοχή της το γεγονός, ότι στην ποίησή του ο Ρακόβσκι θίγει τον πληροφοριακό όγκο του ιστορικού «επιστημονικο-εκπαιδευτικού» θεσμού με μεγάλη ακρίβεια και κατ' επιλογή, αναθέτοντας στον εντελώς συμβατικά ονομασμένο από μας, γι' αυτό και τοποθετημένο σε εισαγωγικά, «μορφωτικό» ηγετικό λόγο, όχι τόσο την εκπαιδευτική λειτουργία, αυτή φυσικά υπονοείται, είναι αναπόφευκτη και πάντοτε καλοδεχόμενη, όσο τις αισθηματικο-καλλιτεχνικές, ανεξάρτητα από την πραγματικο-πληροφοριακο-αποδεικτική αξία τους, πρωτοβουλίες στον αιτιολογικο-δημιουργικό σκοπό του ηγετικού ποιητικού λόγου.

Τέτοια λοιπόν είναι η λειτουργία του «μορφωτικού» λόγου ήδη στους ύμνους του Ρήγα, όπου η δραστηριοποίηση και ενορχήστρωση των ιστορικών ιδεολογημάτων και πολιτισμικών μύθων συνοδεύει σχεδόν κάθε αποστολικο-εθνεγερτική προσπάθεια του ποιητικού κειμένου. Ακόμα εδώ κάνει εντύπωση, το ότι το κείμενο αυτό βασίζεται σε ορισμένη ιστορική προκαταβολική γνώση, που αυτόματα μετατρέπει το «μορφωτικό» λόγο σε άλλη λειτουργική ποιότητα, σε συνθετικό συμβαλλόμενο, που από τους περίπλοκους και δυναμικούς καλλιτεχνικούς

98. Βλ. σχετικά με το πρόβλημα και Στάνεβα, Κ., *Απολογία του βουλγαρικού...*, σ. 57.

παλμούς της επαφής του με τις ποιητικές εμπνεύσεις των ιδεολογικών σχεδίων του συγγραφικού λόγου, γεννιούνται τα νέα ιδεολογήματα και πολιτισμικοί μύθοι, τους οποίους οι οπαδοί θα αναλάβουν και θα αναπτύξουν αργότερα σε διάφορες, έστω και παρόμοιες, συνθήκες και περιστάσεις. Ο Ρήγας δεν παύει πουθενά το λαχανιασμένο τρέξιμο του ρητορικού του λόγου, για να εξηγήσει κάτι περισσότερο από αυτό που έχει πει με μεταφορά, με ακριβή και χαρακτηριστική λεπτομέρεια, με εμβληματικό σήμα, πίσω από το οποίο κρύβεται περήφανο ιδεολόγημα ή ουσιαστικός πολιτισμικός εθνικός συνταυτιστής, με αρχετυπο-μυθολογικό υπαινιγμό ή ενθουσιασμένη δοξολογία για τις δεκάδες ηρώων της αρχαίας και ιδιαίτερα της νεότερης ιστορίας ή και για τους ιστορικούς τύπους και επεισόδιο, που αναφέρει - υπονοείται η προκαταβολική γνώση τους.

Αν εδώ θέλουμε να δούμε κάποια πιο κοντινή στην κυριολεξία της έννοιας «μορφωτική» προσπάθεια, θα μπορούσαμε μάλλον να τη δούμε σαν παρότρυνση, να μάθει κανείς περισσότερα για το ανεπαρκώς σαφές ή το άγνωστο. Αν είχε καιρό σαν το Ρακόβσκι να γράψει ιστορικά έργα, ο Ρήγας ίσως θα άφηνε μια ενδιαφέρουσα ιστορία του ελληνικού ηρωισμού. Στους ύμνους του συναντούμε μόνο τα εμβληματικά, ποιητικο-ιδεολογηματικά σήματα αυτής της ιστορίας, στα οποία είναι κωδικοποιημένο πελώριο πληροφοριακο-τροπολογικό και αισθηματικο-υπαγορευμένο δυναμικό.

Τα πιο ογκώδη κείμενα του Ρακόβσκι ανάλογα με τις χαρακτηριστικές αφηγηματικές δυνατότητες παραχωρεί στο μαρτυρούντα ποιητικό λόγο, σχετικά με τις αιτιολογικές πολιτικές της ηγετικής του ποιητικής συζήτησης. Υποψίες ότι οι πρωταρχικοί σκοποί του ποιητή υπό την ιδιότητα του ιδεολόγου του απελευθερωτικού αγώνα ήταν να προτείνει με τα ποιήματα του ή με πιο μεγάλο λυρικο-επικό κείμενο κάτι σαν ιστορική (ή πολιτική;) διατριβή σε στίχους, μπορούν να έχουν κάποιες μερικές αιτίες μόνο όσον αφορά στην πρώτη παραλλαγή και μάλιστα προπαντός σχετικά με την ανεπιτυχώς διαλεγμένη μορφή του ιδιάζοντος των βαλκανικών λογοτεχνιών λεγόμενου δημοσιογραφικού

διαλόγου, στον οποίο, όπως είναι γνωστό, οι συζητούντες εκφράζουν την ίδια άποψη και αλληλοσυμπληρώνονται, εισάγοντας πάντα νέα και νέα θέματα - δομή γνωστή πλέον στην ως τότε βουλγαρική γραμματεία από τους διαδιδόμενους και διαβασμένους, έστω και μόνο σε χειρόγραφο και από ορισμένο αριθμό ανθρώπων, διαλόγους του Νεόφυτ Μπότσελι.

Από την παρουσία αυτού του είδους διαλογισμού ο Ρακόβσκι δεν προλαβαίνει να ελευθερώσει ως το τέλος το κείμενό του και στις τρεις παραλλαγές. Αλλά στη δεύτερη και στην τρίτη μπορούμε πια να μιλήσουμε μόνο για χωριστές υποτροπές, αφού η τελευταία η τυπωμένη προσφέρει και το πρωτοπόρο για τότε στα αναγεννησιακά κείμενα συνθετικό σχήμα οικοδομημένο πάνω σε σκοπούς, που έστω και εκ νέου αλληλοσυμπληρώνονται και σε μερικές στιγμές ακόμα και επαναλαμβάνονται ως προς το θέμα και την υπόθεση, όντας χωριστά διηγήματα⁹⁹. Η καλλιτεχνική προσπάθεια όμως, για τη δημιουργία πλασματικού ποιητικού κόσμου, όχι μόνο δεν υπόκειται σε αμφιβολία, αλλά και εκδίδει και στις τρεις παραλλαγές καθαρά συνειδητοποιημένη και μεθοδικά πραγματοποιημένη καλλιτεχνικο-αντιληπτή προμελέτη, που στηρίζεται και στις τρεις περιπτώσεις σε πολιτισμικο-ιδεολογικο-γεννητήριες πρωτοβουλίες του μαρτυρούντα «μορφωτικού» και σε τελευταία ανάλυση ηγετικά εκφράζοντα αυτές μασσαλιώτιδο-κλητήριου λόγου.

Είναι αλήθεια ότι η συχνά και άδικα μνημονευμένη από τους μελετητές μόνο με κανα-δύο προτάσεις πρώτη παραλλαγή είναι όχι μόνο το πιο αυτοβιογραφικό ποιητικό κείμενο του Ρακόβσκι, με λεπτομέρειες

99. Πιθανόν γι' αυτό και ο Άνι Έλκοβ υπαγορεύει δυνατότητα να αναγνωσθεί «στα μακρυνα συμφραζόμενα» (Μπάχτιν) του λεγόμενου σοφιστικού μυθιστορήματος, που καθ' εαυτό του ήταν στην αρχή μορφή ρητορικής άσκησης... Σχετικά με τη σύνθεση ο «Οδοιπόρος στα δάση» κατασκευάζει και υποστηρίζει την παραδοσιακή κατάσταση της συζήτησης... Τα διηγήματα δεν είναι βιογραφικά, αλλά εμβληματικά». Βλ. Έλκοβ, Α., «Αναγεννησιακή αισθητική: το ύψος και το κωμικό». Εις: *Η λογοτεχνία και η λογοτεχνική επιστήμη σήμερα*. Σόφια, σ. 135-137.

μερικές από τις οποίες δε βρίσκουμε ούτε στα αυτοβιογραφικά έργα του, από τη ζωή, όπως του ίδιου και της οικογένειάς του, έτσι και των διακεκριμένων συγγενών του σαν του θείου του καπετάν Γκεόργκι Μαμάρτσεφ, του θείου του «ένδοξου πολεμάρχη» κ.ά. Σ' αυτό αλλά και το πιο άμεσο, ζωντανό και δυναμικό ποιητικό έργο του δίνει πληροφορίες για επίκαιρα μεγάλα και μοιραία πολιτικά γεγονότα, Κριμαϊκός πόλεμος, με τις προερχόμενες από αυτή βαριές κοινωνικές αναταραχές και βιοτικό-προσωπικές καταστροφές για το βουλγαρικό λαό, αλλά και η φανερή φιλότιμη και δραστηρίως επανοητική προσπάθεια του κειμένου, καθώς και η συγκριτικά λιγότερη και τυπικότερη σε σύγκριση με τις υπόλοιπες παραλλαγές επιβάρυνση από συμβάσεις του κειμένου με τη λαογραφία και με άλλα υπο-κείμενα, που το κάνουν από πολλές απόψεις όχι λιγότερο «λογοτεχνικό» από αυτά.

Η δεύτερη παραλλαγή πάλι με την έκθεση των νέων ηρώων σε μια κλασικο-στυλιστική και ρομαντικο-μυθοποιημένη θέση στο πνεύμα των σύγχρονων αθηναϊκών λογοτεχνικών τάσεων φανερώνει τολμηρή επιδίωξη να δοκιμαστούν διαμετρικά διαφορετικοί λογοτεχνικοί τρόποι, οι οποίοι γυρίζουν την πλάτη, κατά το απότομο ριζισμό τους προς μέγιστη επανοηματικότητα, στη βοήθεια οποιασδήποτε αυτοβιογραφικότητας και πληροφοριών. Και οι δύο παραλλαγές όμως δείχνουν σταθερή και μόνιμη θέληση να αποδώσουν στο «μορφωτικό» λόγο, το ρόλο βολικού και εύκολα κλητευτέου αισθηματικο-αντιδρώντος μεσολαβητή μεταξύ του μαρτυρούντος και του μασσαλιωτιδο-κλητήριου ηγετικού λόγου. Ρόλο που συνειδητοποιεί και εκφράζει την πραγματική καλλιτεχνικο-δημιουργική αποστολή του, στη πολυφωνική και πολύτροπη ρητορική του ηγετικού λόγου, στον τυπωμένο «Οδοιπόρο στα δάση» και στα προαναφερμένα ποιήματα.

Πιο οργανικά ο «μορφωτικός» λόγος πραγματοποιεί αυτόν τον ρόλο στην τροπολογικότητα της υπόθεσης των δύο κύριων, για την επιδίωξη και τους σκοπούς του ηγετικού ρόλου έτσι όπως τον αναλύουμε εδώ, ενεργειών του βουλγαρικού ιστορικού θεάτρου -της μίας στο

νοσταλγικο-παθητικό αναδρομικό πεδίο του βυζαντινού ονείρου και της άλλης- στο ρομαντικο-ηρωικό πλάνο μιας πιο κοντινής προοπτικής. Αυτή στην πραγματικότητα συνδέει την ιστορία με την επικαιρότητα και στην έκφραση της οποίας πολύ συχνά ουσιαστικά διαλύονται τα όρια μεταξύ του μαρτυρούντος και του «μορφωτικού» λόγου, αυτή του πολύπλευρα προσελκύνοντος και την πολιτική και την συγγραφική προσοχή του Ρακόβσκι κλέφτικου θέματος, όχι τυχαίως τροφοδοτούντος τόσο ισχυρά τις λογοτεχνικο-δημιουργικές φιλοδοξίες του και επιβάλλοντος την σχεδόν εξαιρετική επικράτησή του στην πρώτη και στη δεύτερη παραλλαγή του ποιήματος.

Στην τυπωμένη τρίτη παραλλαγή του ο ηγετικός λόγος δηλώνει επίμονα πια την ανάγκη και των δύο «μορφωτικών» παραδειγμάτων, που τονίζουν τα όρια της υποθετικής πολιτισμικής ακροατικο-αναγνωστικής προκαταβολικής γνώσης, στην οποία διαθέτει και όχι τυχαία το «βυζαντινό» παράδειγμα· εδώ ο λόγος του Ρήγα είναι επιτυχέστερος, το πεδίο του συμπεριλαμβάνει και την ηρωική αρχαιότητα και τη μυθολογία. Εκτεθειμένη μερικώς σε πολλά και διάφορα χωρία σ' όλο το κείμενο παραχωρεί χώρο υπόθεσης σε σχεδόν ολόκληρο διήγημα του Μομτσίλ, που ακόμα στην αρχή του διατυπώνει δεκτικά και τον καλλιτεχνικο-αντιληπτικό τρόπο της «μορφωτικής» του λειτουργίας όχι μόνο στο έπος, αλλά και σ' όλα τα ποιητικά κείμενα του Ρακόβσκι:

Πώς εμείς ύστερα ξεπέσαμε;

Ποιά ήταν η κύρια αιτία;

Γιατί χάσαμε τη βασιλεία μας;

Η λάμψη μας πώς χάθηκε;

Ακόμα εδώ ο ρητορικός, αιτιολογικο-εθνεγερτικός ηγετικός λόγος δηλώνει αναμφίβολα ότι το «μορφωτικό» του παράδειγμα θα τον ενδιαφέρει όχι τόσο με τις πληροφοριακές όσο με τις αισθηματικές του ενέργειες. Με τις δυνατότητες αυτών των ενεργειών να διατυπώσουν

ερωτήσεις, οι οποίες να προκαλέσουν τροπολογικές αλυσίδες από απαντήσεις-απόψεις που βάζουν με τη σειρά τους νέες εκρηκτικο-αιτιολογημένες ενέργειες, οι οποίες βαθμιδόν ή αιφνιδίως να συνενώνονται με τις μασσαλιωτιδο-κλητήριες αιτιολογικο-εθνεγεργτικές προσπάθειες του κειμένου.

Η κυριαρχούσα και στις τρεις διακηρύξεις του Ρήγα καθώς και στα όχι λίγα από τα ενδιαφέροντα για μας εδώ ποιητικά κείμενα του Ρακόβσκι ρητορική ροή κάνει αναπόφευκτο τον συνταυτισμό της συγγενικής σχέσης αυτής της ροής τόσο με την αποστολική επιστολή, όσο και με την τροπική συνταγματική του άλλου βασικού για το σύνολο των κειμένων των Ρήγα-Ρακόβσκι και όχι λιγότερο δημοφιλές ποιητικο-πολιτισμικό μοντέλο της μασσαλιώτιδας¹⁰⁰. Η πολυετής ορολογική παρουσία των παραγωγικών από τη «Μασσαλιώτιδα» προσδιορισμών στο ογκώδες πια ερμηνευτικό προ-αναγεννησιακό σύνολο κειμένων¹⁰¹ απαιτεί στην

100. Η σχέση του «Πατριωτικού ύμνου» και του «Τι καρτερείτε, φίλοι κι' αδελφοί» με την «Καρμανιόλα» και με το όχι λιγότερο γνωστό την ίδια εποχή γερμανικό τραγούδι «Freut euch des Lebens», δάνεισμα όχι μόνο της στιχομετρίας αλλά και των σκοπών τους, διαπιστώθηκε προ πολλού στην επιστημονική γραμματολογία για τον Ρήγα, ακόμα ο Ν. Πανταζόπουλος είναι διατεθειμένος να δει στους δύο ύμνους του Ρήγα κάτι σαν «ελεύθερη μετάφραση» των δύο γνωστών τραγουδιών και αναπροσαρμογή με τους όρους στην Ελλάδα. Βλ. Πανταζόπουλος, Ν., *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, 1998, σ. 46-47. Βλ. και Βρανούσης, Λ. Ι., *Ο πατριωτικός ύμνος του Ρήγα και η Ελληνική Καρμανιόλα*, ανάτ. του τόμου εις Μνήμην Κ. Αμάντου, Αθήνα, 1960, Λεγράνδ, Αιμ., *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, Αθήνα 1891, επανέκδ. 1996, σ. 67, Κιτρομηλίδης, Π. Μ., *Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα*. Πέμπτος τόμος, Αθήνα, 2000, σ. 139-143, Πίστας, Π.Σ., «Τα τραγούδια του Εγκολπίου του Ρήγα», *Ελληνικά*, τ. 22 (1969), σελ. 184-206.

101. Προς το αναγεννησιακό σύνολο κειμένων, μέχρι πρόσφατα υποτιμημένο στο πλάνο μιας πιο απαιτητικής αισθητικο-αξιολογικής εκτίμησης, η κουλτουρολογική συζήτηση τράβηξε τελευταία πολύ επιτυχώς, όχι σπάνια ανακαλυπτικά, το ενδιαφέρον πλατύ κύκλου μελετητών, πολύ περισσότερων από τους αναφερόμενους στον πρόλογο της εργασίας μας ή τους μνημονευμένους σ' αυτήν.

περίπτωση μας και μιιά τουλάχιστον κατά προσέγγιση εξακριβωση των βασικών κυριολεκτικών, εξηγητικών και γενικά ερμηνευτικών παραμέτρων αυτών των προσδιορισμών. Σαν οργανικά γεννημένο και επιβλημένο σαν πολεμικό άσμα της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης η «Μασσαλιώτιδα» αποκτάει τη βαλκανική της εκλαΐκευση μαζί με τις ιδέες και τα κείμενα της επανάστασης, με τις τυπωμένες επιστολογραφικές και λογογραφημένες ειδήσεις και φήμες για τα γεγονότα που συγκλόνισαν τη Γαλλία και όλη την Ευρώπη. Δεν αργούν πιο επιτυχημένες ή πιο αποτυχημένες απόπειρες μίμησης στην ελληνική ποίηση, όπως στην προεπαναστατική περίοδο, έτσι και στο διάστημα των επαναστατικών γεγονότων, μα έτσι ή αλλιώς μέχρι τη δημιουργία σημαντικού λογοτεχνικού έργου, που να αναπαράγει ακριβώς το μοντέλο αυτού του αμίμητου σαν την ίδια τη μεγάλη επανάσταση μικρό τραγουδάκι, δεν έφθασαν.

Προφανώς δεν είναι εύκολο να πει κανείς με άλλα, δικά του λόγια, συγκεκριμένα για τον εαυτό του και για τον αγώνα του με τον ίδιο τρόπο, εκείνα που ειπώθηκαν με τα πιο απλά, επομένως πιο γενικά, λόγια και που ισχύουν ισοδύναμα για όλους όσοι έκαναν τη μοιραία επιλογή να δοκιμάσουν να περάσουν το αιματηρό όριο, το οποίο χωρίζει τη σκλαβιά από την ελευθερία, και τα οποία στην μη απαιτητική μετάφραση λένε σε όλες τις γλώσσες και πάντοτε το ίδιο: *«Δεύτε, παιδιά της πατρίδος, η μέρα της δόξας ήλθε, ενάντια μας η Τυραννία κυματίζει την αιματηρή σημαία, ακούστε στον κάμπο τη βουή των αιμοδιψών στρατιωτών, αυτοί έρχονται πολύ κοντά σας για να σφάξουν τους γιους και τις γυναίκες σας, δεύτε, πολίτες, συνταχτείτε σε τάγματα, εμπρός, εμπρός, ας ποτίσει το ασεβές αίμα τους κάμπους μας...»*. Όπως είναι γνωστό από παλιά, και καθ' εαυτό του, αυτό το τραγουδάκι δεν είναι εφεύρημα του λογοτεχνικού είδος, αλλά επαναλαμβάνει υπάρχοντα πιο παλιά μοντέλα, αλλά να που εδώ και δύο αιώνες κανείς δεν ασχολείται με αυτά, αλλά συζητείται μόνο το μοντέλο αυτό, το οποίο ανέμελα και μοιραία παραπέμπει στην παγκόσμια επαναστατική ποίηση και που το κυρίαρχών πολύ συχνά και

μοναδικό χαρακτηριστικό στις άπειρες μετενσαρκώσεις του, παραμένει η επαναστατικο-μαχητική έκκλησή του.

Τα όρια των επεξηγήσεων αυτής της έκκλησης είναι ευρύτερα από το ριζιμο στη μάχη του εκρηκτικού σώματος από αναφλέγουσες αντεγκλήσεις αν προσγειωθούμε στο δικό μας αναγεννησιακό παράδειγμα: «*χτυπάτε τους τυράννους / τους άθεους αγαρινούς*» (Πέτκο Σλαβείκοβ), «*Κόβε, σφάζε τους τυράννους*» (Στέφαν Ίζβορσκι), «*Αρχίζει η μάχη, κτυπούν οι καρδιές μας*» (Ιβάν Βάζοβ), «*Εμπρός, εμπρός, εμπρός / να πάμε στη μάχη*» (Στέφαν Σταμπολόβ) κ.ά., μέχρι τη συστράτευση στην πολεμική στρατηγική και την απόδειξη της σίγουρης αποτελεσματικότητάς του, από τότε που ο άνθρωπος συμπλέκεται με τους ομοίους του σιδερένιου αιτιολογικού σώματος, την πολυαποτελεσματική βοήθεια του οποίου και η ίδια η «*Μασσαλιώτιδα*» δεν την αρνείται – να θυμηθούμε τον τονισμό πάνω στη βουή και τους σκοπούς των αιμοβόρων στρατιωτών στον κάμπο. Η βαλκανική επιγονική μασσαλιωτιδική ανάκλαση επίσης δεν παραμελεί τα τακτικά και τα στρατηγικά τοκομερίδια και των δύο σωμάτων και στις ιδεολογικές - και τις τροπολογικές πολιτικές της και με εξηγητικές επιθέσεις βάζει σε ενέργεια μια περισσότερο, μια λιγότερο επιτυχώς, αν όχι ποιός ξέρει πόσο πλούσιο, τουλάχιστον χαρακτηριστικό δικό του πολιτισμικό, λαογραφικο-μυθολογηματικό, ιστορικο-ιδεολογηματικό ή συγκεκριμένο βιοτικό-υποστασιακό οπλοστάσιο¹⁰².

Όσο και να επιμένουν οι καθαρά θεωρητικές προσδοκίες, ότι ένα από τα βασικά καθήκοντα της μασσαλιώτικης ροής του ποιητικού μηνύματος, που απευθύνουν ο Ρήγας και ο Ρακόβσκι στο δημόσιο χώρο, θα

102. Με άλλη αφορμή ο Π. Κιτρομηλίδης θυμίζει ότι ακούγοντας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της Επανάστασης τους πολεμικούς ύμνους του Ρήγα, ο Μπάιρον κάνει περιφραση σε ένα από τα ποιήματα του από ένα στιχομετρικά συμπίπτον με τη «Μασσαλιώτιδα» τραγούδι («*Δεύτε παιδιά των Ελλήνων*»), το οποίο σύμφωνα με την τότε πρακτική, αναπόδεικτα αποδίδει στον Ρήγα. Βλ. Κιτρομηλίδης, Π. Μ., *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*. Πέμπτος τόμος, Αθήνα, 2000, σ. 24.

είναι αυτή να αλλάξει την φερόμενη από τα ιστορικο-μορφωτικά αναγεννησιακά κείμενα δραστική ασυμμετρία, ανάμεσα στην κηρυγμένη από αυτά βασική υπεραξία (Ελευθερία, ακαθόριστα υποστασιοποιημένη στην αρχή στο είδος «βυζαντινό όνειρο») και στην πραγματικότητα (Σκλαβιά) με μια αντίθετη, σύγχρονη διάθεση της υπόστασης της Σκλαβιάς από την πραγματικότητα, με αυτή της Σκλαβιάς από την ποιητική συζήτηση. Κάτι που με τη σειρά του και σε νέα ποιοτική προοπτική να δημιουργήσει την ζητούμενη υποστασιακή υπερένταση ανάμεσα στην πραγματική, την απεικονισμένη Σκλαβιά αφ' ενός, και την επιθυμητή, αναγκαία επιτέλους αισθητή σαν έλλειψη, Ελευθερία. Αφ' ετέρου είναι προφανές, ότι ο αιτιολογικός σκοπός του κειμένου το αναγκάζει να εργάζεται και στα δύο παραδείγματα. Γι' αυτό παρά το ότι στο πρόσωπο και των καλύτερων τους εκπροσώπων, η βουλγαρική και η ελληνική αναγεννησιακή επαναστατική ποίηση δεν κατορθώνουν να δημιουργήσουν «καθαρά» μασσαλιώτικα έργα, αντίστοιχα στο υποδειγματικό παράδειγμα της κυματοειδούς μικρογραφίας του πρωτοτύπου. Προτείνουν όχι λίγα κείμενα, που η παρουσία των μνημονευμένων πια δύο σωμάτων αναμφισβήτητα τα νομιμοποιεί ακριβώς σαν μασσαλιώτιδες, στην έννοια για την οποία γίνεται λόγος εδώ.

Είναι γνωστό ότι για πρώτη φορά στην αναγεννησιακή μας ποίηση το μασσαλιώτικο θέμα διαγράφεται πιο έντονα κατά την δεκαετία του 50 του 19^{ου} αιώνα με την αρχή τη δημιουργία του λεγόμενου από τον Β. Στέφανοβ με άλλη αφορμή «*παραδοσιακού για τη βουλγαρική λογοτεχνία σώματος του άγονου*»¹⁰³ στα εμβληματικά ποιήματα του Ντόμπρι Τσίντουλοβ «*Σήκω, σήκω, βαλκάνιο παλικάρι*», «*Πού είσαι εσύ πιστή, λαϊκή αγάπη*», και ιδιαίτερα «*Άνεμος αντηχεί, Μπαλκάνι στενάξει*», ανεξάρτητα από την αναπόδεικτη εδώ δική του σύγγραφη συγγραφή, στα άλλα αδημοσίευτα κατά την περίοδο της συγγραφής

103. Βλ. Στέφανοβ, Β., «Ο μεταφορέας ορίων». Εις *Το έργο - άπειρος διάλογος*. Σόφια, 1994, σ. 40.

τους επαναστατικά ποιήματα του Πέτκο Σλαβείκοβ με τις χαρακτηριστικές εκκλήσεις, εκτός από τα μνημονευμένα πια «Πέσε, τύραννε! Πέθανε, καταραμένε! / Να φωνάξουμε: «Θάνατος για εκδίκηση!», Ο καθένας να ζώσει το σπαθί / και να πεθάνουμε για την πίστη!», «Ιδοὺ σας πρόθυμοι / με τουφέκια και κανόνια, / σχίστε τα δεσμά!», στους στίχους του Στέφαν Τζβορσκι από το γραμμένο επίσης κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο και μνημονευμένο πια «Η προθυμία των παλικαριών» «Το παλικαρίσιο αίμα – έβρασε, κόχλασε! / Παλικάρι! Στη μάχη, στη μάχη πήγαινε για την πίστη!», «φτάσε στην κορυφή του Μπαλκανιού πυροβόλα, διώχνε τον τύραννο».

Κατά τα 70, την δεύτερη επαναστατική δεκαετία, η μασσαλιώτικη ροή προγραμματίζει τον ποιητικό τρόπο τόσο των επαναστατικο-κλητήριων τραγουδιών του Στέφαν Σταμπολόβ με χαρακτηριστικές δομές, που ενθυμίζουν τις πολεμικές εκκλήσεις του Σλαβείκοβ, πριν από δύο δεκαετίες, σαν «Ήρθε ο καιρός, ήρθε η ώρα / να σπάσουμε το ξυγό!», «Εμπρός, αδέρφια, όλοι μαζί!», «Εμπρός, τολημερά παλικάρια!», «Το κανόνι άρχισε να βροντά», «Εγώ θέλω αίμα αντί αίματος», «Βγες, άσχημε, πεινασμένε θάνατε, / χύνε φωτιά του άδην», όσο και των νέων επαναστατικών τραγουδιών, του ίδιου του Σλαβείκοβ της ως άνω δεκαετίας, τα οποία γράφτηκαν άμεσα μετά την έκρηξη του Απελευθερωτικού πολέμου: «Στα όπλα, αδέρφια, / και συντεταγμένοι στη γραμμή / για την ιερή πατρίδα, / για την ελευθερία – στη μάχη», «Εμπρός, παιδιά, / πηγαίνετε! / Εμπρός, σφάζετε, βάζετε φωτιά!», «Φοβερή εκδίκηση να βράσει, / χτύπημα αντί χτυπήματος, / μαχαίρι πάνω του να πετάξει, / φωτιά και πυρκαγιά».

Η μασσαλιώτικη ροή μόνο μικρού μέρους του συνόλου των κειμένων, που καθορίζουν αυτά τα στιχουργήματα στη βουλγαρική και στην ελληνική αναγεννησιακή επαναστατική ποίηση, υπολογίζει προ πάντων στο κλητήριο-τροπικό απ' ευθείας λεκτικό ή τροπολογικοφρασεολογικό σώμα «Άνεμος αντηχεί, Μπαλκάνι στενάζει», «Σήκω, σήκω, βαλκάνιο παλικάρι», του Τσίντουλοβ, «Ω, εγγόνια του τσάρου Σισιάν», «Γερόντια, σηκωθείτε», «Για τα ιερά πατρικά δικαιώματα»,

«Προς τους Βουλγάρους», και «Προς την ομάδα», του Σλαβεΐκοβ, «Εμβατήριο» του Σταμπολόφ, «Η προθυμία των παλικαριών» του Τζβορσκι και άλλων μερικών. Ευεξήγητο είναι υπόψη του χαρακτήρα της Βαλκανικής αναγέννησης, ότι η κυρίαρχουσα ομάδα κειμένων προτιμάει το ισοζύγιο μεταξύ των ενεργειών του κλητήριου και του αιτιολογικού παραδείγματος, επειδή αυτή η ροή εξασφαλίζει τη δυνατή συντόμευση της επικοινωνιακής απόστασης¹⁰⁴.

Οι πολυμερείς σκοποί των επαναστατικών ποιητικών μασσαλιώτικων μηνυμάτων, των εθνεγερτών-εθνοοικοδόμων Ρήγα και Ρακόβσκι, τους καθορίζει θέση στη δεύτερη ομάδα, η οποία είναι όχι μόνο πιο πολυάριθμη αλλά και πιο αντιπροσωπευτική για το βαλκανικό πολιτισμικο-ιστορικό μοντέλο, το οποίο φορτώνει τον καλλιτεχνικο-γραμματολογικό θεσμό με όλα τα παρόντα και στους δύο άλλους, που εξετάστηκαν μέχρι εδώ, κρατικο-δημιουργικούς θεσμούς, καθήκοντα και ευθύνες πολιτισμικο-ιστορικού χαρακτήρα. Αναμφίβολα η επιστράτευση ιστορικών ιδιολογημάτων και πολιτισμικών μύθων στο καλλιτεχνικό οπλοστάσιο της πρώτης και πιο σπουδαίας ποιητικο-πολιτικής μάχης, την οποία οι εθνοοικοδόμοι επιβάλλεται να κάνουν με το αιτιολογικό καθήκον (εν τούτοις όχι τόσο με τους ξένους παρά με τους δικούς τους) περιπλέκει και χαρακτηρίζει το βαλκανικό αναγεννησιακό «μασσαλιώτικο» μοντέλο και όχι μόνο μας δίνει τη βάση, αλλά και μας υποχρεώνει να το συνταυτίσουμε σε διάφορες, πιο πολύ ή λίγο τυπικές εκδηλώσεις του ρητορικο-κλητήριου λόγου του Ρήγα και του Ρακόβσκι.

Οι δραματικές πολιτικές και βιοτικές περιστάσεις και η περιορισμένη περίμετρος των δυνατοτήτων, που έχει ο Ρήγας, για συναναστροφή με τους

104. Για μερικά χαρακτηριστικά της ποιητικής του μασσαλιώτικο-κλητήριου αναγεννησιακού ποιητικού μοντέλου βλ. Τοπάλοβ, Κ., «Ντόμπρι Τσίντουλοβ και η αναγεννησιακή επαναστατική ποίηση» *Πλάμακ*, 1972, αρ. 20, σελ. 52-55, «Το μοντέλο υπόθεσης στην αναγεννησιακή ποίηση. Τυπολογία της ποιητικής σκέψης» - *Εξίκ ι λιπερατούρα*, 1975, αρ. 6, σελ. 1-11, το ίδιο στο πιο αδρό σύνολο προβλημάτων εις: *Προβλήματα της αναγεννησιακής ποιητικής*. Σόφια, 1979.

δικούς του αναγνώστες ακροατές, καθώς και τα χαρακτηριστικά αιτιολογικο-εθνεγερτικά καθήκοντα, που θέτει μπροστά του με τον «Θούριο», τον «Πατριωτικό ύμνο» και το «Τι καρτερείτε, φίλοι κι αδελφοί», προορίζουν τον αναπόφευκτο μονολογικό, μονόπλευρο, ηρωικο-χειρονομικό τρόπο της ροής του συνόλου των κειμένων του, μη εναλλακτική του έκκληση, που συγγενεύει από μερικές απόψεις περισσότερο με εκείνη του Τσίντουλοβ, την πρόωπη του Σλαβέικοβ ή του Σταμπολόβ, παρά με την πιο λεπτομερειακώς αιτιολογημένη και συχνότερα, ως προς την υπόθεση, του Ρακόβσκι. Και στους τρεις ύμνους των αιτιολογικών ενεργειών στον μαρτυρούνται λόγο παραχωρήθηκαν ακόμα τους πρώτους στίχους: ο «Θούριος» υπολογίζει, όπως είδαμε, στην προσβολή του σπιτιού, το «Τι καρτερείτε, φίλοι κι αδελφοί» στην οργισμένη επίπληξη, και ο «Πατριωτικός ύμνος» στο υπόδειγμα της εξεγερμένης Ιταλίας, προς επιβεβαίωση των αναφερόμενων ακόμα στον πρώτο στίχο «Όλα τα έθνη πολειούν...»· πενήντα χρόνια αργότερα ο Βοεβόδας από τον «Οδοιπόρο στα δάση» θα το διατυπώσει σχεδόν με τον ίδιο τρόπο «Καλύτερος καιρός δεν μπορεί να υπάρξει! / Όλος ο κόσμος είναι σε κοινή διαταραχή...».

Στη ρητορική συνταγματική των βασικών σωμάτων κειμένων και των τριών έργων αυτές οι ενέργειες θα μπαίνουν πάρα πέρα αδιάκοπα σε δυναμικά πάλλοντες σχηματισμούς με τις ιδεολογηματικό- και καλλιτεχνικο-δημιουργικές πρωτοβουλίες του «μορφωτικού» και του μασσαλιωτικο-κλητήριου λόγου, υποβαστάζοντας διαρκώς τον υψηλό εκστατικό τρόπο του ρητορικού ηγετικού λόγου και εξασφαλίζοντάς του μέγιστη ευθύτητα και γεννούσα εμπιστοσύνη οικειότητα. Σχεδόν κάθε στροφή συμβατικά δίστιχη στο «Θούριο» και εξάστιχη στον «Πατριωτικό ύμνο» και το «Τι καρτερείτε, φίλοι κι αδελφοί», εξαγάγει συγκεκριμένη υπόθεση στα όρια της μακροϋπόθεσης, της ιδέας της αναπόφευκτης, μοιραίας επιβολής του απελευθερωτικού αγώνα και αυτό οδηγεί στον προαναφερόμενο οργανικό και λίαν αποτελεσματικό παραλληλισμό και πολύ συχνά παρεμβολή στις λειτουργίες του μαρτυρούντος, του «μορφωτικού» και μασσαλιωτικο-κλητήριου λόγου, ο οποίος στην συναθροιστική τραγικο-ηρωική υπόσταση

έχει τη φιλοτιμία να καλύψει χρονοτροπικά όλον τον πνευματικό χώρο της μελλοντικής ελεύθερης Ελληνικής Δημοκρατίας.

Αυτή είναι και η προτροπή σε μια στιγμή ο ηγετικός ρόλος αφνίδια να αυτοσυνταυτιστεί και αυτοθεατροποιηθεί στο ρόλο του παντοκράτορα και εκφραστή όλων των γνωστών πια θελήσεων για αγώνα και ελευθερία, στην ιεροτελεστική λειτουργία της ορκωτικής τελετής, που τάζει στην ελευθερία ή στο θάνατο, αλλά ποτέ πια στη σκλαβιά, ένα ολόκληρο λαό. Αυτός τονίζει το θεατρinισμό ακόμα και με την αντιστοιχούσα στις απαιτήσεις του είδους σημείωση: *«Εδώ σηκώνονται οι Πατριώται ορθοί, και υψώνοντες τας χείρας προς τον ουρανόν, κάμνουν τον Όρκον»*. Η υψηλοαξιολογική κατάσταση της λειτουργίας αυτού του όρκου γίνεται σαφής αμέσως, αν δώσουμε προσοχή στην περίσταση που ακριβώς σ' αυτόν ανατέθηκε η ευθύνη για την ιερότητα εκ νέου, *«Πιστός στην Πατρίδα, συντρίβω το ξυγόν»*, (στιχ. 37) και σε μερικούς από άμεσα επόμενους στίχους, όσο το δυνατόν πιο τολμηρό και ουτοπικό βαλκανικό όνειρο: *«Βούλγαροι κι Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί, αράπηδες και άσπροι, με μια κοινή ορμή...»* (στίχ. 45-46).

Θα υπενθυμίσω ξανά τα προαναφερόμενα ότι σχεδόν δεν υπάρχει εμβληματική προσωπικότητα, ιδιαίτερα από τη νεότερη ελληνική ιστορία, ή ιδεολόγημα διαδεδομένο στον ελληνικό πολιτισμικο-ιστορικό διανοητικό χώρο, που να μην κλήθηκαν σαν πρωταγωνιστές στο μαρτυρούντα, το «μορφωτικό» ή και μασσαλιωτικο-κλητήριο λόγο. Ως ορισμένο βαθμό ακριβώς αυτό, εξ ίσου με την έλλειψη χρόνου λόγω της χαρακτηριστικής δυναμικής της ζωής του Ρήγα, εξηγεί και το γιατί αυτός δεν έγραψε περισσότερα επαναστατικά ποιητικά έργα. Μήπως με τον ογκώδη πολιτισμικό, μυθολογικό και ιδεολογικό πλούτο των τριών ύμνων του αυτός στην ουσία πέτυχε μέγιστη χρησιμοκρατική ανάπλαση της ποίησης και γενικά της λογοτεχνίας¹⁰⁵, εξαντλώντας τελείως την ενέργεια της κρατικο-δημιουργικής ιερής μυθοπλασίας.

105. Με παρόμοια αφορμή αυτό χαρακτηρίστηκε ακριβώς από τον Ν. Τσερνοκόζεβ, «Το όφελος είναι από τις βασικές έννοιες της αναγεννησιακής προσωπικής

Στην απελπισμένη εκστατικότητα της προσπάθειας του ηγετικού λόγου να καταργήσει την κακή μαγεία της δουλικής οικουμένης γεννιούνται πολλά πανβαλκανικά επαναστατικά ιδεολογήματα όπως:

*Σταυρός, πίστις και καρδιά,
τουφέκια και καλά σπαθιά,
γκρεμίζουν Τυρρανίαν
τιμούν την Ελευθερίαν.*

(«Πατριωτικός ύμνος», στροφή 14).

*Κι αμέτρητ' άλλοι τόσοι και Τούρκοι και Ρωμιοί,
ζωήν και πλούτον χάνουν, χωρίς καμιά 'φορμή.*

(«Θούριος», στίχ. 19-20).

*Τι καρτερείτε, φίλοι κι αδελφοί,
Και δεν κουνιέστε με γλώσσα, καρδιά, σπαθί;
Η ώρα χτύπησε,
Η μέρα της δόξας ήλθε.*

(*Τι καρτερείτε...*).

Οι αιτιολογικές-μασσαλιώτικες ηγετικές στρατηγικές του λόγου του Ρήγα γεννούν εξ ίσου με πολλά άλλα και το πλατύ εκτεθειμένο κατά τις επόμενες δεκαετίες μυθολόγημα για την γενική υποστήριξη των γειτονικών υπόδουλων λαών, το οποίο θα συνοδεύσει κάθε ριζοσπαστική πολιτική χειρονομία:

καταγραφής στην πολιτισμοοικοδομική εθνική άνοδο. Όφελος φέρουν όλα όσα ανυψώνουν κι αλλάζουν τον άνθρωπο». Βλ. Τσερνοκόζεβ, Ν., «Ο “Αγώνας” του Βάζοβ – αγώνας για τον εαυτό του, αγώνας με/για τους άλλους». Εισ: *Κατασκευή της παράδοσης. Συλλογή ιωβηλαίου προς τιμή της καθηγ. Μιλένα Τσάνεβα*. Σόφια, 2000, σ. 34.

Οι Ηγετικές Πολιτικές του Λογοτεχνικού Θεσμού: οι Μασσαλιώτιδες
των Απραγματοποίητων Επανάστασεων, ή η Άλλη Γλώσσα
της Αναγεννησιακής Ενέργειας για την Δημιουργία Κράτους

*Σ' Ανατολή και Δύση και Νότον και Βοριά
για την Πατρίδα όλοι να 'χωμεν μιά καρδιά.....*

-

*Βούλγαροι κι Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί,
αράπηδες και άσπροι, με μια κοινή ορμή.....*

-

*Του Σάβα και Δουνάβου αδέλφια χριστιανοί,
με τ' άρματα στο χέρι καθένας ας φανεί.*

(«Θούριος», στίχ. 41-42, 45-46, 69-70).

Είναι φανερό ότι τη σύλληψη, τη γέννηση και την ανάπτυξη, και πολύ καιρό μετά το θάνατο του Ρήγα, αυτού του πανβαλκανικού μύθου διεκδικούν αποτελεσματικά διάφοροι ιστορικοί, πολιτισμικοί και γεωπολιτικοί παράγοντες η κοινή τύχη των υπόδουλων εθνών, η οποία βεβαίως γεννά ανακλάσεις αλληλεγγύης και λογικώς υπονοούμενης ενδεχόμενης αλληλοβοήθειας, οι ιλλυρικές ιδέες (ιδιόμορφη μορφή των οποίων είναι και η ίδια η ιδέα του Ρήγα για κοινό απελευθερωτικό αγώνα των βαλκανικών λαών), η κοινή χριστιανική θρησκεία (σχετικά η βυζαντινή πολιτισμική παράδοση γενικά) και ιδιαίτερα η πρακτική υλοποίηση του ποιητικού μύθου στις αιματόφυρτες μάχες της ελληνικής και της σερβικής επανάστασης, στις οποίες παίρνουν πολύ ενεργό μέρος δεκάδες χιλιάδες εθελοντές από τα άλλα βαλκανικά έθνη, κυρίαρχο μέρος των οποίων είναι Βούλγαροι ανάμεσα τους και μερικοί πολύ γνωστοί πολέμαρχοι, όπως οι Χαηντούτ Βέλκο και Ίλιο Βοεβόδας στη Σερβία, οι προαναφερόμενοι φημισμένοι αρχηγοί των ανίκητων ιππικών στρατών Χατζή Μιχάλ από την Κοπρίβτσιτσα, ο οποίος πολέμησε στην Ήπειρο και βρήκε τον ηρωικό θάνατο του στη νήσο της Κρήτης και ο Χατζή Χρήστος ο Βούλγαρος, που έλαβε για τις υπηρεσίες του εξαιρετικά ψηλή αναγνώριση και αξιοζήλευτη κοινωνική θέση στο νεοαπελευθέρωτο ελληνικό κράτος.

Σε πρακτικο-βιοτικό πλάνο δεν είναι χωρίς σημασία ακόμα και η δυνατότητα ελεύθερης μετάβασης, εγκατάστασης και άσκησης οποιου-

δήποτε είδους εργασίας και δράσης στα όρια της αυτοκρατορίας, γι' αυτό και στη Δεγεώνα του Βελιγραδίου του Ρακόβσκι συμπεριλαμβάνονται και μερικοί Σλάβοι, όχι Βούλγαροι. Οι πόλεμοι, που οι Μεγάλες Δυνάμεις, Αυστροουγγαρία, Ρωσία, Γαλλία κάνουν με την Τουρκία ακόμα από το τέλος του 18^{ου} αιώνα, θρέφουν και την υλοποίησης ελπίδα για απελευθέρωση από έξω, η οποία μέσω της σλαβικής συγγένειας με τη Ρωσία σιγά-σιγά μπαίνει στο κοινό μοντέλο της αναμενόμενης «αδελφικής» συμπόνιας και συμπαράστασης. «*Σε βοήθεια Σέρβοι, Μαυροβούνιοι / με χαρά θα προστρέξουν, / και από βορρά γενναίοι Ρώσοι / αμέσως θα εμφανιστούν*» δηλώνει ο Τσίντουλνιτς με τη φωνή της λαογραφικο-τοπικο-αφελούς βαλκανικής συνείδησης, η οποία έχει προορίσει για τον πληθυσμό μιας από τις Μεγάλες Δυνάμεις τον οικείο τόπο του σπιτίσιου αξιολογικού ραφιού, από παλιά φτιαγμένου, κατά τη βασανισμένη λογική του από αιώνες διαμορφωμένου γειτονικο-αδελφωμένου καλουπιού.

Μετά την πικρή του βαλκανική πολιτική πείρα, ο Ρακόβσκι προτιμά να μη συζητάει στην ποιητική του δημιουργία (το αφήνει σαν μια από τις προτεραιότητες της δημοσιογραφικής) το οδυνηρό για αυτόν θέμα, για την παραμελημένη βαλκανική αλληλεγγύη και ποντάρει στην άλλη υπόσταση του μύθου, την αποφασιστική επέμβαση της μεγάλης δύναμης της Ρωσίας. Αυτή η επιλογή του μας θέτει μπροστά στη λίαν περίεργη κατάσταση και όχι πολύ εύκολο πρόβλημα να εξηγήσουμε μιά προκλητική αντίθεση: αυτός που ξεσκεπάζει εμπεριστατωμένα, λογικότατα, πειστικότατα και ασυμβίβαστα στη δημοσιογραφία του «*τη ρωσική καταστρεπτική πολιτική για τους Βουλγάρους*» μετατρέπει την «*Ενέργεια βουλγαρική*» σε μια από τις ενθουσιασμένες δοξολογίες για την ρωσική «σλαβική» αποστολή, και μάλιστα στο πνεύμα των πιο αντιδραστικών σλαβόφιλων ιδεών:

*Αλλά κάτω από τη σκεπή του Ρώσου
μονοκράτορα Νικόλαου,*

Οι Ηγετικές Πολιτικές του Λογοτεχνικού Θεσμού: οι Μασσαλιώτιδες
των Απραγματοποιητών Επανάστασεων, ή η Άλλη Γλώσσα
της Αναγεννησιακής Ενέργειας για την Δημιουργία Κράτους

του δικού μας ευεργέτη
και φίλτατου πατέρα,
ένδοξες σλαβικές φυλές
θα παίξουν για όλο τον κόσμο
παγκόσμιο πανένδοξο ρόλο...
Κοπάδι ένα, ποιμήν ένας -
ο μονοκράτορας Νικόλαος,
σταλμένος σε μας από το Θεό,
θα κυριεύσει όλον τον κόσμο....

Και το αποθεωτικό τέλος:
Να ζήσει ο Νικόλαος,
θα κυριεύσει όλον τον κόσμο!!!
Δυνατός μονοκράτορας!!!
Με αθάνατο στέφανο!!!

Η αντίθεση βεβαίως είναι μόνο φαινομενική, διότι εδώ συναντούμε την κατά σειρά παραλλαγή διαλογής της πιο κατάλληλης στρατηγικής του ηγετικού λόγου στο πλάνο του κρατικο-δημιουργικού σκοπού του. Σε αντίθεση με το δημοσιογραφικό ύφος, που υπολογίζει προπάντων στην πληροφορικο-προπαγανδιστική λειτουργία του λόγου, το ρητορικο-ποιητικό ύφος, το οποίο αναπόφευκτα στηρίζεται στις υποβλητικο-αισθηματικές δυνατότητές του, δεν μπορεί να μην συμμορφωθεί με καλλιεργημένα, διαρκώς κοινοποιημένα και μυθοπλασμένα ποιητικά ιδεολογήματα. Αν θυμηθούμε και ότι ένα από τα βασικότερα καθήκοντα του ποιητή είναι να δημιουργήσει την αιτιολογία για το διασκέλισμα από το δουλικό στον ελεύθερο χώρο και ότι στο βαλκανικό αναγεννησιακό διανοητικό μοντέλο ένας από τους βασικούς στυλοβάτες αυτής της προσπάθειας, ακόμα και μέχρι την Επανάσταση του Απριλίου με τα «οραματιζόμενα» στις βαλκανικές κορυφές ψηλά κοζάικα καπέλα και σπάθες, είναι ακριβώς ο μύθος για την αποφασιστική ρωσική

βοήθεια, τότε δε θα μας φανούν παράξενες οι συνδεδεμένες ποιητικές εκδηλώσεις του και σε άλλα ποιήματα ή αποσπάσματα όπως: «*Διασκέδαση στην καραντίνα στο Κουμπέη*», «*Η ίδια η καλή ελπίδα / η οποία μας ευτυχεί / και αναγεννιέται στις καρδιές μας / ορθόδοξη ρωσική εξουσία*»... / *Δυνατή ενότητα μας προσεγγίζει, / μια πίστη, ένα γένος!*», «*Απομάκρυνση από τη Βουλγαρία ενός φλογερού πατριώτη Βούλγαρου στο έτος 1853*», «*Οδοιπόρος στα δάση*» (Α' παραλλαγή), «*Επαινος εις τον Νικόλαο Α΄*» κ.ά.

Χάρη στις πιο πρόσφατες ή σε σπανιότερες περιπτώσεις πιο μακρινές, ιστορικές αναμνήσεις και κοινωνικοπολιτισμικές ανακλάσεις, οι οποίες βάζουν μπρος τη μηχανική της και δίνουν νόημα στην αιτιολογικο-σκόπιμη προσπάθειά της, η υπόθεση της πανβαλκανικής ή ξένης βοήθειας στον απελευθερωτικό αγώνα των βαλκανικών λαών προδιαθέτει την ποιητική ροή προς αναπόφευκτο ξεκλείδωμα της αλυσίδας δραστηριοποιήσεων διάφορων ιστορικών ιδεολογημάτων και πολιτισμικών μύθων οι οποίοι στα ποιητικά έργα του Ρήγα και του Ρακόβσκι μπορεί όχι πάντοτε να εξηγηθούν με τον ίδιο τρόπο, μα πάντοτε φέρουν βαθιά απαράλλαχτο εξεγερτικο-αιτιολογικό και εθνοκρατικο-δημιουργικό νόημα. Η μυθοπλαστική τους προσπάθεια φανερά μετακινεί σε πίσω πλάνο την συγκεκριμένο-πληροφοριακή υπόστασή τους και δηλώνει επιδεικτική άρνηση σε εσκεμμένες «μορφωτικές» φιλοδοξίες, επιμένοντας σε ένα υποχρεωτικό προγνωστικό μίνιμουμ και δηλώνοντας με αυτό τον τρόπο την ποιοτική του πολυλειτουργική διαφορά από την εθνοσυνταυτίζουσα λειτουργία της προτεινόμενης προπαντός νέας, άγνωστης ως τώρα, ιστορικής γνώσης του επιστημονικο-εκπαιδευτικού θεσμού.

Πιο κοντά στα δύο ποιητικά έργα του Ρήγα, στον «*Πατριωτικό ύμνο*» και στο «*Τι καρτερείτε φίλοι κι αδελφοί*» και σαν στιχουργική οργάνωση του κειμένου, είναι δύο έργα του Ρακόβσκι «*Ενέργεια βουλγαρική*», σχεδιασμένο κατ' αρχήν σύμφωνα με τον τίτλο του σαν εμβατήριο και σε ορισμένο βαθμό η «*Διασκέδαση στην καραντίνα του*

Κουμπέη», το οποίο με ξωηρό οκτάποδο χορείο και με την εμβατηριο-υμνική αρχή και τέλος του, επίσης θυμίζει μερικές χαρακτηριστικές ιδιότητες των επαναστατικών ύμνων του Έλληνα ποιητή. Παρόμοια με τα κείμενα του Ρήγα, η «*Ενέργεια βουλγαρική*» αποτελεί απόπειρα δυναμιωτικής μονοδρομικής διαμόρφωσης και επιχειρηματολογίας της πιο μοιραίας προστακτικής του καιρού, «καιρός ήρθε πια» όχι τυχαία είναι και το πρώτο ιδεολόγημα του κειμένου, προφανώς το πιο σπουδαίο, σαν συνθήκη και προϋπόθεση δηλωμένη όχι μια φορά και σε άλλα κείμενα τόσο από αυτόν, όσο και από τον Ρήγα, φιλόδοξης βαλκανικής απόπειρας για αντενέργεια στα ανησυχητικά συνθήματα, που εκπέμπονται από την απελπιστικά υψηλή ένταση ανάμεσα στην πραγματική και διεθνή πολιτισμική, εθνική και τη σπουδαιότερη για τη στιγμή – ιδεολογική – ταυτότητα του δυνητικού πολίτη του πραγματικού, έστω και ακόμα επώδυνα αυτο-συνειδητοποιούντος έθνους.

Τελειοποιώντας με αυτόν τον τρόπο εκ των προτέρων το κείμενο, ο Ρακόβσκι οργανώνει και εκφέρει σε πρώτη θέση εξ ολοκλήρου την ιδιαιτερότητα του πετυχημένου από τον Ρήγα τρόπου και στα δύο μηνύματά του, την καλλιτεχνικο-ιδεολογική αισιοδοξία, των σειρά σπουδαίων ιδεολογημάτων των δικών του και γενικά των αναγεννησιακών εθνεγερτικών, εσκεμμένων και αγωνιστικών επαναστατικών κειμένων. Για να εξασφαλίσει και τη μέγιστη προσέγγιση με τον αναγνώστη-ακροατή, συνταυτιζόμενος με αυτόν, στη δεύτερη παραλλαγή της «*Ενέργειας βουλγαρικής*», που δημιουργήθηκε σε πιο ήσυχη ατμόσφαιρα στη Σβιστόβ, μετά τη διάλυση της οπλισμένης ομάδας και τη φυγή από την Κότελ, αυτός αλλάζει ακόμα και την δευτεροπροσωπομασσαλιώτικη τονικότητα με πρωτοπροσωπο-κλητήρια¹⁰⁶.

Σαν γραμμένο στο διάλειμμα μεταξύ των πρώτων παραλλαγών του «*Οδοιπόρου στα δάση*» και της δημοσιευμένης παραλλαγής, αυτό το

106. Βλ. πιο λεπτομερειακά τις σημειώσεις εις Γκεόργκι Στόηκοβ Ρακόβσκι, *Έργα σε τέσσερις τόμους. Τόμος πρώτος. Πεζογραφία. Ποίηση*. Επιλογή και επιμέλεια Κ. Τοπάλοβ. Σόφια, 1983, σ. 560-561.

κειμένο δηλώνει έντονα και καθαρά τις φιλοδοξίες της μονολογικής ηγετικής ανάκλασης, που στην τελική διαμόρφωση του έπους συχνά θα διακόπτει τους χειμάρρους των θεματικο-ποιητικών αφηγημάτων, για να εγείρει βήμα, από το οποίο ο λόγος αυτός θα κάνει την κατά σειρά ηγετική πορεία του και θα διαμορφώσει με κατάλληλο τρόπο τις απαραίτητες προστακτικές, είτε με το δικό του «*Πρόλογο προς το βουλγαρικό λαό!*», με μερικούς σκορπισμένους λόγους του Βοεβόδα, με γενναιόδωρα παραχωρημένα στους μελλοντικούς ποιητές δεκάδες οργίλα ιδεολογήματα, σαν π.χ. αυτό του αφηγήματος του Ραντόι: «*οι δυνατοί μας βλέπουν σαν τρελούς*», είτε με όχι σπάνια χρησιμοποιούμενα επιμελώς ετοιμασμένα ή ξαφνικά πολύ συναισθηματικά και εύλωτα λυρικά ξεσπάσματα σαν π.χ. αυτό πάλι από την αφήγηση του Ραντόι, που διαβιβάζει ακόμα με την πρώτη στροφή του, μα και μερικές φορές πάρα πέρα, ευθεία μεταξύ των κειμένων και στα κλάματά του «*Μητέρα Βουλγαρία*» του Μπόζβελι:

*Ω, φτωχή υποφέρουσα Βουλγαρία,
ποιος ευπρεπώς να σε κλάψει!
πού είναι ένας άλλος Ιερεμίας,
να καθορίσει τα βάσανα σου!*

Τα δυνατά μασσαλιωτικο-κλητήρια ξεσπάσματα του ηγετικού λόγου του Ρακόβσκι κατανέμονται άνετα και κατά το δυνατό πιο λειτουργικά στην ολοκληρωτική διαλογικο-ρητορική ροή του έπους, με εσκεμμένα και συνειδητά προγραμματισμένη δυνατότητα σε κάθε στιγμή η ομολογητική αφήγηση να είναι σε θέση να περνάει οργανικά, αν επιβάλλεται και ξαφνικά σε μασσαλιωτικο-κλητήρια. Σαφές σημάδι για αυτό δίνει ακόμα ο πρώτος λόγος του Βοεβόδα, ο οποίος όχι μόνο λύει κατηγορηματικά το πρόβλημα με την ασαφή λαογραφικο-βιοτική και κοινωνική κατάσταση του κλέφτη και στην πραγματικότητα διαγράφει σε αδρό πλάνο τις ρομαντικο-ηρωικο-ιδεολογικές παραμέτρους το

μυθολογηματικό χαρακτηρισμό του, που αργότερα οι αφηγήσεις των ανταρτών, αλλά και ένα από τα τελικά του λόγια, θα συγκεκρωμενοποιήσουν σε πραγματικές βιοτικές τύχες και ζωντανές εικόνες, αλλά και στο τελευταίο μέρος του επιδεικνύει, και με αυτόν τον τρόπο ρυθμίζει το δυνατό σε κάθε τμήμα του τρέχοντος λόγου είτε μασσαλιωτικο-κλητήριο, είτε ιδεολογηματικο-δημιουργικό ερμαφροδιτικό δικαίωμα της ποιητικής ροής:

*Καλύτερος καιρός δεν μπορεί να είναι!
Όλος ο κόσμος είναι σε κοινή διακύμανση,
πρέπει και εμείς να βγούμε στο δρόμο
ανδρεία με φλογερή ορμή!*

*Λαός ο οποίος επιθυμεί το δίκιο του,
προσφιλή ελευθερία και πολυαγαπημένη,
πρέπει να την κερδίσει με όπλο,
με θυσία μεγάλη και πολύτιμη! (σ. 189).*

Αντί για την επιθετική μονοδρομική μασσαλιωτικο-κλητήρια ομιλία του Ρήγα, ο οποίος αντιλαμβάνεται τους αναγνώστες-ακροατές του, τόσο σαν έχουσα ανάγκη αφύπνισης δουλική μάζα, όσο και στην αισιοδοξία του ηγετικού του ονείρου και της προσπάθειάς του να διοχετεύσει στη συνείδηση αυτής της μάζας την επιθυμητή από αυτόν δική της αυτο-συνταυτιζόμενης μορφής, σαν επαναστατική στρατιά, που σχεδόν έχει ξεκινήσει για πόλεμο, γι' αυτό ακόμα βρίσκει κι ευκαιρία σε κάποια στιγμή να την στήσει όρθια και να την αναγκάσει να προφέρει τον όρκο, ο Ρακόβσκι διαλέγει υπόψη των περιστάσεων, αλλά και της προσωπικής του ποιητικής κλίσης, μια πιο διαφορετική δραματολογία του ρητορικού ηγετικού του λόγου. Από την προσβολή και την προστακτική, στις οποίες από την αρχή ως το τέλος κυρίως διαθέτει ο Ρήγας, εκείνος φτάνει συνήθως μετά την εξομολόγηση, τη δική

του, των ανταρτών, των γερόντων, του πατέρα του Ραντόι, που άφησε στο γιο του «παλιό χειρόγραφο από απομνημονεύματα», της μητέρας του αρπαγμένου και σκοτωμένου παιδιού κ.λπ., μετά από διάλογο με πραγματικό ή φανταστικο-γενικευμένο συνομιλητή ή διαμέσου, όπως έγινε πια λόγος, καλά μελετημένου και καλλιτεχνικο-αντιληπτού εσκεμμένου, σκόπιμα επιλεγμένου «μορφωτικού» λόγου.

Η ηγετική του φιλοδοξία με στενεμένη από το χρόνο και τις περιστάσεις τόσο όσο αυτή του Ρήγα, τηρεί τον κανόνα ότι η διαλογή (στην ουσία το βασικό ψυχολογικό ανθρωπολόγημα του δικού του ηγετικού ποιητικού λόγου!) είναι γνήσιο παιδί της επιχειρηματολογίας και εξώγαμο, συχνά και νεκρογενές της προστακτικής¹⁰⁷. Ωστε αν παρακολουθήσουμε προσεκτικά το ρητορικό λόγο του Βοεβόδα, που αποτελείται από μερικούς διαφορετικούς στο μέγεθος, αλλά εν γένει, σύντομους λόγους ενωμένους σε δύο όγκους, αρχικό και τελικό, που πλαισιώνουν το κεντρικό, αφηγητικό-υποθεσιακό σύνολο κεμένων από τα αφηγήματα των ανταρτών, θα διαπιστώσουμε ότι ο ποιητής-ηγέτης τους ανέθεσε το καθήκον να γενικεύουν βαθμηδόν κλιμακωτά αλλά με κατηγορηματικό τόνο συγκριτικά αρκετά πιο πολύλογα διηγήματα των ανταρτών, και με αυτό τον τρόπο να ετοιμάσουν ακόμα πιο σίγουρα τόσο ιδεολογικά όσο και διανοητικο-ψυχολογικά την επίτευξη των αιτιολογικο-αφυπνιστικών καθηκόντων και σκοπών του. Αφού οι αφηγήσεις των τεσσάρων ανταρτών φωτίζουν αρκετά σαφώς και πλήρως τους πιο τρομερούς κύκλους του δουλικού άδη, την πολιτική τουρκική σκλαβιά, την πνευματική καταπίεση του Φαναρίου και την ανυπόφορη οικονομική και κοινωνική τυραννία των κοτζαμπάσηδων, έρχεται φυσικά η σειρά

107. «Η προστακτική επιβάλλει τη σιωπή του ενός από τους συμμετοχούς στην επικοινωνία, η προστακτική μετατρέπει την επικοινωνία σε μη-επικοινωνία, το διάλογο σε μονόλογο και η συζήτηση κυριαρχείται από κήρυξη προσβολών». Βλ. Τσερνοκόζεβ, Ν., «Ο “Αγώνας” του Βάζοβ - αγώνας για τον εαυτό του, αγώνας για τους άλλους». Εις: *Σχηματισμός της παράδοσης. Συλλογή του Ιωβηλαίου προς τιμή της καθηγ. Μιλένα Τσάνεβα*. Σόφια, 2000, σ. 28-29.

του ιδεολογικού ηγετικού λόγου, ο οποίος και θα εμπνεύσει την επιλογή της ελευθερίας αντί τη σκλαβιά σαν χωρίς εναλλακτική λύση. Γι' αυτό και με το πλησίασμα στο τέρμα αυτός ο λόγος αρχίζει να ηχεί όλο και πιο εκστατικά, όπως στους ύμνους του Ρήγα.

Ακόμα στον πρώτο από τους τέσσερις τελικούς λόγους-διαλόγους του Βοεβόδα, που αποτελούν στην ουσία το δεύτερο σύνολο της συγκεκρωμένης σπουδαίας πρωταγωνιστικής λεκτικής συμμετοχής στην υπόθεση του έπους (για την πρώτη έγινε λόγος λίγο πιο πάνω), αυτός είναι πια σημαδιακά «φλογερά εξημμένος» και απευθύνεται επίσης εύγλωττα-σημαδιακά όχι στο «Λαό που έφτασε σε κτηνώδη υπομονή», αλλά στα «τολμηρά γεράκια... άξια για αρχηγούς συνταγμάτων» στους οποίους «Αρμόζουσα δόξα, παλικαρίσια τιμή, / οι Βούλγαροι θα υμνήσουν την ανδρεία σας». Αφού τους είδε πια, όπως ο μεγάλος προδρόμος του, και σαν στρατηλάτες επαναστατικού στρατού, αφού τους εξασφάλισε, όπως φαίνεται από τα μόλις προαναφερόμενα, και αθανασία και στον επόμενο μεγάλο επαναστατικό ποιητή – άλλο ένα ιδεολόγημα «και τραγουδιστές τραγούδια για αυτόν τραγουδούν...», αφού εξακρίβωσε και το ενέχυρο για αυτό «παλλαϊκή απελευθέρωση!», αυτός μπορεί, σε αντίθεση με το Ρήγα, να τους προτείνει και μια έκβαση, διαφορετική από την ανθρωπινο-βιοτικό-αμύητη «κι ελεύθεροι να ζώμεν, αδέρφια, εις την Γη!» (Θούριος, στίχ. 126), αποθεωτικά εγκωμιάζοντας και ιεροποιώντας, έστω και σε παράδοξα σχηματισμένο εκ νέου ανθρωπινο-αμύητο πλάνο, τον ηρωικό θάνατο:

*Ποιος θάνατος μπορεί να είναι γλυκύτερος,
απ' ό,τι να πεθάνει κανείς σε παλικαρήσιο ένδοξο δρόμο
για παλλαϊκή ελευθερία;
Ποιά απόλαυση είναι πιο ευγενής;
Υπερασπίζοντας την ελευθερία με φλογερό ξίφος
ισχυρά γεμάτος με μακάρια χαρά,
να παραδώσεις την ψυχή με ενθουσιασμένο λόγο*

είναι ουράνια θεία γλύκα!
Κάθε ψυχή δεν έχει αυτή την αίσθηση
να νιώσει αυτή την απόλαυση!
Είναι μόνο παλικάρισια ευγένεια
γενναία να πεθάνει κανείς στη μάχη! (σ. 275).

Παρέθεσα αυτό το πιο μακρύ απόσπασμα για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι αυτό προσθέτει μια χαρακτηριστική γραμμή στην ψυχογραφία του Ρακόβσκι, του ηγέτη, του οποίου η σκέψη, οφθαλμοφανώς όχι άσχετα και με τις βιωτικές περιστάσεις, που τον συνοδεύουν παντού, αρχηγός ένοπλης εξέγερσης στη Βραΐλα, παρανομία σε μερικά κράτη, βοεβόδας οπλισμένης ομάδας, αρχηγός λεγεώνας κ.λπ., για αιφνίδιο και βίαιο θάνατο που προφανώς ασχολείται συνεχώς και όχι τυχαία, σχεδόν με την ίδια περιγραφή του επιθυμητού από τον αγωνιστή θανάτου βρίσκουμε και στις «Σημειώσεις», και στην αντιπαραθετική τοποθέτηση, στις δύο επόμενες στροφές του, το όσο είναι δυνατόν πιο υποτιμημένο πεδίο του άλλου, του άθλιου φυσικού θανάτου «Λιπόσαρκη ψυχή αυτός δε γνωρίζει / φοβάται το θάνατο, θέλει ησυχία!... Σε βρομερό στρώμα περιμένει το θάνατο...». Γνωρίζουμε άλλο ένα κληρονομημένο ιδεολόγημα, αυτή τη φορά του άλλου μεγάλου οπαδού, «πέθαιναν ήσυχοι στο κρεβάτι τους / με πουλημένη συνείδηση, με ντροπιασμένο πρόσωπο...».

Για την ανάλυση μας είναι σπουδαιότερος ο δεύτερος λόγος, ότι σε αντίθεση με τον ποιητή των «Θούριος», «Τι καρτερείτε φίλοι κι αδελφοί» και «Πατριωτικός ύμνος», στον οποίο, όπως αναφέρθηκε πια, δεν συζητείται η ενδεχόμενη τραγική σε προσωπικο-βιοτικό πλάνο λύση, ο «Οδοιπόρος στα δάση» του Ρακόβσκι έχει διανύσει κιόλας αρκετά πιο μακρύ δρόμο και έχει ανέβει ασύγκριτα πιο ψηλά στην ιδεολογική και αξιολογική ιεραρχία, αφού μαζί με την αισιόδοξη λύση, «απελευθέρωση παλλαϊκή», ο ρητορικός λόγος μπορεί να υπολογίζει και στο ηθικο-ψυχολογικό αντιστάθμισμα σε «... γλυκύ θάνατο.....για ελευθε-

ρία παλλαϊκή», κληροδοτώντας το κατά σειράν ιδεολόγημα - «Αν σου πουν ότι εγώ έπεσα τρυπημένος από σφαίρα...». Γι' αυτό και αντί για την ονομαστική απαρίθμηση, στους ύμνους του Ρήγα των ηρώων της ελληνικής ιστορίας, ο μασσαλιώτικος λόγος του Βοεβόδα προτιμά μόνο με λίγες στροφές, παράλληλα να αναφέρει το νόημα και τη σημασία του άθλου των γενναίων «παιδιών» και να τους βρει την ακριβή θέση στο σύστημα συντεταγμένων της ιστορίας του βουλγαρικού ηρωισμού, μεταξύ του παρελθόντος (ένδοξου), του παρόντος (τραγικού) και του μέλλοντος (πάλι ένδοξου και δοξάζοντάς τους) και έτσι να προετοιμάσει την κατά σειρά οριοθέτηση του λόγου του:

*Να είμαστε όμοιοι με τους προπάτορές μας!
Οι λαοί διηγούνται τη δόξα τους,
αυτοί ήταν γενναία παλικάρια,
περιγράφον τα παράξενα έργα τους!
Είναι καιρός πια να ξεκινήσουμε στο δρόμο,
η αγαπημένη πατρίδα μας καλεί! (σ. 276).*

Τα μνημονευμένα, σε ιστορικο-ηρωικό πλάνο λίγα μόνο ονόματα – «ο γενναίος Αλέξανδρος ο Μακεδόνας», «ο ένδοξος γενναιότατος Μπογιάν», «ο μεγάλος ισχυρός Καράν», «ο μεγάλος Βλαντιμίρ», «ο ισχυρός Γιάσεν» δεν είναι φορτωμένα με τη φιλοδοξία, την οποία διαπιστώσαμε στους ύμνους-μασσαλιώτιδες του Ρήγα να δημιουργήσουν αιτιολογική αίσθηση για αντιπαραβολή ή και για εξίσωση με τους ήρωες. Στην εμβληματικότητά τους ανατίθεται μόνο η μυθολογικο-ιδεολογική τροπολογική λειτουργία γνωστών και δοκιμασμένων στα αναγεννησιακά κείμενα πολιτισμικών κωδικών. Ο ρητορικός μασσαλιώτικος λόγος προτίμησε τον άλλο, μόνο υποδηλωμένο στο «Θούριο» και εξηγημένο στο σύντομο όρκο των Πατριωτών. Εκεί βρίσκεται η διαφοροποίηση της ομιλίας τους σε ηγετικό τονισμό. «*Η δεξιά του Θεού θα μας οδηγή / τους άπιστους Τούρκους να συντρίψουμε! Μυστική δύναμη θα μας*

στείλει / να απελευθερώσουμε ιερούς ναούς!» προφέρουν κιόλας όλοι οι αντάρτες μετά το λόγο του Βοεβόδα προς επιβεβαίωση της σημαντικής περίπτωσης, ότι ο ηγετικός λόγος επιτέλους πήρε νόημα και μπορεί να τον προφέρει ο καθένας τους, όχι μόνο ο Βοεβόδας, άρα αυτοί εξισώθηκαν με αυτόν, έφτασαν την υψηλή του θέση στην ηθικο-ιδεολογική κλίμακα, προσφέροντας με αυτόν τον τρόπο και κάποια πιο αισθητή ελπίδα στο θέμα για τις εκπέμπουσες ανησυχητικά σήματα εντάσεις ανάμεσα στον επιθυμητό και πραγματικό πολιτισμικό, εθνικό και ιδεολογικό συνταυτισμό των προμελετημένων πολιτών του φανταστικού μελλοντικού κράτους, του προφανώς μοναδικά πραγματικού προς τη στιγμή, όπως έγινε πια λόγος, έστω και βρισκόμενου ακόμα σε διαδικασία αυτο-συνταυτιζόμενου σαν τέτοιο έθνους.

Αυτό δίνει κουράγιο στο ρητορικό ηγετικό λόγο να συμπεριλάβει στις κρατικο-οικοδομικές του στρατηγικές και το γεγονός της όλο και πιο επιθετικής, διαμορφώνουσας το βαλκανικό αναγεννησιακό πνευματικό και κοινωνικο-πολιτισμικό χώρο σχεδίασης των θεσμών. Ήδη στο αφήγημα του Ραντόι ένα από τα πιο διακριτικά χαρακτηριστικά των ευρωπαϊκών κοινωνιών σε σχέση με το τουρκικό «κτηνώδες κράτος» ταυτίζεται στο κείμενο με τους προσδιορισμούς όπως «εκεί όπου έχει νόμιμο δίκιο», «προσωπική ελευθερία, ειρηνική ησυχία», «εξ ίσου ενώπιον του νόμου τιμώντουσαν εταιρίες, αγαπημένες κοινωνίες!», «καλότυχα ζουν εκεί / με ισονομία οι ίδιοι οι κάτοικοι» κ.λπ.

Τώρα ο λόγος του Βοεβόδα, στο πλάνο της «ρητορικής της ιδεολογίας του βουλγαρικού, σαν αυθεντική διαφορετικότητα μεταξύ των πόλων της φύσης και του πολιτισμού» όπως θα έλεγε ο Δ. Καμπούροβ¹⁰⁸, καθορίζει σαν ένα από τα μεγαλύτερα προτερήματα της πάλαι ποτέ Βουλγαρίας το γεγονός ότι «Αυτή έδινε νόμο στον κόσμο», δεν φοβάται να διαμορφώσει τα μη ιερά – ιερά από ανάλογη χριστιανικο-διαφωτιστική

108. Βλ. Καμπούροβ, Δ., «Οι θλίψεις της Βουλγαρίας σαν γεωπολιτικό επιχείρημα». Εις: Σχηματισμός της παράδοσης. Συλλογή του Ιωβηλαίου προς τιμήν της καθ. Μιλένα Τσάνεβα. Σόφια, 2000, σ. 19.

άποψη αξιώματα, «Αμαρτωλός είναι, γέρο, όποιος είναι αμαθής, / από τη σκλαβιά δεν ξέρει να υπερασπιστεί, / σαν κτήνος υπομένει την άδικη εξουσία» και δεν παραλείπει, αποκτώντας την ιδέα για κοινωνική ιεραρχία, εξουσία ή γενικά κάποια μορφή κρατικής ταξινόμιας, που εκθέτει με την εξομολόγηση μπροστά στους γέρους / δημογέροντες, που υπάρχουν και σε αναδρομικό και σε επίκαιρο πλάνο, να προτείνει στο ρητορικό ηγετικό λόγο άλλο ένα μη εκφρασμένο ως τώρα στο αυστηρο-προσβλητικό του παράδειγμα θέμα. Εξηγούμενο με τις αντηχούσες, για πρώτη φορά εδώ, στα ποιητικά του κείμενα κοινωνικο-πολιτισμικούς κώδικες, έννοιες «κυβέρνηση» και «εξουσία», αυτό συγκεκριμενοποιεί την ως τώρα αοριστο-γενικευμένη μορφή της σκλαβιάς, θυμίζοντάς μας το γνωστό και προφανώς όχι τυχαίο μερικές φορές παρατεθειμένο από μας ως τώρα σημείο 64 του «Περιεχομένου του βίου μου», «Η αρχή και η τελική μου απόφαση για ανοιχτό αγώνα με την τουρκική κυβέρνηση διαμέσου του Τύπου και του σπαθιού», ετοιμάζοντας ένα από τα ιδεολογήματα της επόμενης γενιάς ιδεολόγων, οι οποίοι καθαρά θα δηλώσουν ότι αγωνίζονται όχι ενάντια στον τουρκικό λαό, αλλά ενάντια στην κυβέρνηση:

*Μισώ κυβέρνηση που εξοντώνει,
εξουσία που εξοργίζει το γένος μας!*

Οι κρατικο-οικοδομητικές ιδέες του κοινωνικο-συνταγματικού θεσμού φεύγουν από τις αιτιολογικο-δημιουργικές προτεραιότητες του ρητορικού ηγετικού λόγου και σχεδόν σ' όλα τα υπόλοιπα κείμενα του Ρακόβσκι: «Την ελευθερία μας απάνθρωπα αφαίρεσε, / το νόμο μας και την αγαπημένη δικαιοσύνη...», «Απομάκρυνση από τη Βουλγαρία ενός φλογερού πατριώτη Βούλγαρου το έτος 1853», «Την κρατική βασιλεία ανελέητα έχεις καταστρέψει / τους νόμους, τη γραμματεία παρέδωσες στην αμάθεια...», «Αχ εσύ, χρόνε...», «Προ πολλού προσάραξες λαμπρή ήλιε της ελευθερίας, / το ισχυρό κράτος, αχ, χάθηκε», «Γλυκιά ελευθερία

ανάμεσα μας πάλι να κυριαρχεί, / λαϊκό δίκιο, ιερός νόμος» «Απομνημόνευμα παλαιοβουλγαρικό στα ερείπια της παλιάς ένδοξης πόλης Τσερβеноβόντα κοντά στη Ρουχτσούκ» κ.ά. Τη σημασία που δίνει στο κοινωνικο-ταξινομικό παράδειγμα του, ο ηγετικός λόγος την υπογραμμίζει με την επιδέξια μετατροπή της εξομολόγησης του Βοεβόδα μπροστά στους γέροντες σε όρκο τον κατά σειρά στον «Οδοιπόρο στα δάση», που εξηγεί και την κατά σειρά προσπάθεια της ομιλίας του Ρακόβσκι να τονίσει με διαφορετική, καθαρά πλασματική ποιητική οδό, τα ιδεολογήματα, τα οποία ο ανάλογος λόγος του Ρήγα εκφράζει μονολογικο-διδασκτικά και προστακτικο-κλητήρια, σαν απαίτηση προς τους Πατριώτες, η οποία δεν υπόκειται σε συζήτηση. Η τροπολογική προσπάθεια του κειμένου του Ρακόβσκι για τοποθέτηση του στα υψηλά πεδία της τέχνης όχι μόνο διαλέγει την πλουσιο-εικονογραφικο-πλαστική αφήγηση των γερόντων για τη βαριά ζωή τους, αλλά και υποβάλλει και την θαυμάσια ακριβή, χρονικο-αρχέτυπα ομιλούσα και σαν στερημένη νοήματος τη λογική όλων των πολιτισμικών κωδίκων, ανάκλαση της παράλογης σωτηρίας, πίσω στο «κάτω γη», σαν μοναδικά δυνατό τελευταίο άσυλο, μετά το Σπίτι, για το στερημένο δικαιωμάτων άνθρωπο:

Στο σπίτι μας δεν τολμούμε το βράδυ
από το φόβο να αναπαυθούμε, οι φτωχοί!
Ούτε ανάβουμε φωτιά,
χωνόμαστε σε υπόγειες τρύπες! (σ. 302).

Η καλλιτεχνική φιλοδοξία του κειμένου του υποβάλλει και τη μη χρησιμοποιούμενη ως τότε τριτοπρόσωπη ρητορική θέση του μη εκφρασμένου, αλλά όπως φαίνεται, όχι λιγότερο ιδεολογικο-γενικευτικού ηγετικού λόγου «Πικρές σκέψεις ασχολούνταν τη ζωνηρή φαντασία του...», «Σφάζουν, γδύνουν, αρπάζουν, δέρνουν / ασιατικά θηρία, σκληροί αιμοβόροι». Κάτι το οποίο εκτός του ότι σχεδιάζει τελείως σαφώς τα

περιγράμματα των μελλοντικών ποιητικών προσβολών «Και ο τύραννος
μαίνεται / και ατιμάζει τους τόπους μας: / σφάζει, κρεμάει, δέρνει, βρίζει / και προστιμάει τον υπόδουλο λαό!», εκτός του ότι προτείνει και
εξαιρετική διορατική πολιτική παρατήρηση «Άλλα λένε, άλλα κάνουν! / Οι λαοί πέφτουν σε καινούρια σκλαβιά... /...Θέλουν να κατακτήσουν
όλον τον κόσμο / με πονηρή κολακευτική πολιτική!», διαμορφώνει και
ένα από τα σπουδαιότερα ιδεολογήματα όλης της επόμενης βουλγαρικής αναγεννησιακής γραμματείας και ιδεολογίας: «Η ελευθερία μας
εξαρτάται από μας!».

Σ' αυτό το τελικό πια μέρος του έπους ο ρητορικός λόγος σαν να
βιάζεται να προσπεράσει το διαρρέοντα καιρό, όλο και πιο λαχανιασμένα
σπαρταρά ανάμεσα στις ιερές και ανίερές ενέργειες και ενεργοποιώντας για
άλλη μια φορά τη σατανίζουσα την σκλαβιά αντίδραση της ποιητικής του
αντίληψης, επιτίθεται στις προσπάθειες της ίδιας αυτής της σκλαβιάς για
αυτο-ιεροποίηση:

*Απλή του ενέπνευσε απιστία,
αποδίδει τη θηριώδη σκλαβιά σε θεία οργή!*

*Συχνά του λέει: «Τα του σουλτάνου
δώστε στο σουλτάνο! Τα του Θεού τω Θεώ!*

*Όποιος υπομένει ως το τέλος, θα σωθεί,
θα αποκτήσει τη βασιλεία του ουρανού!», (σ. 304).*

Εκτός το ότι προτείνει εκ νέου γενναιόδωρα στο άμεσο μέλλον
ποιητικά ιδεολογήματα «Φοβού το Θεό, εκτίμα το βασιλιά», «Κάνε
υπομονή και θα σώσεις την ψυχή σου», αυτόν το λόγο δε διστάζει και
να απο-ιεροποιήσει όμοια με το Ρήγα, αλλά σε απελπιστικο-αλλήθωρη
εστία, αφού έχασε την προοπτική για αλλαγή μιας ιερής πίστης με άλλη
τέτοια ακόμα και το ανώτατο χριστιανικό μυθολόγημα:

*Στη σημερινή μάχη δεν έχει τέτοια πίστη!
Βλέπεις χριστιανοί πεθαίνουν για Τούρκους,
ασήμι και χρυσός είναι το μέτρο τους..., (σ. 305).*

Μ' αυτή την τελευταία χειρονομία ο ηγετικός λόγος αναμφίβολα έχει φτάσει την κορυφή της αρμοδιότητας των δικών του ταξινομικών καταστρεπτικών και οργανωτικών ενεργειών. Αφού ανακάλεσε όλα τα πολιτικά κοινωνικά και ανθρώπινα (όπως φάνηκε και ιερά!) δικαιώματα της σκλαβιάς, έχει πετύχει το σπουδαιότερο εθνο- και κρατικο-δημιουργικό σκοπό του: την χωρίς εναλλακτική και που δεν υπόκειται σε αναθεώρηση, για διασκέλιση από το δουλικό στον ελεύθερο χώρο, αιτιολογία. «Ο ένθερμα εξημένος» πρωταγωνιστής αυτής της ιδέας, στο τέλος μπήκε πια στην μεγιστο-λειτουργική υπόστασή της:

*Τους κυρίευε φλόγα για εκδίκηση,
τα μάτια εξέπεμπαν μανιασμένες σπίθες,
ετοίμαζε κοινή εξέγερση
όλα τα βουνά δεν τον χωρούσαν! (σ. 307).*

Ο ηγετικός λόγος όχι μόνο επέτυχε την αιτιολογία (ή την αυτο-αιτιολογία;), αλλά και βοήθησε τον αναγνώστη-ακροατή να συνταυτιστεί με το φορέα του καθώς και με όλους αυτούς διαμέσου των οποίων τονίστηκε ως εδώ στις διάφορες συζητήσεις του εθνεγερτικο-κλητήριου παραδείγματός του, γι' αυτό επιτέλους μπορεί όχι μόνο να κηρύξει την απόφασή του, «ετοίμαζε κοινή εξέγερση», αλλά και να παραχωρεί το πλάνο («Το Πλάνο») για την πραγματοποίησή της:

*Μας χρειάζεται κοινή συγκέντρωση,
Τα πάντα είναι δυνατά με ομόνοια,
ας ηχήσει η σάλπιγγα του Άρη
Ο καθένας θα καταστρέψει τη βία!*

Δηλαδή ο ηγετικός λόγος έχει εκπληρώσει το καθήκον του και η πρώτη γιγαντιαία απελευθερωτική επιχείρηση στο πεδίο του Άρεως της βουλγαρικής αναγεννησιακής πνευματικότητας με την εμβληματική ονομασία «Οδοιπόρος στα δάση», μπορεί να τελειώσει. Οι παραδοσιακές, στερεοτυποποιημένες διαπιστώσεις στα κείμενα πριν από το Ρακόβσκι για το «ατέλειωτο» του έπους, βασίζονται σε εξωτερική επιχειρηματολογία με τυπικά επιχειρήματα: στο «Ουσία ή σωρός για τον “Οδοιπόρο στα δάση”, δηλαδή διάφορες σκέψεις και ευλωπίες από τον ίδιο το συγγραφέα, 1857 στην Νόβι Σαντ» ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει, «Ο καθένας από την ομάδα του, με τη σειρά του, σύντομα διηγείται την δική του περιπέτεια, όλοι οι δώδεκα διηγούνται» (σ. 537), και στην εφημερίδα «Ντούναβσκι λέμπεντ», τ. 46, 15 Αυγ. 1861, αυτός δημοσιεύει και το «Απόσπασμα του Δεύτερου μέρους» του «Οδοιπόρου στα δάση».

Η πρωταρχική επιθυμία του Ρακόβσκι να γράψει μεγαλύτερο έπος δεν χωράει αμφιβολία, ακόμη περισσότερη με τον καθαρά δηλωμένο σκοπό του να υποτάξει τη συνταγματική του, σε δοκιμασμένο πολιτισμικο-δημιουργικό και συγκεκριμένο ιδεολογικό προοπτικό ευαγγελικό αρχέτυπο μοντέλο. Το κύρος και η δημιουργικο-ελκυστική δεσμεύουσα τέτοιου φιλόδοξου λογοτεχνικού καθήκοντος δύναμη, όπως και η τεράστια επιτυχία του έπους, βεβαίως συνδεδεμένη και με τις ενθουσιασμένες γνώμες, γοητευμένων και σεβαστών από το συγγραφέα αναγνωστών, οδήγησαν στην προσπάθεια συνέχισης. Αλλά αν κοιτάξουμε πιο προσεκτικά το δημοσιευμένο στην εφημερίδα «Ντούναβσκι λέμπεντ» απόσπασμα, θα δούμε, ότι αυτός επαναλαμβάνει ειπωμένα πια πράγματα: θαυμάσια εικόνα της φύσης, η οποία εμπνέει την ιδέα για το χαμένο παράδεισο του Σπιτιού, για την ρομαντικο-ηρωική εξήγηση της κλέφτικης ζωής και ηθών, για την υποστασιοποίηση του κακού, με την υπενθύμιση του επεισοδίου με το σκοτωμένο παιδί και για πιο πειστική αιτιολόγηση της απαραίτητης απόφασης, «*Τώρα μας περιμένει διαφορετική μάχη, / άλλο εντελώς νέο πεδίο δράσεως*», στο τέλος όχι

τυχαία εμφανίζονται και οι σημαδιακές λέξεις στις τελευταίες στροφές του βασιικού σώματος του έπους, όπως «*ξεσήκωμα*», «*πεδίο δράσεως*», «*πονηρά*»¹⁰⁹ κ.ά.

Προφανώς ο συγγραφικός πειρασμός για τη συνέχιση μιάς επιτυχημένης λογοτεχνικής χειρονομίας μπήκε σε επαφή με τις πιο δυνατές από τις προσωπικο-ψυχολογικο-συγγραφικές φιλοδοξίες, ποιητικο-ιδεολογικές ηγετικές στρατηγικές του υπερκαθήκοντος του κειμένου του έπους – δημιουργία επιχειρηματολογίας για ελευθερία. Για ηγέτη εθνο- και κρατικο-οικοδόμος σαν το Ρακόβσκι, η παρορμητικά πραγματοποιημένη απόπειρα ήταν αρκετή για να καταλάβει, ότι δεν πρέπει να την επαναλάβει. Η δυστυχία μας, που δεν έγγραφε περισσότερες τέτοιες «συνέχειες» (διότι μονό έτσι «με το κομμάτι» θα μπορούσαν να εμφανιστούν) μπορούν να έχουν μόνο μια αιτία, ότι στερηθήκαμε από άλλες παρόμοιες εικόνες της ζωής των κλεφτών, σαν τη συνάντηση των δύο βοεβόδων Χουμπιάν και Τίχολ, οι οποίες πίσω από την ηρωικο-ρομαντική παρουσίαση θα έφεραν και την αναμφίβολη βιωτική και ιστορική αλήθεια.

Αν ο Ρακόβσκι είχε βρει κατάλληλη καλλιτεχνικο-αντιληπτική λύση για την εμπλοκή στο σώμα του έπους όλων των σχεδιασμένων δώδεκα αφηγημάτων, ίσως θα είχαμε λόγους να μιλάμε με πολλούς όρους βεβαίως και για το πρώτο βουλγαρικό μυθιστόρημα, έστω και όχι σε στίχους, για τη ζωή υπό ζυγό, για κάτι σαν πρωτότυπο της «*Δυστυχισμένης οικογένειας*», της «*Χαμένης Στάνκα*» ακόμα και του μυθιστορήματος «*Υπό το ζυγό*». Και όχι η παράθεση εξωτερικών ομοιοτήτων, σαν π.χ. η αποδοχή της μάχης σε βαθιές χιονοστιβάδες της μικρής αυτοσχέδιας ομάδας του Μποριμέτσα ενάντια στους βιαστές για τη «*χειμωνιάτικη*» ανάμνηση των επανειλημμένων επιτυχών κλέφτικων επιθέσεων στον «*Οδοιπόρο στα δάση*», μπορεί να μας δώσει βάση για την αναζήτηση επικοινωνίας μέσω των κειμένων του Ξακουστού μυθιστορήματος με το

109. Πιο πρώμη επιχειρηματολογία μας για αυτό βλ. στο άρθρο «Ο ποιητής Ρακόβσκι» εις: Τοπάλοβ, Κ., *Προβλήματα της βουλγαρικής αναγεννησιακής λογοτεχνίας*. Σόφια, 1983, σ. 98-101.

έπος, το οποίο ο συγγραφέας του μυθιστορήματος, κατά τις δικές του ομολογίες, το ήξερε σχεδόν ολόκληρο απ' έξω.

Ασύγκριτα πιο σπουδαίο είναι ότι ο Βάζοβ επικυρώνει την αλήθεια του βασικού στρατηγήματος του λόγου του ηγέτη, αρχίζοντας ακριβώς σαν κι αυτόν την απόφραξη του λαβυρινθικά υπερασπισμένου-μη υπερασπισμένου δικτύου της δουλικής άνεσης ακριβώς από το Σπίτι, στο οποίο, πριν μπουν εκείνοι οι Τούρκοι, με τους οποίους η μητέρα του Μάρκου φοβερίζει τα παιδιά με λόγια αυτοματοποιημένα, αλλά που ξαφνικά αποδείχτηκαν και απαίσια πραγματικά, ορμάει για να τινάξει στον αέρα σημαδιακο-προειδοποιητικά την άνεση, καταδικασμένη αργά ή γρήγορα σε αναπόφευκτο βιασμό και να επιβάλλει, δίχως άλλο, την παρουσία του ο νέος ο αναγκαίος, ο αποφασιστικός για την τύχη του έθνους και του φανταστικού μελλοντικού κράτους, βιασμός της δικής του απόλυτης ανθρωπίνης και ιδεολογικής δυσφήμισης, δηλαδή ο βιασμός του ηγετικού λόγου.

Στη σωζόμενη αδημοσίευτη δεύτερη παραλλαγή του έπους με τίτλο «Αθώα δυστυχημένη ομιλία του Στογιάν και του Μπογιάν» εμφανίζεται για πρώτη φορά στα κείμενα του Ρακόβσκι και η πιο ευθεία εξήγηση των κειμένων ως προς τη σχέση τους με τα ποιητικά μηνύματα του Ρήγα.

*Καλύτερα θάνατος με παλικαρίσιο αγώνα,
παρά άτιμη ζωή.
Καλύτερα μιας στιγμής ελευθερία,
παρά ένα αιώνα δουλική ζωή.*

Αυτήν την αρκετά κοντινή στο πρωτότυπο ποιητική περιφραση του ιεροποιημένου κιόλας στον ελληνικό κοινωνικο-πολιτισμικό πνευματικό χώρο και παραθετημένου εδώ μερικές φορές ιδεολογήματος του Ρήγα, «Καλλιό'ναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή / παρά σαράντα χρόνοι σκλαβιά και φυλακή» τη συναντάμε αργότερα σε κάποτε διαφορετικές, αλλά πάντοτε πολύ κοντινές μεταξύ τους παραλλαγές, κάτι που μαρτυρεί ότι

είναι πια μεταφυτευμένο οργανικά στο πνευματικό αντανάκλαστικό του σύστημα και στη δημοσιευμένη Τρίτη παραλλαγή του «Οδοιπόρου στα δάση», στα συμφραζόμενα του υποκινητικο-κλητήριου λόγου του Πέτκο του βοεβόδα, αλλά και στα δύο από τα «Μηνύματα», όπως έγινε σαφές στο Δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης¹¹⁰.

Στην καθολικότητα της αντάξιας για το ανάστημά τους σημασίας αυτού του ιδεολογήματος, όποιους κινδύνους για κερδοσκοπικές χρήσεις να φέρει αυτή στην προοπτική των μελλοντικών εξελίξεων μεταξύ των βαλκανικών εθνών για νομιμοποίηση αμυντικών ή και επιθετικών δογμάτων, πραγματοποιείται και η ύψιστα αξιολογημένη συνάντηση των δύο εθνοοικοδόμων. Είναι το κεντρικό σημείο στο κοινό τους «καρτέρι», που τα οχυρώματά του τα βρίσκουμε σκορπισμένα και σε πολλά άλλα χωρία των κειμένων του Ρακόβσκι στα παρόμοια παραδείγματα, στα οποία εμφανίζεται η ρητορικο-αποστολική ή μασσαλιωτικο-κλητήρια ροή της ποίησης τους, ή στον ερήμην διάλογο κατά την περίοδο των ταυτόσημων ποιητικών μύθων τους, προγράμματα απελευθέρωσης όσο πνευματικο-διανοητικό, τόσο και πολιτικό διάλογο, στον οποίο ο Ρακόβσκι όχι σπάνια ανταποκρίνεται στα πολιτισμικο-ιστορικά συνθήματα του Ρήγα, ενσαρκώνοντάς τα ανάλογα στο πνεύμα, τις απαιτήσεις και τα καθήκοντα του καιρού του, στη διαδικασία δημιουργίας του εθνο- και κρατικο-δημιουργικού καλλιτεχνικο-λογοτεχνικού θεσμού, για να τα παραδώσει, μαζί με τα πρωτότυπα δικά του, στο Χρήστο Μπότσεβ, τον επόμενο με το δικό τους υψηλό μέτρο.

110. Ο αυτοματισμός αυτού του καταφανώς διαρκώς σκληρυνμένου στη συνείδηση του Ρακόβσκι ποιητικού δομικού συστατικού οδηγεί στην έστω και αρκετά πιο ελεύθερη του εκδήλωση και στην μοναδική του προσπάθεια να γράψει πιο μακρύ σε σχέση με τις ακροστιχίδες ερωτικό ποίημα:

Κάλλιο άδικος θάνατος,

παρά τιμωρία

από δυστυχή έρωτα....., («Αρχή έρωτα»).

Τα ποιητικά ιδεολογήματα και μυθολογήματα του ηγετικού λόγου του Ρήγα συνεχίζουν να προπλάθουν, πάνω από δύο δεκαετίες μετά το θάνατο του, τον ελληνικό προεπαναστατικό και επαναστατικό χώρο και διαμέσου των ποιημάτων και των θουρίων, ποιητές, άμεσοι απόγονοι ή ταλαντούχοι οπαδοί, των οποίων τα ονόματα προαναφέρθηκαν, ο Ιάκωβος Νερουλός, ο Δημήτριος Γουζέλης, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ο Στέφανος Κανέλλος, ο Παναγιώτης Ανδρόνικος, ο Γεώργιος Κλεάνθης, ο Ζώης Πάνου κ.ά. Είναι πραγματικό να σκέφτεται κανείς ότι ο Ρακόβσκι γνώριζε μεγάλο μέρος αυτών των κειμένων, όπως είναι βέβαιο, ότι γνώριζε καλά τη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία, η πνοή της οποίας είναι αισθητή όχι μόνο στις εν παρέργω αναφερόμενες λίγες περιπτώσεις και όχι μοναδικά στις δικές του παρατηρήσεις στις «Σημειώσεις», που διευκολύνοντας παραπέμπουν σε χωρία από τα έργα ενός από τους πιο γνωστούς τότε ποιητές-ρομαντικούς Αλεξάνδρου Ραγκαβή, ενός από τους πρωταγωνιστές στο δράμα που διαδραματίστηκε σχετικά με τη στέψη του Παρλίτσεφ στο λογοτεχνικό διαγωνισμό στην Αθήνα το 1860¹¹¹.

Ο λόγος του όμως μπαίνει σε διάλογο εποχής, όχι μεταφορικά αλλά κυριολεκτικά - εποχή με εποχή κατά τη διάρκεια ολόκληρης εποχής, όχι με τους μασσαλιώτικους εξορκισμούς των απογόνων του Ρήγα, ούτε με τα κείμενα του Ραγκαβή, από τα οποία μπορεί να επωφεληθεί και εν μέρει, ούτε με τους ρομαντικούς σκοπούς του Παναγιώτη Σούτσου, προς το έργο του οποίου «Ο Περιπλανώμενος», «ποιητικό έργο σε δραματική μορφή, αλλά χωρίς να σχεδιαστεί για σκηνή», όπως το λέει ο Δημαράς¹¹² εισάγει ένα-δύο συνθήματα για μακρινούς υπαινιγμούς «Αθώα δυστυχισμένη ομιλία του Στογιάν και του Μπογιάν», που πιθανά δίνει βάση στην παλαιά μας φιλολογική σχολή να αναζητάει επίδραση. Η ηγετική φιλοδοξία και αποστολή εκφέρουν αυτό το λόγο, στο μοναδικά

111. Βλ. Τοπάλοβ, Κ., *Ο Γκριγκόρ Παρλίτσεφ. Ζωή και έργο*. Σόφια, 1982.

112. Δημαράς, Κ. Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας...*, σ. 282.

ταιριαστό του επίπεδο, αυτό του μεγάλου προγενεστέρου του, για να δημιουργήσουν άλλη μια σοβαρή απόδειξη για την ύπαρξη του μοντέλου / των μοντέλων, των οποίων η υπόσταση όλο και πιο ταυτόσημα διαφαίνεται από τα άστατα βαλκανικά διαγράμματα, δηλώνοντας με πείσμα την ύπαρξή της.

Επίλογος

Οι μασσαλιώτιδες του Ρήγα και του Ρακόβσκι μένουν μασσαλιώτιδες των απραγματοποίητων επαναστάσεών τους, όσο βρίσκονταν στη ζωή οι συγγραφείς τους, αλλά αυτό δεν εξασθενίζει την εθνο- και κρατικο-δημιουργική ενέργεια, καταβλημένη σ' αυτές· δεν μειώνει τη σημασία των χαραγμένων από την ποίηση τους, καθώς και γενικά από όλη την λογοτεχνική και πολιτική δράση τους, βαθιών και ανεξάλειπτων πια με τίποτε διαχωριστικών γραμμών, μεταξύ του παλιού και του νέου ελληνικού και βουλγαρικού χρόνου. Παρόλο που δεν ζουν την πολιτική απελευθέρωση των σύγχρονών τους εθνικών κοινωνιών, αυτοί τους δίνουν την ευκαιρία να ζήσουν την αρχή της ιδεολογικής και πνευματικής τους απελευθέρωσης, σύμφωνα με τη σαφή και αναλλοίωτη συνταγή του Ρήγα *«Οποιος ελεύθερα συλλογάζεται, συλλογάζεται καλά»*.

Η έκφραση της ηγετικής ρητορικής στρατηγικής στα τρία σαφώς ευδιάκριτα παραδείγματα του μαρτυρικού, «μορφωτικού» και μασσαλιωτικο-κλητήριου λόγου, στην ποίησή τους πραγματοποιείται στο ρυθμό περίπλοκου διαπλεξίματος τρόπων και ομιλιών της αναμφισβήτητης, έστω και μόνο ρητορικής, νίκης πάνω στην φαινόμενη ατράνταχτη ιδέα για αμφισβήτηση, και λιγότερο για την επαναστατική απόρριψη των σταθεροποιούμενων επί αιώνες βαλκανικών πολιτικών και κοινωνικών πρακτικών, νίκης της οποίας το πρακτικό αποτέλεσμα, ανεξάρτητα από την μη πραγματοποίηση των επαναστάσεων είναι όχι λιγότερο σημαντικό παρά αν αυτές είχαν πραγματοποιηθεί.

Ιεροποιώντας το δουλικό χώρο, σαν φωτισμένο και προορισμένο όχι μόνο από τη λαϊκή, αλλά και από ανώτατη θέληση για μεταμόρφωση

σε ελεύθερο, αυτοί στην ουσία τον ελευθερώνουν, δημιουργώντας στη διαδικασία αυτής της ιδεολογικής ιεροτελεστίας και τους καινούργιους μύθους του¹¹³, τα καινούργια ιδεολογήματα, πολιτισμικούς μύθους, ανθρωπολογήματα, τα οποία κληροδοτούν στους επόμενους μετά από αυτούς Σολωμό και Κάλβο, Μπότεβ και Βάζοβ, για να υποβάλλουν και καινούργιες ερμηνευτικές προοπτικές στην κατεύθυνση όχι μόνο προς τον προβληματισμό της παράλληλης εμφάνισης ανάμεσα στα κείμενα, αλλά και προς «το ανάμεσα στα κείμενα συσχετισμό της βιογραφίας του συγγραφέα και του λογοτεχνικού έργου»¹¹⁴.

Ο Ρήγας και ο Ρακόβσκι στους οποίους ταιριάζει απόλυτα ο προσδιορισμός «μάννα-προσωπικότητες», που ο Γιούνγκ δίνει στους υπερπρωταγωνιστές, πετυχαίνουν ο καθένας στην εποχή του, εκείνη την στιγμή καμπίς στη διάνοηση των λαών, εκείνη την εξαιρετική κατάσταση, όταν για πρώτη φορά στην ελληνική και αναλόγως στη βουλγαρική κοινωνία «ο ποιητικός λόγος θα αρχίσει την αξιολόγηση του κόσμου, θα δημιουργήσει νέες ιεραρχίες και πολώσεις, που θα αναγκάσουν το Βούλγαρο να διακρίνει νέες προοπτικές μπροστά του και να εγκαταλείψει τον τόπο, ο οποίος επί εκατονταετίες παρουσιαζόταν σαν να ήταν ο μόνος που προοριζόταν για αυτόν», όπως ακριβώς εκφράζει με άλλη, αλλά πολύ παρόμοια αφορμή ο Β. Στέφανοβ¹¹⁵, όταν ο κρυμμένος μη ρυθμισμένος, ο κυνηγημένος δημόσιος λόγος, ο οποίος ονομάστηκε

113. Τη λειτουργία των κειμένων του Ρακόβσκι να «πραγματοποιεί τις ουσιαστικές στρατηγικές της Μεγάλης Λογοτεχνίας της Βουλγαρικής αναγέννησης να μετατραπεί σε θεσμό, δηλαδή να παράγει εθνικούς και κοινωνικούς μύθους, να ασκεί έλεγχο πάνω στις μορφές και στους μύθους στο δημόσιο χώρο, να αναγγέλλει αλήθειες για τον κόσμο και προς τον κόσμο,... να φυλάει τα δικά του», η Κ. Στάνεβα την αναφέρει και στην ανάλυση της του «Πρόδρομος του Οδοιπόρου στα δάση». Βλ. Στάνεβα, Κ., ό. π., σ. 70.

114. Πρωτοχρίστοβα, Κ., *Η ευφωνία της παραφωνίας. Απόπειρες μεταξύ των κειμένων*. Σόφια, 1991, σ. 26.

115. Βλ. Στέφανοβ, Β., *Οι λαβύρινθοι της σκέψης. Κριτικό λεξιλόγιο της ποίησης του Χρ. Μπότεβ*. Σόφια, 1993, σ. 124.

πετυχημένα από τον Ν. Τσερνοκόζεβ «κοινωνιακός» λόγος, επιθετικά μετατρέπεται σε φανερό, γνήσιο, ή «δημόσιο»¹¹⁶.

Οι ηγέτες Ρήγας και Ρακόβσκι αφαιρούν τους φραγμούς ανάμεσα στα δύο είδη λόγου θεσμοποιώντας και την κοινωνική ομιλία σαν δημόσια αν ειπωθεί συμβατικά, σ' αυτήν την έννοια μπορούμε να εξετάσουμε την πρώτη παραλλαγή του «Οδοιπόρου στα δάση» και σαν «δασική», σε ορισμένο βαθμό ακόμα κρυμμένη ομιλία τοποθετημένη στην στενή κοινωνική σχέση του Νεαρού και του δασικού πουλιού, αυτό βοηθάει και για την εξήγηση του γιατί αυτή η παραλλαγή έμεινε ανέκδοτη. Η στενή κοινωνική παράμετρος ορίζει την ίδια τύχη και στη δεύτερη παραλλαγή, ενώ στο τέλος ο ποιητής-ηγέτης βρίσκει τη μορφή που θα του δώσει τη δυνατότητα να μετατρέψει τον κοινωνιακό λόγο, ο οποίος αισθάνεται περιορισμένος στον συγκεκριμένο-τοπικό «δασικό» (Α' παραλλαγή) ή στον οικείο «βουκολικό» (Β' παραλλαγή) να μετατραπεί σε ισχυρό, τινάζοντας στον αέρα όλες τις κοινωνικές ενέργειες, τραντάζοντας και σχίζοντας το δουλικό βουλγαρικό χώρο, φανερό και ισχυρό δημόσιο λόγο.

Αυτός ο λόγος μετατρέπει το μη θεσμικό χάος σε προσχέδιο μελλοντικού κράτους, τα κρυφά απεικονίσματα του οποίου, το Σύνταγμα, τα «Δίκαια του Ανθρώπου» ακόμα και η Χάρτα διαφαίνονται, σαφέστερα, πιο κωδικοποιημένα σ' όλο το κείμενο του έπους χάρη στις πολιτισμικές και ιδεολογηματικές, ευθεία διαμορφούσες ή συνειρμικές δυνατότητες του μαρτυρούντος, «μορφωτικού» και μασσαλιώτικου λόγου. Γι' αυτό και σε αντίθεση με τον Ρήγα, ο οποίος στη μονοδρομο-μασσαλιώτικη συντομία και δύναμη του υμνικού του λόγου υποστασιοποιεί το αθροιστικό δουλικό σώμα του έθνους, του φανταστικού του κράτους ταυτόχρονα σαν πλήθος, που αυτός το αφυπνίζει και σαν επαναστατικό στρατό, που ξεκίνησε πια για μάχη, δηλαδή ανατυπώνει το

116. Βλ. Τσερνοκόζεβ, Ν., «Δημόσιος λόγος και συνταυτισμός κατά την Αναγέννηση». Εις: *Γλώσσα. Λογοτεχνία. Συνταυτισμός*. Σόφια, 1999, σ. 73-74.

στάδιο του Τσίντουλοβ και του πρώιμου Σλαβέϊκοβ, ο Ρακόβσκι εκτός από τον παρόμοιο τρόπο στην *«Βουλγαρική ενέργεια»*, *«Διασκέδαση στην καραντίνα του Κουμπέη»*, στα *«Σχέδια»* και στις *«Προκηρύξεις»* του κάνει το επόμενο βήμα: αποκρυπτογραφεί τα ιδεολογο-τροπολογικά συνθήματα των ιδεολογηματικώς πλούσιων κειμένων του Ρήγα, διαλέγοντας τον πιο υψηλό βαθμό φαντασμαγορίας, η οποία του προσφέρει την πολυφωνική πολυγλωσσία του *«Οδοιπόρου στα δάση»* ως ορισμένο βαθμό και των πιο μεγάλων ποιημάτων του, υπολογίζει περισσότερο στην αισθηματική παρά στην παραστατική λειτουργία της λέξης.

Η φαντασμαγορία του επιτρέπει να συζητήσει διαμέσου των αφηγημάτων των ηρώων του, το δικαίωμά τους της επιλογής σε ατομικο-προσωπικό, ακόμα και βιωτικό πλάνο, και με αυτόν τον τρόπο να παρουσιάσει στην υπόθεση τροπολογικά και όχι προστακτικο-κλητήρια το επιθυμητό σαν πραγματικό δίνοντας του και το μεγάλο πλεονέκτημα, ώστε αυτοί οι ήρωες να είναι – στο ιδανικό προκείμενο πλάνο, βεβαίως – πεπεισμένοι σ' αυτό, στο οποίο ο Ρήγας επιδιώκει να κάνει συμμετόχους τους δικούς του λόγω του οποίου και σαν μοναδική ουτοπική διάσπαση, γι' αυτό και εισαγμένη τεχνητο-δραματουργικά, εμφανίζεται μόνο ο Όρκος των Πατριωτών στο *«Θούριο»*.

Έτσι η ποίηση του Ρακόβσκι αποτελεί και πρώτη μεγάλη διάσπαση στον εμείς-συνταυτισμό, ο οποίος χαρακτηρίζει κοντά του το βουλγαρικό αναγεννησιακό πολιτισμικο-ιστορικό μοντέλο, κάτι που μαζί με το τέλος της εποχής των Παϊσίου-Σωφρονίου-Μπόζβελι σημαδεύει και την πραγματική αρχή της βουλγαρικής λογοτεχνίας. Τελείωσε η εποχή των κοινωνικών μηνυμάτων και αρχίζει η νέα των ατομικών ισολογισμών, της ενισχυμένης επικοινωνίας με την προσωπικότητα, σαν εκπροσωπούσα την κοινωνία και ευθυνόμενη για αυτή, δηλαδή με το εγώ του ίδιου του ποιητή. Και το γεγονός ότι πολλοί από τους πιο σπουδαίους πολιτισμικούς μύθους και ιδεολογήματα δημιουργημένοι από το Ρακόβσκι και τον Ρήγα βρίσκουν το πραγματικό καλλιτεχνικό και ιδεολογικό νόημά τους μόνο μια-δυο δεκαετίες μετά τη δημιουργία

τους και μάλιστα στο έργο των μεγαλύτερων Βουλγάρων και Ελλήνων ποιητών, στις εποχές του τελικού δρασκελίσματος των λαών από τη σκλαβιά στην ελευθερία, δείχνει, ότι πραγματικά είναι οι προσωπικότητες οι εθνο- και κρατικοοικοδόμοι, που ευτυχώς εμφανίστηκαν στον πιο κατάλληλο χρόνο, μαραθώνιοι-μαντατοφόροι των μελλοντικών νικών στο ανήσυχο, ιδιαίτερα αφού το έχουν διασχίσει, πεδίο Άρεως, των βαλκανικών πολιτισμικο-ιστορικών μοντέλων.

**Βιβλιογραφία των Εκδόσεων
των Συγγραμμάτων του Ρήγα Βελεστινλή
και των Σπουδαιότερων Μελετών
για το Έργο του**

I. ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

1. Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής απάνθισμα*, Βιέννη 1790. Αναστατική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα με την προσθήκη ευρετηρίου, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος, Αθήνα 1991, τέταρτη επανέκδοση 2006. *Άπαντα τα Σωζόμενα*, τόμος δεύτερος, Εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια Κώστας Θ. Πέτσιος, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2002.
2. Ρήγας Βελεστινλής, *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, Βιέννη 1790, επιμ. Π.Σ. Πίστα, Αθήνα 1971. Και αναστατική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα με την προσθήκη ευρετηρίου, Αθήνα 2006.
3. Ρήγας Βελεστινλής, *Χάρτα της Ελλάδος*, Βιέννη 1797. Αυθεντική επανέκδοση με τη υποστήριξη της Ακαδημίας Αθηνών από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα με την προσθήκη ευρετηρίου, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος, Αθήνα 1998, και Β΄ επανέκδοση Αθήνα 2003.
4. Ρήγας Βελεστινλής, *Τα Επαναστατικά, (Επαναστατική Προκήρυξη, Τα Δίκαια του Ανθρώπου, το Σύνταγμα, Ο Θούριος, Ύμνος Πατριωτικός)*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα με την προσθήκη ευρετηρίου, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος, Αθήνα 1994, πέμπτη επανέκδοση Αθήνα 2005.
5. Ρήγας Βελεστινλής, *Τα Επαναστατικά, (Επαναστατική Προκήρυξη, Τα Δίκαια του Ανθρώπου, το Σύνταγμα, Ο Θούριος)*, μετάφραση

στα Βουλγαρικά από την Νάντια Ντάνοβα και Β. Στανίλοβ, προ-
λογικά Δημ. Καραμπερόπουλος, Σόφια 1998.

6. Ρήγας Βελεστινλής, *Απάνθισμα κειμένων*, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρο-
μηλίδης, Αθήνα 1998.
7. Ρήγας Βελεστινλής, *Το Σύνταγμα και ο Θούριος. Το αρχικό και το
τελικό κείμενο*. Κριτική έκδοση Ε. Σ. Στάθης, Αθήνα 1996.
8. Άπαντα Νεοελλήνων Κλασσικών, *Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος*,
επιμ. Α. Βρανούσης, τόμοι Α΄-Β΄, Αθήνα 1968.
9. Ρήγας Βελεστινλής, *Άπαντα τα σωζόμενα*. Τόμος πέμπτος, *Νέα
Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας
των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανιάς*. Εισαγωγή-
επιμέλεια-σχόλια Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα
2000.
10. Ρήγας Βελεστινλής, *Άπαντα τα έργα, ολοκληρωμένα και με ευρετή-
ρια*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-
Ρήγα, επιμέλεια-εισαγωγή-ευρετήρια Δημ. Καραμπερόπουλος, και
σε ψηφιακό δίσκο (CD-ROM), Αθήνα 2007.
11. *Επαναστατικά τραγούδια του Ρήγα και ο Ύμνος του Μποναπάρτε
του Περραιβού. Η έκδοση της Κερκύρας (1798)*. Φωτομηχανική
ανατύπωση. Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού
και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1998.

II. ΜΕΛΕΤΕΣ

1. Αβραμέα, Άννα, «Η “Νέα Χάρτα της Βλαχίας” του Ρήγα και η
αυτόγραφος επεξεργασία της», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*,
τόμ. 53, (1978), σελ. 379-407.
2. Αδάμου, Γιάννης, «Η ξένη επίδραση στο έργο του Ρήγα», *Υπέρεια*,
τόμ. 1, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας»,
(Αθήνα 1990), σελ. 379-383.
3. Αλεξίου, Χρήστος, «Ο δραστηκός λόγος του Ρήγα», *Υπέρεια* τόμ.
1, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας»,
(Αθήνα 1990), σελ. 385-405.

4. Άμαντος, Κωνστ., «Νέα έγγραφα περί του Ρήγα», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 2, (1927), σελ. 10.
5. -----, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1930. Επανέκδοση φωτομηχανική με την προσθήκη ευρετηρίου, (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος), από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997.
6. -----, «Ο Θούριος του Ρήγα», *Ελληνικά*, τόμ. 8, (1935), σελ. 197-211.
7. -----, «Νέαι μελέται περί Ρήγα», *Αθηνά*, τόμ. 48, (1938), σελ. 242-249.
8. Αρσενίου, Λάζαρος, «Μερικά συμπεράσματα από την Χάρτα του Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. 1, (1990), σελ. 417-422.
9. Βαλαμουτόπουλος, Χ, *Ρήγας ο Φεραίος (πρωτότυπος μονογραφία)*, Αθήνα 1891.
10. Βασδραβέλλης, Ι., *Οι Μακεδόνες συνεργάτες του Ρήγα Βελεστινλή και τα επαναστατικά ρεύματα της εποχής*, Θεσσαλονίκη 1968.
11. Βέης, Νίκος, «Γεωργίου Λασσάνη αφιέρωμα εις τον Ρήγαν Βελεστινλήν-Φεραίον και τους μετ' αυτού θανόντας», *Νέα Εστία*, τόμ. 20, (1939), σελ. 86-96.
12. Βολίδης, Θ. Π., *Το Πολίτευμα του Ρήγα*, Αθήνα 1924.
13. Βρανούσης, Λέανδρος Ι., *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10, Αθήνα 1954.
14. -----, *Ρήγας Βελεστινλής 1957-1798*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, έκδοσις Δευτέρα επηυξημένη, Αθήνα 1963.
15. -----, *Ο Πατριωτικός Ύμνος του Ρήγα και η Ελληνική Καρμανιόλα*, ανάτυπο εκ του τόμου εις μνήμην Κωνστ. Αμάντου, Αθήνα 1960.
16. -----, «Ένα περιζήτητο Κερκυραϊκό χειρόγραφο. Ο Κώδικας της αλληλογραφίας του Περγραιβού», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Σεναδρίου*, τόμ. 1, (Αθήνα 1967), σελ. 47-57.
17. -----, «Θούρια του Ρήγα (τυπωμένα το 1798) και χειρόγραφα του Βηλαρά», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 56, (1981), σελ. 299-312.

18. -----, *Η Σημαία, το Εθνόσημο και η Σφραγίδα της «Ελληνικής Δημοκρατίας» του Ρήγα*, Αθήνα 1992.
19. -----, «Άγνωστα νεανικά χειρόγραφα του Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. 2, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Αθήνα 1994), σελ. 563-576.
20. Γούδας, Αναστάσιος, «Ρήγας ο Φεραίος», στο *Παράλληλοι Βίοι*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1870, σελ. 109-144.
21. Δασκαλάκης, Απόστολος, «Η βυζαντινή παράδοση εις την επαναστατικήν απόπειραν του Ρήγα», *Ελληνική Δημιουργία*, τόμ. 8, τεύχ. 84, (1951), σελ. 183-185.
22. -----, «Η αιώνια ελληνική ιδέα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας», *ανάτυπο από το Αρχείο Νομολογίας*, τόμ. 4, Αθήνα 1953.
23. -----, «Ο Θούριος του Ρήγα εις το αρχαιότερον σωζόμενον χειρόγραφον», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 16, (1962), σελ. 370-383.
24. -----, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1954.
25. -----, *Το πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1976.
26. -----, *Ο Ρήγας Βελεστινλής ως Διδάσκαλος του Γένους*, Αθήνα 1977.
27. -----, *Τα εθνεγερτικά τραγούδια του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1977.
28. -----, *Ρήγα Βελεστινλή επαναστατικά σχέδια και μαρτυρικών τέλος*, Αθήνα 1979.
29. Δημαράς, Κ. Θ., *Της Μεγάλης ταύτης Ιδέας*, Αθήνα 1970.
30. -----, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, έκτη έκδοση, Αθήνα 1975.
31. -----, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, δεύτερη έκδοση, Ερμής, Αθήνα 1980.
32. -----, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα 1982, σελ. 157-164.
33. Δραγούμης, Ιων, *Από τον βίον και το έργο του Ρήγα του Φεραίου*, Αθήνα 1912.

34. Δρούλια, Λουκία, «Οι μνείες του Σολωμού και του Ρήγα στο “Journal” του Villeneuve», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 10, (1973), σελ. 208-209.
35. Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης, «Έκθεσις περί των τελευταίων ερευνών περί Ρήγα Βελεστινλή. Έγγραφα και ειδήσεις εξαχθείσαι εκ των αρχείων των πόλεων Βιέννης, Γκρατς και Παρισίων», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου Θεσσαλονίκης*, (1953), τόμ. 2, Αθήνα 1955, σελ. 387-403.
36. -----, *Ρήγας Βελεστινλής: Επιστροφή από τον θρύλο στην Ιστορία*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, τόμ. 7, τεύχ. 4-5, Αθήνα 1958.
37. -----, *Ρήγας-Υψηλάντης-Καποδίστριας. Έρευναι εις τα Αρχεία της Αυστρίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Γαλλίας και Ελλάδος*, Αθήνα 1965.
38. Ζακυθινός, Διον. Α., «Ο Ρήγας και το όραμα του οικουμενικού κράτους της Ανατολής», *Εκλογή*, τόμ. Δ', αρ. 6, (1948), σελ. 670-676.
39. Ζέτσεφ, Μ., «Ρήγας Φεραίος-Ντόμπρι Τζίντουλφ. Παράλληλισμοί», εφημ. *Νεοελληνικά Γράμματα*, αρ. φύλλ. 54, (1993), σελ. 8.
40. Ηλιού, Φίλιππος, «Η πατριαρχική καταδίκη του Ρήγα», *Αντί*, περ. Β', τευχ. 652, (1998), σελ. 18-21.
41. Θεοτόκης, Σπ., *Οι τελευταίοι χαιρετισμοί του Ρήγα*, Αθήνα 1931.
42. Θεοχαράτος, Χρ., *Ρήγας Φεραίος*. Τόμ. Ι, Η εποχή του. Τόμ. ΙΙ, Το έργο του, Αθήνα 1971.
43. Θεοφίλου, Γεώργιος, *Βιογραφία Ρήγα του Φεραίου*, εκδίδεται υπό Κων. Μ. Παπαθεοδώρου, Αθήνα 1896.
44. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΑ', Αθήνα 1975.
45. Καμαριανός, Νέστωρ, *Ρήγας Βελεστινλής. Συμπληρώσεις και διορθώσεις για τη ζωή και το έργο του*. Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Αθ. Ε. Καραθανάσης, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1999.

46. Καραθανάσης, Αθανάσιος Ε., «Μια ελληνική μαρτυρία από τη Βιέννη για τις πρώτες συλλήψεις των συνεργατών του Ρήγα Βελεστινλή», *Μακεδόνικα*, τόμ. 18, (1978), σελ. 92-102.
47. -----, «Ανασκόπηση των ερευνών για τον Ρήγα Φεραίο που γράφτηκαν κατά την περίοδο 1973-1985», *Υπέρεια*, τόμ. 1, (1990), σελ. 449-456.
48. Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Ιατρικές γνώσεις του Ρήγα Βελεστινλή στο έργο του “Φυσικής απάνθισμα”», *Υπέρεια*, τόμ. 1, (1990), σελ. 457-499.
49. -----, «Ρήγα Βελεστινλή “Φυσικής απάνθισμα” και Γαλλική “Encyclopédie”. Ταύτιση για πρώτη φορά ενός προτύπου», *Υπέρεια*, τόμ. 2, (1994), σελ. 585-598.
50. -----, «Ρήγας Βελεστινλής και “Encyclopédie”. Πότε έγραψε το “Φυσικής απάνθισμα”», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 29, Λάρισα, 1996, σελ. 262-266. Και αυτοτελώς, Αθήνα 2009.
51. -----, *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997, Β΄ έκδ. Αθήνα 2000.
52. -----, «Η Γαλλική “Encyclopédie” ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα “Φυσικής απάνθισμα”», *Ο Εραμιστής*, τόμ. 21, (1997), σελ. 95-128.
53. -----, *Η χάρτα της Ελλάδος του Ρήγα Βελεστινλή. Τα πρότυπά της και νέα στοιχεία*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998.
54. -----, *Η επαναστατική φυσιογνωμία του Ρήγα Βελεστινλή*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2000.
55. -----, *Η άδικη κρίση του Ιω. Φιλήμονος για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 2000.
56. -----, *Οι χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινλή*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2005.

57. -----, «Ρήγας και Γαλλική “Encyclopédie”, Μια ακόμη χρησιμοποίησή της στα 1797», *Ο Εραμιστής*, τόμ. 25, (2005), σελ. 418-420.
58. -----, «Η συνωμοτική δράση του Ρήγα Βελεστινλή», περιοδ. *Ιστορικά Θέματα*, τεύχ. 41, (Ιούνιος 2005), σελ. 65-73. Και αυτοτελώς, Αθήνα 2009.
59. -----, «Γιατί ο Ρήγας διάλεξε χάρτη της αρχαίας Ελλάδος ως πρότυπο της “Χάρτας της Ελλάδος”;», *Υπέρεια*, τόμ. 4, (2006), σελ. 591-604. Και ανάτυπο.
60. -----, «Η δημοκρατική ενοποίηση του Βαλκανικού χώρου στο επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα Βελεστινλή», *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδόσεις Δομή, τόμ. 10, Αθήνα 2006, σελ. 556.
61. -----, *Ρήγας και Ορθόδοξη πίστη*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, 2005, β' έκδ. 2008.
62. -----, *Ο Θούριος του Ρήγα εμπνευστής των ραγιάδων επαναστατών*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2009.
63. -----, *Ήταν τελικά ο Ρήγας εκδότης του “Αγαθάγγελου”;* έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2009.
64. -----, «Το χαρτογραφικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή υπό το φως των νέων ερευνών», *Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και πολιτισμού της Θεσσαλίας* (9-11 Νοεμβρίου 2006), Περιφέρεια Θεσσαλίας, Λάρισα 2009, σελ. 688-699. Και αυτοτελώς, Αθήνα 2010.
65. Καράς, Γιάννης, *Οι φυσικές-θετικές επιστήμες στον ελληνικό 18^ο αιώνα*, Gutenberg, Αθήνα 1977.
66. -----, *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της Νεοελληνικής αναγέννησης. Στέφανος Δούγκας ή περί φυσικής φιλοσοφίας*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1993.

67. Καρκαγιάννη-Καραμπελιά, Βάσια, «Εικόνες του Ρήγα», περιοδ. *Αντί*, περιοδ. Β΄, τεύχ. 652, (1998), σελ. 62-66.
68. Κέρπης, Ιούλιος, *Η αρχαιογνωσία του Ρήγα*, έκδ. Συλλόγου Βελεστινιωτών Αθηνών, Αθήνα 1985.
69. -----, «Οι επιδράσεις του Ρήγα στην ποιητική συνείδηση της Γενιάς του '30», *Υπέρεια*, τόμ. 1, (1990), σελ. 599-609.
70. Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Πολιτικός ουμανισμός και Διαφωτισμός: Συμβολή στη διερεύνηση της ιδεολογικής λειτουργίας της πολιτικής θεωρίας του Montesquieu», *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1982.
71. -----, *Ιώσηπος Μοισισόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18° αιώνα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.
72. -----, *Η Γαλλική Επανάσταση και η νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 1990, Β΄ έκδ. Αθήνα 2000.
73. -----, «Ο δάσκαλος του Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. 1, (1990), σελ. 511-518.
74. -----, «Ο Ρήγας και τα σημερινά προβλήματα στα Βαλκάνια», περιοδ. *Αντί*, περιοδ. Β΄, τεύχ. 652, (1998), σελ. 32-35.
75. -----, *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1998.
76. -----, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Β΄ έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
77. Κοντογιώργης, Γ., *Η Ελληνική Δημοκρατία του Ρήγα Βελεστινλή*. Εκδ. Παρουσία, Αθήνα, 2008.
78. Κοντομέρκος, Τ., *Ελευθερία και νόμος κατά τον Ρήγα Φεραίο*, Αλεξάνδρεια 1972.
79. Κορδάτος, Γιάννης, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Αθήνα 1931.
80. -----, *Ο Ρήγας Φεραίος και η βαλκανική ομοσπονδία*, Αθήνα 1945.

81. Κουρζίλας, Ευλόγιος Γ., «Ρήγας Φεραίος και τα ανέκδοτα ποιήματα του εξ Αθωνικού χειρογράφου», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τόμ. 3, (1932), σελ. 3-96.
82. Κυριάκος, Αριστ. Ν., *Ο Ρήγας Φεραίος*, Αθήνα 1911.
83. Λαδάς, Γ.-Χατζηδήμιος Α., *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1796-1799*, Αθήνα 1973.
84. Λάϊος, Γεώργιος, «Οι αδελφοί Πούλιου, ο Γεώργιος Θεοχάρης και άλλοι σύντροφοι του Ρήγα. (Ανέκδοτα έγγραφα από τα Αρχεία της Βιέννης)», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 12, (1958), σελ. 202-270.
85. -----, «Οι χάρτες του Ρήγα. Έρευνα επί των πηγών», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 14, (1960), σελ. 231-312.
86. Λάμπρος, Π.Μ., «Ανέκδοτος Ύμνος Ρήγα του Φεραίου», *Παρουασός*, τόμ. 5, (1844), σελ. 327-330.
87. Λάμπρος, Σπ., *Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα*, Αθήνα 1892. Επανέκδοση φωτομηχανική, Βιβλιοπωλείου Νότη Καραβία, Αθήνα 1981.
88. -----, «Ο Ρήγας και η ελληνική παροικία της Βιέννης», στο *Λόγοι και Αναμνήσεις εκ του Βορρά*, Αθήνα 1909, σελ. 65-72.
89. Λεγράνδ, Αμιλίου, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων εκ των εν Βιέννη αρχαίων εξαχθέντα μετά μεταφράσεως ελληνικής υπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου*, Αθήνησιν 1891. Φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος), από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996, (β' επαν. 2000).
90. Λεοντσίνης, Γεώργιος, «Η εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού στον ελληνικό χώρο και ο Ρήγας», *Υπέρεια*, τόμ. 1, (1990), σελ. 519-532.
91. -----, «Οι ιδεολογικές συνιστώσες στο συγγραφικό έργο του Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. 2, (1994), σελ. 611-624.

92. Μάνεσης, Αριστ. Ι., «Η πολιτική ιδεολογία του Ρήγα», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 73, (1998), σελ. 341-356.
93. -----, «Το πολίτευμα του Ρήγα. Ένα ανέφικτο διαβαλκανικό κράτος», *Αντί*, περ. Β΄, τεύχ. 652, (1998), σελ. 22-25.
94. Μαντουβάλου, Μαρία, *Ο Ρήγας στα βήματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996.
95. Μαργαρίτης, Γ., «Τα στρατιωτικά σχέδια του Ρήγα», *Αντί*, περίοδ. Β΄, τεύχ. 652, (1998), σελ. 56-59.
96. Μιχαλόπουλος, Φάνης, *Ρήγας Βελεστινλής. Βιογραφικό εράνισμα*, Αθήνα 1930.
97. Νικαρούσης, Α., «Πότε ο Μαυρογένης προσέλαβε γραμματέα τον Ρήγα», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. Δ΄, (1926), σελ. 567-572.
98. -----, «Ο Ρήγας, η Σχολή και η Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Νέα σειρά, τόμ. Α΄, 1929, σελ. 53-89.
99. Ντάνοβα, Νάντια, «Το μήνυμα του Ρήγα και οι Βούλγαροι», *Αντί*, περίοδ. Β΄, τεύχ. 652, (1998), σελ. 26-27.
100. Ντελόπουλος, Γεώργιος, «Φεραί-Βελεστίνο-Βελεστινλής», *Υπέρεια*, τόμ. 1, (1990), σελ. 339-347.
101. Ξενάκης, Χρ., «Το “Απάνθισμα φυσικής” του Ρήγα και ο ρόλος του στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Υπέρεια*, τόμ. 1, (1990), σελ. 589-600.
102. Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, «Η δύναμη της θυσίας και το βαλκανικό όραμα», *Αντί*, περ. Β΄, τεύχ. 652, (1998), σελ. 28-31.
103. Πανταζόπουλος, Νικ. Ι., «Θρύλος και πραγματικότητα γύρω από τον Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. 1, (1990), σελ. 601-609.
104. -----, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1994, (β΄ επανέκδ. 1998).

105. Πάντελις, Ντούσαν, *Η εκτέλεση του Ρήγα*, μετάφραση από τα Σερβοκροατικά Πασχαλίνα Σπυρούδη, (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος), έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2000.
106. Παπαδοπούλου, Αρχ., «Ιάσων-Ρήγας: δύο μορφές, δύο εποχές ενάντιες στον ασιατικό επεκτατισμό», *Υπέρεια*, τόμ. 1, (1990), σελ. 611-616.
107. Παπαδριανός, Ιωάννης, «Οι οπαδοί του Ρήγα στο Σεμλίνο», *Υπέρεια*, τόμ. 2, (1994), σελ. 657-663.
108. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Καλλ., «Η νεανική ζωή του Ρήγα από την παράδοση και την λογοτεχνία», *Υπέρεια*, τόμ. 1, (1990), σελ. 575-587.
109. Περραιβός, Χριστόφορος, *Σύντομος βιογραφία του αοιδήμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Αθήνα 1860, επανέκδ. Βιβλιοπωλείου Νότη Καραβία, Αθήνα 1973.
110. Πίστας, Παν., «Τα τραγούδια του Εγκολπίου του Ρήγα», *Ελληνικά*, τόμ. 22, (1969), σελ. 183-206.
111. Πολίτης, Αλ., «Η προγραφόμενη στο Ρήγα έκδοση του Αγαθάγγελου. Το μόνο γνωστό αντίτυπο», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 7, (1969), σελ. 173-192.
112. Πρασά, Αν., «Ρήγας Φεραίος-Ι. Καποδίστριας: οι στόχοι τους για την απελευθέρωση των Ελλήνων και την οργάνωση ανεξάρτητου κράτους», *Υπέρεια*, τόμ. 2, (1994), σελ. 677-689.
113. *Ρήγας Βελεστινλής και η διαβαλκανική συνεργασία σήμερα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ιστορική επιμέλεια Παύλου Πετρίδη, επιμέλεια έκδοσης Αγγέλου Σιδεράτου, Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, Θεσσαλονίκη (11-12 Σεπτεμβρίου 1998), Χαλάνδρι Αττικής 1999.
114. Σακελίων, Γ., «Κωστής Παλαμιάς και Ρήγας Βελεστινλής», *Υπέρεια*, τόμ. 1, (1990), σελ. 617-635.

115. Σεβαστάκης, Αλέξης, «Επιδράσεις στα Σαμιακά πράγματα της Γαλλικής Επανάστασης, της Φιλικής Εταιρείας και του Συντάγματος του Ρήγα», ανάτ. Από το περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, 1965.
116. Σβορώνος, Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1976.
117. Σκοπετέα, Έλλη, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.
118. Στάθης, Γρηγ. Θ., «Τα “επαναστατικά τραγούδια” του Ρήγα και το μέλος τους», *Αντί*, περ. Β΄, τεύχ. 652, (1998), σελ. 52-55.
119. Στωικός, Δ., «Βιογραφία Ρήγα του Βελεστινλή», περίοδ. *Προμηθεύς*, Βόλος, τόμ. 7, 1894-1895, (σε συνέχειες).
120. Ταμπάκη, Άννα, «Το μεταφραστικό “πολύπτυχο” του Ρήγα στο πλαίσιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Αντί*, περίοδ. Β΄, τεύχ. 652, (1998), σελ. 39-43.
121. Τοπάλοβ, Κύριλλος, «Η επίδραση του έργου του Ρήγα στη βουλγαρική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα», *Υπέρεια*, τόμ. 2, (1994), σελ. 719-726.
122. -----, «Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα πολιτισμικοϊστορικά πρότυπα της αναγέννησης των Βαλκανίων», *Υπέρεια*, τόμ. 3, (2002), σελ. 981-986.
123. -----, «Ρήγας και Ρακόβσκι», *Υπέρεια*, τόμ. 4, (2006), σελ. 893-902.
124. *Υπέρεια*, τόμ. 1, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο, 30 Μαΐου-1 Ιουνίου 1986), Αθήνα 1990.
125. *Υπέρεια*, τόμ. 2, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1992), Αθήνα 1994.
126. *Υπέρεια*, τόμ. 3, Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 1997), Αθήνα 2002.

127. Υπέρεια, τόμ. 4, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003), Αθήνα 2006.
128. Φιλήμων, Ιωάννης, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834.
129. -----, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Β', Αθήνα 1859.
130. Φωτιάδης, Θ., «Ρήγας-Καραϊσκάκης-Κόχραν. Μια απίστευτη συνοδοιπορία σε δύο αιώνες», *Τετράμηνα*, τεύχ. 25-26, (1984), σελ. 1657-2676.
131. Camariano, Nestor, *Άσματα και ποιήματα διαφόρων, Chansons et opuscules patriotiques publiés a Jassy en 1821 par un hetairiste*, Bucarest 1966.
132. Camariano, Nestor, «Rhigas Velestinlis: complements et corrections concernant sa vie et son activité», *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, vol. 18, (1980), pp. 687-719, vol. 19, (1981), pp. 41-69.
133. Camariano-Cioran, A., *Les Académies Princieres de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, IMXA, Θεσσαλονίκη, 1974, σελ. 447-449.
134. Daskalakis, A., «The Greek Marseilliese of Rhigas Velestinlis», *Balkan Studies*, vol. 7, (1966), pp. 273-296.
135. Elian, Al., «Sur la circulation manuscrite des écrits politiques de Rhigas en Moldavie», *Revue Roumanne d'Histoire*, vol. 1, (1962), pp. 479-497.
136. Fauriel, Cl, *Chants populaires de la Grèce Moderne*, τόμ. II, Παρίσι 1825, «Hymne de Guerre de Rigas», σελ. 15-29.
137. Füves, Ödon, «The Philike Hetairia of Rhigas and the Greeks of Pest», *Balkan Studies*, vol. 11, (1971), pp. 117-122.
138. Füves, Ödon, «Le manuscrit de la chanson révolutionnaire de Rhigas en Hongrie», *Μακεδονικά*, τόμ. 20, (1980), σελ. 494-497.

139. Manessis, Ar., «L'activité et les projets politiques d'un patriote Grec dans les Balkans vers la fin du XVIII siècle», *Balkan Studies*, vol. 3, No 1 (1962), pp. 75-118.
140. Nicolopoulos, Konst., *Notice sur la vie et les écrits de Rhigas, l'un des principaux auteurs de la révolution qui a pour but l'indépendance de la Grèce*, Paris 1824, (*Extrait de la Revue Encyclopédique*, τόμ. 21, Février 1824, σελ. 275-280) Αναστατική επανέκδοση από το Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, Διεθνές Συμπόσιο «Από τον Διαφωτισμό στις επαναστάσεις: ο Ρήγας και ο κόσμος του», Δελφοί, 25-28 Ιουνίου 1998.
141. Papacostea-Danielopoulou, Kornelia, «Rigas Velesinlis et les recherches contemporaines», *Revue des Etudes Sud-est Européenes*, vol. 11, (1979), pp. 563-567.
142. -----, «La conscience nationale des people balkaniques et le chants revolutionnaires de Rigas», *Revue des Etudes Sud-Est Européenes*, vol. 17, (1979), pp. 782-785.
143. Puchner, V., «Ο Ρήγας και το θέατρο. Ο ρόλος της μεταφραστικής παράδοσης στην περίοδο του προεπαναστατικού ελληνικού διαφωτισμού», στο *Ιστορικά νεοελληνικού θεάτρου. Έξι μελετήματα*, Αθήνα 1984, σελ. 109-119.
144. Rosental-Kamarinea, I., «Einflüsse Kallinos und Tyrtaios auf den Thuriot Rigas», *Folia Neohellenica*, vol. 2, (1977), pp. 127-136.
145. Stojanovic, M., *Fanariotsko I Srpsko Gracansko Penistvo. B: Poseban otisak iz Sbornika Gradska Kultura na Balkani (XV-XTX vek)*, Beograd 1984, pp. 201-221.
146. Traikoff, N., «Rigas Velesinlis en Russie», *Byzantinisch Neugriechische Jahrbucher*, τόμ. 16, (1939), σελ. 3-15.
147. Woodhouse, C. M., *Rhigas Velesinlis. The protomartyr of the Greek Revolution*, Λίμνη Ευβοίας, 1995.

148. Данова, Н. Ригас Фереос Велестинлис (1757-1798), сп. Балканите, № 1, 1998, 34-35.
149. Зоидис, Г. Ригас Велестинлис. С., 1973.
150. Китромилидис, П. От кръста към флага. С., 1999.
151. Филиπος, Ил. Предреволюционните кризи и Н.С.Пиколо.- Балканистика, 1989, № 3.

Σημειώματα στην ελληνική έκδοση από τον επιμελητή έκδοσης

Σελ. 10. (*) Το βαπτιστικό του όνομα ήταν «Ρήγας», συνηθισμένο όνομα στην περιοχή του Βελεστίνου και του Πηλίου και ως επώνυμο επέλεξε κατά τη συνήθεια των λογίων της εποχής του το όνομα της γενέτειρας του «Βελεστίνο», εξ ου και «Βελεστινλής». Ο ίδιος ο Ρήγας ποτέ δεν υπέγραψε, δεν χρησιμοποίησε ως επώνυμο το «Φεραίος», το οποίο του το προσέθεσαν το 1832-1836 οι Κων. Κούμας και Χριστόφορος Περραιβός, από τους οποίους το παρέλαβαν οι επόμενοι συγγραφείς. Βλ. τη σχετική διεξοδική μελέτη, Δημ. Καραμπερόπουλος, *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή*, β' έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2000.

Σελ. 15. (*) Έχει υποστηριχθεί παλαιότερα από ορισμένους συγγραφείς ότι ο Ρήγας περιόδευσε στις περιοχές της Χάρτας του και ότι επισκέφθηκε το Βελεστίνο για το σχεδιασμό και την έκδοσή της. Όμως οι πρόσφατες έρευνες έδειξαν ότι ο Ρήγας χρησιμοποίησε συγκεκριμένους χάρτες του Guil. Deslile και Rizzi Zannoni ως πρότυπα για την *Χάρτα της Ελλάδος* και μάλλον ο Ρήγας δεν ξαναείδε τη γενέτειρα του μετά την αναχώρησή του σε ηλικία 18-20 χρονών. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η «Χάρτα της Ελλάδος» του Ρήγα Βελεστινλή. Τα πρότυπα της και νέα στοιχεία*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, 1998, β' έκδ. 2003.

Σελ. 16. (*) Σχετικά με το σχεδιασμό έναρξης του επαναστατικού σχεδίου του Ρήγα αποκαλυπτικά είναι τα έγγραφα σύλληψης, ανάκρισης και θανάτωσης του Ρήγα και των Συντρόφων του στα οποία τονίζεται ότι η έναρξη θα άρχιζε από την περιοχή της Μάνης Πελοποννήσου. Βλ. Αμ. Λεγράνδ, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, μετάφραση Σπ. Λάμπρου, Αθήνα 1891, Κων. Αμάντου, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1930, επανέκδοση το 1996 και 1997 αντίστοιχα από την Επιστημονική Εταιρεία

Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα με προσθήκη ευρετηρίου και επιμέλεια Δημ. Καραμπερόπουλου.

Σελ. 18. (*) Ο Ρήγας στο επαναστατικό του σχέδιο είχε σκοπό να αντικαταστήσει την απολυταρχική εξουσία του Σουλτάνου με την αντιπροσωπευτική δημοκρατική του πολιτεία, η οποία θα ήταν πολυεθνική, πολυγλωσσική και πολυφυλετική, χωρίς διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων και των λαών και όχι να δημιουργήσει ένα εθνικό ελληνικό κράτος. Μάλιστα αν είχε υλοποιηθεί η επαναστατική του προσπάθεια ίσως θα αποτρέπονταν οι εθνικισμοί του 19^{ου} αιώνα στον Βαλκανικό χώρο. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Η δημοκρατική ενοποίηση του Βαλκανικού χώρου στο επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα Βελεστινλή», *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδόσεις Δομή, τόμ. 10, Αθήνα 2006, σελ. 556, και πληρέστερα την έκδοση της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2010.

Σελ. 21. (*) Σλέγκελ, (Schlegel) Αύγουστος-Γουλιέλμος (1767-1845). Γερμανός κριτικός και φιλόλογος από τους αρχηγούς της ρομαντικής σχολής στη Γερμανία.

Γκρίμ (Grimm) Γουλιέλμος-Κάρολος (1786-1859) και Ιάκωβος (1785-1863). Γερμανοί γλωσσολόγοι. Συνέταξαν το «Λεξικόν της Γερμανικής».

Σάφαρικ, Παύλος-Ιωσήφ (1795-1861), Τσέχος φιλόλογος, ιστορικός, σλαβιστής.

Σελ. 21. (*) Χέρντερ, Γιόχαν Γκόντφριντ, (1744-1803). Γερμανός θεολόγος και φιλόσοφος. Στα ελληνικά εκδόθηκε πρόσφατα το βιβλίο του με τίτλο «Πραγματεία περί της καταγωγής της γλώσσας», μετάφραση Γιάννης Καραπαπάζ, εκδ. «Τροπή», Αθήνα 2007.

Σελ. 25. (*) Για τη χρησιμοποίηση από τον Ρήγα λημμάτων της Γαλλικής Εγκυκλοπαιδείας των Diderot και D'Alembert, βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Η Γαλλική "Encyclopédie" ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα "Φυσικής απάνθισμα"», *Ο Ερασιστής*, τόμ. 21, (1997), σελ. 95-128. Του ίδιου, «Ρήγας και Γαλλική Encyclopédie. Μια ακόμη χρησιμοποίησή της στα 1797», *Ο Ερασιστής*, τόμ. 25, (2005), σελ. 418-420.

Σελ. 26. (*) Η «Χάρτα της Ελλάδος» σύμφωνα με τις πρόσφατες έρευνες δεν είναι χάρτης του «μελλοντικού ελληνικού κράτους», αλλά πολιτικός χάρτης του σχεδιαζόμενου κράτους του Ρήγα, που θα αντικαθιστούσε εκείνο του Σουλτάνου. Περιλάμβανε όλες τις περιοχές που περικλείονταν από τα σύνορά του, τα οποία με ιδιαίτερη διαγράμμιση ο Ρήγας τα καταγράφει χωρίς όμως να τα μνημονεύσει στο «Υπόμνημα» της Χάρτας, φύλλο 3, για λόγους σκοπιμότητας. Δεν ήταν δυνατόν να ανέγραφε ότι ήταν τα σύνορα του σχεδιαζόμενου κράτους του, όπως έχουμε επισημάνει κατά την αυθεντική για πρώτη φορά επανέκδοσή της κατά το έτος 1998, που γιορτάστηκε η επέτειος των διακοσίων χρόνων από τον μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα.

Σελ. 29. (*) Ο Ρήγας Βελεστινλής είχε τυπώσει τους λεπτομερείς χάρτες της Βλαχίας και Μολδαβίας διαιρεμένες σε τοπαρχίες, όπως είχε και για τον χώρο της Ελλάδος και της Μικράς Ασίας και είχε στο πρόγραμμα να τυπώσει επίσης λεπτομερείς χάρτες για την Βουλγαρία και Σερβία-Βοσνία σύμφωνα με την μαρτυρία του Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenlande*, τόμ. I: *Geschichte des alten Panoniens und der Bulgary*, Halle 1797, σελ. 473-474. Την μαρτυρία μνημονεύει ο Γεώργιος Λάϊος, «Οι χάρτες του Ρήγα. Έρευνα επί των πηγών», *Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας*, τόμ. 14, (1960), σελ. 231-312, Παράρτημα II, σελ. 296-298.

Σελ. 30. (*) Η Νότια Ουγγαρία ήταν εκτός του σχεδιαζόμενου κράτους του Ρήγα, όπως έχουμε επεξηγήσει κατά την αυθεντική επανέκδοση της Χάρτας και τούτο διότι είναι εκτός των συνόρων του, τα οποία ο Ρήγας έχει με ιδιαίτερη διαγράμμιση καταγράψει μεταξύ Κάτω Ουγγαρίας και Βλαχίας, όπως επίσης μεταξύ της Δαλματίας και Σερβίας. Περιέλαβε και τις περιοχές αυτές στην Χάρτα του για να μην υπάρχει κενό. Η επισήμανση των συνόρων του κράτους του μας βοήθησε στην εξήγηση της σκοπιμότητας έκδοσης της Χάρτας του, που ήταν πολιτικός χάρτης του κράτους του. Γι' αυτό τύπωσε και λεπτομερείς χάρτες της Βλαχίας και Μολδαβίας και ετοίμαζε επίσης αντίστοιχους της Βουλγαρίας και Σερβίας, Βοσνίας.

Σελ. 32. (*) Πάλι επισημαίνουμε ότι ο Ρήγας σύμφωνα με την «Νέα Πολιτική Διοίκηση», και τους χάρτες του, «Χάρτα της Ελλάδος», «Νέα Χάρτα της

*Βλαχίας» και «Γενική Χάρτα της Μολδοβίας» δεν ήθελε να δημιουργήσει ένα εθνικό «Ελληνικό κράτος», αλλά ένα αντιπροσωπευτικό δημοκρατικό κράτος, που θα αντικαθιστούσε το απολυταρχικό οθωμανικό κράτος. Σημειώνουμε ότι οι «Έλληνες ερευνητές» δυστυχώς δεν είχαν μελετήσει διεξοδικά το χαρτογραφικό έργο του Ρήγα, διότι δεν είχε μέχρι πρόσφατα επανεκδοθεί σε αυθεντική μορφή και σχολιασμό, όπως επίσης δεν μπορούσαν να κατανοήσουν την έκδοση από τον Ρήγα των χαρτών της Βλαχίας και Μολδαβίας, οι οποίοι μόλις το 2005 επανεκδόθηκαν με σχολιασμό και με καινούργια ευρήματα, την πολιτική διαίρεση, τα σύνορα του σχεδιαζόμενου κράτους και το ρόπαλο του Ηρακλέους. Και βέβαια δεν αξιολογήθηκε η πληροφορία ότι ετοίμαζε να τυπώσει αναλυτικό χάρτη για την Βουλγαρία και επί πλέον προσθέτουμε ότι στις αποσκευές του κατά την σύλληψη στην Τεργέστη είχε και χάρτη της Σερβίας-Βοσνίας, τον οποίο θα ήθελε μάλλον για τη σύνταξη του χάρτη της περιοχής αυτής, ολοκληρώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την αναλυτική καταγραφή των περιοχών του κράτους σε Επαρχίες και Τοπαρχίες. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Οι χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 2005, Κων. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1930, επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997.*

Σελ. 33. (*) Έχει υποστηριχθεί ότι ο Ρήγας ήθελε την αναβίωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Όμως η μελέτη του Συντάγματος του Ρήγα καθώς και της Χάρτας του δεν τεκμηριώνουν κάποια τέτοια υπόθεση. Ιδιαίτερα η περιοχή της Μ. Ασίας και της κυρίως Ελλάδος στη Χάρτα του, όπως έχουμε δείξει, είναι διαιρεμένη σύμφωνα με την αρχαία ελληνική διαίρεση και ονοματολογία, διότι ο Ρήγας ως πρότυπο χρησιμοποίησε χάρτη της αρχαίας Ελλάδος του Deslile. Επί πλέον το κράτος θα ήταν αντιπροσωπευτικό δημοκρατικό με εκλογές και αιρετούς άρχοντες. Απλώς οι συγγραφείς αυτοί μάλλον θεώρησαν πως ο Ρήγας ήθελε να αναστήσει την Βυζαντινή αυτοκρατορία επειδή ήθελε να αντικαταστήσει την απολυταρχική εξουσία του Σουλτάνου, που βρίσκονταν σε παλιά σύνορα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, και να δημιουργήσει το δικό του δημοκρατικό κράτος, το οποίο καμμία σχέση δεν θα είχε με το βυζαντινό.

Σελ. 34. (*) Ο Ρήγας ως ρεαλιστής και πραγματιστής θα έπρεπε να καθορίσει και την επίσημη γλώσσα του κράτους του. Την μέχρι τότε τουρκική γλώσσα

της απολυταρχικής εξουσίας του Σουλτάνου φυσικά δεν θα ήταν δυνατόν να την αποδεχτεί, όπως επίσης δεν θα ήταν δυνατόν να αποδεχθεί και την γλώσσα της διπλωματίας την γαλλική. Διάλεξε την απλή ελληνική, διότι όπως σημειώνει στο Σύνταγμά του, άρθρο 53, «*ως πλέον ευκατάληπτον και εύκολον να σπουδαστεί από όλα τα εις το βασίλειον (=κράτος) τούτο εμπεριεχόμενα γέννη*» από όλους τους λαούς που περιέχονται στο κράτος του. Η επιλογή του Ρήγα όπως «*Όλοι οι νόμοι και προσταγαί γίνονται εις την απλήν των Ελλήνων γλώσσαν*» είναι αποτέλεσμα ρεαλισμού, διότι κάποια γλώσσα θα έπρεπε να είναι η επίσημη γλώσσα του σχεδιαζόμενου κράτους του, που θα ήταν η πιο διαδεδομένη.

Σελ. 35. (*) Σύμφωνα με τις πρόσφατες συστηματικές έρευνες του αντιτύπου των προφητειών του «Αγαθάγγελου», που η έκδοσή του μέχρι τώρα αποδίδονταν στον Ρήγα, τεκμηριώθηκε ότι δεν ανήκει στον Ρήγα. Βλ. την πρόσφατη σχετική μελέτη, Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ήταν τελικά ο Ρήγας εκδότης του «Αγαθάγγελου»;* Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2009.

Σελ. 35. (*) Ενδιαφέρον έχει να σχολιαστεί ότι στην «Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως», που αποτελεί και το πρώτο φύλλο της *Χάρτας της Ελλάδος*, ο Ρήγας θέτει την παράσταση με το κοιμισμένο λιοντάρι. Στην ράχη του λιονταριού, το οποίο συμβολίζει τους σκλαβωμένους λαούς των Βαλκανίων, έχει τοποθετήσει τα σύμβολα της εξουσίας του Σουλτάνου, ενώ στα πόδια του κοιμισμένου λιονταριού έχει βάλει οριζόντια το ρόπαλο του Ηρακλέους. Θέλει να πει ο Ρήγας πως αν οι σκλαβωμένοι λαοί ενθουσιαστούν με τον Θούριό του και την επανάστασή του και αρπάξουν το ρόπαλο-τα όπλα- θα γκρεμίσουν την εξουσία του Σουλτάνου και θα δημιουργήσουν την δημοκρατική πολιτεία. Συμπληρώνουμε ότι πρόσφατα εντοπίσαμε το ρόπαλο του Ηρακλέους και στους χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας, στοιχείο που δείχνει ότι ο Ρήγας εκτείνει τη σημασία του σε όλο το σχεδιαζόμενο κράτος του. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Οι χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινλή*, έκδοση Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2005.

Σελ. 40. (*) Ορισμένοι συγγραφείς παρασυρμένοι από την ονομασία του κράτους του Ρήγα «Ελληνική Δημοκρατία» καθώς και από τον χάρτη του σχεδιαζόμενου κράτους του «Χάρτα της Ελλάδος» υποστηρίζουν ότι ο Ρήγας με την επανάσταση του αντικαθιστώντας την εξουσία του Σουλτάνου ήθελε να δημιουργήσει ένα «ελληνικό εθνικό κράτος». Αν όμως διερευνήσει κανείς συστηματικά τα έργα του Ρήγα «Νέα Πολιτική Διοικήσεις» και τους χάρτες του δεν φθάνει στο συμπέρασμα αυτό. Συγκεκριμένα ο Ρήγας έδωσε το όνομα «Ελληνική Δημοκρατία», την κατάκτηση αυτή του ανθρώπινου πνεύματος που επιτεύχθηκε στην αρχαία Αθήνα. Αυτό δεν σημαίνει ότι θα ήταν ελληνικό και θα διοικούσαν οι Έλληνες και τούτο διότι και μόνο το γεγονός ότι στο οραματιζόμενο κράτος θα λειτουργούσε η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και με τις εκλογές θα εκλέγονταν οι βουλευτές από όλους τους λαούς του κράτους, κατά ανάγκη οι αντιπρόσωποι-βουλευτές δεν θα ήταν Έλληνες, μια και αυτοί αποτελούσαν μια μικρή μειοψηφία στο σύνολο του πληθυσμού.

Όσον αφορά την «Χάρτα της Ελλάδος» ο Ρήγας την τύπωνε έξι μήνες και κάθε φορά έπαιρνε άδεια από την Αυστριακή Αστυνομία για την εκτύπωσή της, χωρίς να δώσει λαβή να αποκαλυφθεί ο πραγματικός του σκοπός, ότι ήταν πολιτικός χάρτης του κράτους του. Γι' αυτό την ονόμασε «Χάρτα της Ελλάδος» και έβαλε τόσα νομίσματα και επιπεδογραφίες για δήθεν επεξήγηση του ταξιδιού του «Νέου Αναχάρσιδος», για να παραπλανήσει τον λογοκρίτη της Αστυνομίας. Το γεγονός ότι στη «Χάρτα της Ελλάδος» περιλαμβάνει και τις άλλες περιοχές Βλαχίας και Μολδαβίας για τις οποίες τύπωσε ιδιαίτερους χάρτες «*Νέα Χάρτα της Βλαχίας*» και «*Γενική Χάρτα της Μολδαβίας*», και θα τύπωνε και για τις άλλες περιοχές της Βουλγαρίας, Σερβίας και Βοσνίας, δείχνει τον τελικό του σκοπό, το δημοκρατικό του κράτος, το οποίο περιλαμβάνεται στη Χάρτα του.

Σελ. 42. (*) Συχνά υποστηρίζεται ότι το επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα για τη δημιουργία του δημοκρατικού του κράτους στον χώρο μετά την αποτίναξη της απολυταρχικής εξουσίας του Σουλτάνου ήταν ανέφικτο, συμπεραίνοντας από την ανάπτυξη των εθνικισμών του 19^{ου} αιώνα. Ακριβώς η δημιουργία του δημοκρατικού του κράτους θα δημιουργούσε μια καινούργια κατάσταση στην περιοχή του Βαλκανικού χώρου με ισονομία, αλληλοβοήθεια, ελευθέρα διακίνηση των ανθρώπων και των ιδεών και θα αποφεύγονταν η ανάπτυξη

των εθνικιστικών ανταγωνισμών που επακολούθησαν μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821.

Σελ. 50. (*) Οι τίτλοι των βιβλίων είναι: Διονύσιος Σουρμελής, *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ ελευθερίας αγώνα αρχομένη από της Επαναστάσεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων*, εν Αιγίνη, εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, 1834. Γεώργιος Π. Δάρβαρις, *Δοκίμιον περί σπουδής της ιστορίας*, εν Αθήναις εκ της τυπογραφίας «Ο Ανεξάρτητος» του Κ. Π. Παντελή, 1842. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Περί εποικήσεως σλαβικών τινών φύλων εις την Πελοπόννησον*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Εμ. Αντωνιάδου, 1843. Αναστάσιος Γεωργιάδης Λευκίας, εκ Φιλιππουπόλεως Θράκης Καθηγητής Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, *Ανατροπή των δοξασάντων, γραψάντων και τύποις κοινωσάντων, ότι ουδείς των νυν την Ελλάδα οικούντων απόγονος των αρχαίων Ελλήνων εστίν, και εις την λατινίδα φωνήν μεθρομίνευνται*, εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1843.

Σελ. 55. (*) Καράτζις (Karadzic), Βουκ Στεφάνοβιτς (1787-1864). Σέρβος γλωσσολόγος και λαογράφος.

Σελ. 66. (*) Κυπριανός (1756-1821), αρχιεπίσκοπος Κύπρου από το 1810 μέχρι το 1821, ο οποίος καρατομήθηκε για τη δράση του. Ίδρυσε σχολεία, ναούς και πολλά κοινωνικά έργα.

Σελ. 73. (*) Ράιτς, Ιβάν (1726-1801). Σέρβος ιστορικός. Μετέβη στο Άγιο Όρος όπου συγκέντρωσε υλικό των σλαβονικών λαών. Έργο του η «*Ιστορία των σλαβονικών λαών και μάλιστα των Βουλγάρων, Κροατών και Σέρβων*», (Βιέννη 1795-1795). Θεωρείται ως η πρώτη προσπάθεια συγγραφής Ιστορίας της Σερβίας.

Σελ. 76. (*) Μία συστηματική διερεύνηση των έργων του Ρήγα σύμφωνα με τα αποτελέσματα των πρόσφατων ερευνών για τη «Χάρτα της Ελλάδος», «Νέα Χάρτας της Βλαχίας», «Γενική Χάρτα της Μολδοβίας» και της «Νέας Πολιτικής Διοικήσεως» δείχνει ότι ο Ρήγας δεν απέβλεπε το Σύνταγμά του να γίνει «αφομοιωτής» των άλλων λαών του κράτους του. Συνιστά την συνεργασία,

αλληλοβοήθεια, *Δίκαια του Ανθρώπου*, άρθρο 34, «Ο Βούλγαρος πρέπει να κινείται, όταν πάσχει ο Έλληνας και τούτος πάλιν δι' εκείνον και αμφοτέροι δια τον Αλβανόν και Βλάχον». Επίσης στο Σύνταγμα άρθρο 7 μνημονεύει όλους τους λαούς του κράτους του, χωρίς διάκριση θρησκείας και γλώσσας, οι οποίοι θα εκλέγουν τους αντιπροσώπους τους, και όλοι αυτοί θα είναι ο κυρίαρχος λαός, περιλαμβάνοντας ακόμη και τους Τούρκους, οι οποίοι, όπως τονίζει στον «Θούριό» του και αυτοί υποφέρουν από την άδικη απολυταρχική εξουσία του Σουλτάνου και των αγάδων του, «Ο αυτοκράτωρ (=κυρίαρχος) λαός είναι όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου (= κράτους) τούτου, χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και διαλέκτου, Έλληνες, Βούργαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένηδες, Τούρκοι και κάθε άλλο είδος γενεάς». Η χρήση της απλής ελληνικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους καθώς και η ονομασία «Ελληνική Δημοκρατία» προς τιμήν της αρχαίας δημοκρατίας των Αθηνών, όπως επεξηγήσαμε και σε προηγούμενη υποσημείωση, δεν είναι στοιχεία, τα οποία δείχνουν την αφομοιωτική τάση του Συντάγματος του Ρήγα.

Σελ. 83. (*) Βλ. Αμ. Λεγράνδ, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, μετάφραση Σπ. Λάμπρου, Αθήνα 1891, επανέκδοση αναστατική από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος), Αθήνα 1996 (β' επανέκδ. 2000), σελ. 69.

Σελ. 83. (*) Προσθέτουμε ένα στοιχείο, το οποίο δυστυχώς έχει περάσει ασχολίαστο από τους ειδικούς της φιλοσοφίας των ιδεών του 18^{ου} αι. πως ο Ρήγας θεωρεί τα Δίκαια του Ανθρώπου ότι είναι «θεόθεν δοσμένα», όπως υποστηρίζει στην Επαναστατική του Προκήρυξη, που είναι δικό του κείμενο. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Τα Επαναστατικά, (Επαναστατική Προκήρυξη, τα Δίκαια του Ανθρώπου, Το Σύνταγμα, Ο Θούριος, Ύμνος Πατριωτικός)*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος), Αθήνα 2005, σελ. 17.

Σελ. 87. (*) Αμ. Λεγράνδ, *Ανέκδοτα έγγραφα*, ό. π., σελ. 69, όπου όμως γίνεται αναφορά ότι ο Ρήγας «θα συντάξη άλλο (Σύνταγμα) κατά το ελληνικόν πνεύμα».

Σελ. 98. (*) Ο Ρήγας στην τελευταία σελίδα του βιβλίου του «Φυσικής απάνθισμα», Βιέννη 1790, σελ. 176, έχει καταχωρίσει την «Είδηση», «Αν κανέναν φιλογενής αγαπά να κοπιάση μεταφράζοντας προς όφελος του Γένους κανένα βιβλίο, ας μην επιχειρησθή το *Esprit des loix par monsieur Montesquieu* επειδή και είναι μισομεταφρασμένο υπ' εμού, και τελειώνοντας έχει να τυπωθή». Δυστυχώς μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί το χειρόγραφο αυτό του Ρήγα, το οποίο δείχνει πως από πολύ νωρίς είχε ασχοληθεί με τα πολιτικοκοινωνικά θέματα για την διάκριση των εξουσιών και τα συστήματα διοικήσεως του κράτους.

Σελ. 113. (*) Το «Στρατιωτικόν Εγκόλπιον» του διάσημου τότε στρατηγού Kehvenhüller (1683-1744) ο Ρήγας το μετέφρασε με σκοπό να εκπαιδευτούν στη τέχνη του πολέμου οι επαναστατημένοι ραγιάδες, οι οποίοι ως γνωστόν ήταν απόλεμοι, εκτός από τους Μανιάτες, Σουλιώτες και τους κλεφταρματολούς. Η μετάφραση του βιβλίου αυτού δείχνει το στρατιωτικό και επιτελικό πνεύμα του Ρήγα, που ήθελε να δημιουργήσει και τακτικό στρατό. Το βιβλίο αυτό ευρισκόμενο στο τυπογραφείο των Σιατιστινών αδελφών Πουλιού της Βιέννης μετά την προδοσία κατασχέθηκε και δυστυχώς καταστράφηκε. Ότι γνωρίζουμε είναι από τα έγγραφα των Αιμ. Λεγράντ και Κων. Αμάντου. Μάλιστα είναι χαρακτηριστική η φράση του Αωνύμιου του Έλληνο στην *Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περί ελευθερίας*, 1806, που εύχεται να βρεθεί κάποιος να μεταφράσει ένα βιβλίο περί πολεμικής τέχνης την οποία έχουν ανάγκη να γνωρίσουν οι Έλληνες και ο Ρήγας ήδη το είχε μεταφράσει. Αντίτυπο της Γαλλικής έκδοσης του «Στρατιωτικού Εγκολπίου» με τίτλο *Maximes de Guerre*, 1771, απόκειται στη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου, από όπου λάβαμε αντίγραφο και το οποίο μεταφράζεται με σκοπό την έκδοση του από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα.

Σελ. 113. (*) Η Αυστριακή Αστυνομία δεν είχε μάθει το παραμικρό για τη προετοιμασία του επαναστατικού σχεδίου του Ρήγα μέχρι τη στιγμή που ο τυχαρπαστος Έλληνας έμπορος εκ Κοζάνης Δημήτριος Οικονόμου άνοιξε τον φάκελο και τα κιβώτια, τα οποία ο Ρήγας τα έστειλε από τη Βιέννη στην Τεργέστη στο όνομα του Αντώνη Νιώτη, συνέταιρο του, και στη συνέχεια τα κατέδωσε στην Αυστριακή Αστυνομία της Τεργέστης. Τότε έλαβε γνώση

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

η τόσο καλά οργανωμένη Αυστριακή Αστυνομία και γι' αυτό κατατρόμαξε, διότι ο Ρήγας εκμηδένισε την τόσο καλή οργάνωσή της. Μάλιστα ο ίδιος ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος παρακολουθούσε την πορεία της ανάκρισης. Ο Ρήγας αποδείχτηκε τέλειος συνωμότης καθ' όλη τη διάρκεια της προετοιμασίας κατά την παραμονή του στη Βιέννη. Σχετικά βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η συνωμοτική δράση του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 2009 και του ιδίου, *Η άδικη κρίση του Ιω. Φιλήμονα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 2000.

Ευρετήριο*

Freut euch des Lebens 154

Αγάδες 126

Αγαθάγγελος 35

Αγαρινοί 156

Αγιορείτικα μοναστήρια 72

Άγιο Όρος 45, 64, 66, 68, 70-73

Αγιορείτες μοναχοί 43

Άγραφα 120, 134

αγώνας 148

αγώνας απελευθερωτικός 150, 160, 163, 166

αδέλφια 127

αδελφότητα 87, 113

Άδης 143, 158

Αδριανούπολη 37, 55, 97

αθεϊσμός 37, διαφωτιστικός 37

Αθήνα 51, 54, 86, 121, 183

Αιγαίοι 120

Αικατερίνη μεγάλη 29, 63

Αίμιος 31, 55, 88, 90-92, 97-99, 145

Αισώπου μύθοι 132

Ακαδημία Αθωνική 71, 72, Βελιγραδίου 55, Επιστημών 75

Αλβανία 43, 58, 116

Αλβανοί 29, 32, 38, 40, 48, 59

Αλέξανδρος ο Μέγας 121, 173

αλληλοδιδασκτική μέθοδος 38

αλλόθρησκοι 137

αλφάβητο Κυρίλλου και Μεθοδίου 50

Αμερική 11

αναγέννηση 13, 20, 24, 58, 102, 129,

Βαλκανίων 11, Βουλγαρική 12, 63,

Δυτική 65, Ελληνική 12, πολιτική, πολιτιστική 64

αναγεννησιακή γραμματεία 23

ανάκριση 86

ανάμνηση ιστορική 26, 66

αναρχία 83

αναταραχές κοινωνικές 152

ανδρεία 171

Ανδρόνικος, Παναγιώτης 115, 183

ανεξαρτησία εθνική 66, εκκλησιαστική 66, πολιτική 101

άνεση δουλική 127, 146

ανθρωπισμός 113

ανθρωποκεντρισμός 65

άνθρωπος βαλκανικός 65, 127

ανθρωπότητας ιστορία 49

αντάρτης 169, 170

αντιβυζαντινιστές 61

αντίσταση 83

* Τα ονόματα «Ρήγας» και «Ρακόβσκι» δεν ευρετηριάζονται, διότι απαντούν σε κάθε σχεδόν σελίδα του βιβλίου.

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

- απελευθέρωση 37, 105-107, 111, 124, 171, 172, 185
απελευθερωτικό σχέδιο 100
απελευθερωτικοί αγώνες 19
απελπισία 138
απιστία 122, 177
απόγονος 146
αποϊστοριοποίηση ιστορίας 73
απολογία 142
απομνημονεύματα 72, 94, 170
Απρίλοβ 64
Αράπηδες 29, 120, 161, 164
Αρβανίτες 120, 161, 163
Αργυρόπουλος «τερζουμάν» 92
Αριστοτέλης 60
Αριστοφάνης 60
Αρματωλός 136
Αρμένιοι 29, 32, 40, 120, 161, 163
Αρναούντοβ, Μιχαήλ 23, 48, 54, 75, 140, 149
αρχαιότητα 54, 121, 148, 153
αρχιτεκτονική 46
Ασέν 108
Ασέν Πρώτος, Δεύτερος 58, 59
Ασένηδες 59
Ασία 43
Άσπροι 120
ασφάλεια προσωπική 83
Αυστρία 15, 113, 114
Αυστριακή ανάκριση 87, αστυνομία 81, 93, κυβέρνηση 92
Αυστροουγγαρία 164
αντοβιογραφία 95
αντοβιογραφικά έργα 88
αντοθυσία 135
αντοκρατορία 64, 69, 94, 104, Βυζαντινών 35
αυτοπεποίθηση 103
αυτοσυνταυτισμός εθνικός 66
αυτοταύτιση εθνική 65
αφηγήματα 141, 180, 188
Αχιλλέας 121
Αχμέτ, πασάς 92
Αχρίδα 51, 60, 95, Αχρίδας αρχιεπισκοπή 12
Βάζοβ, Ιβάν 68, 111, 129, 156, 181, 186
Βάκχεια Διονύσου 133
Βαλκάνια 11, 19, 20, 29, 40, 43, 44, 47, 61-63, 77, 84, 86, 97
βαλκανικά έθνη 28, 29, 41, 46, 76, 163, 182, κράτη 12, 19, 27, 41, 44, 46, 48
βαλκανικές κοινωνίες 13, κυβερνήσεις 100, χώρες 61
βαλκανική αλληλεγγύη 19, 164, αναγέννηση 22, 46, 67, 68, 159, ομοσπονδία 16, 30, παράδοση 46, πολιτική 100, πολιτιστική αναγέννηση 113
βαλκανική συνείδηση 164, χερσόνησος 15, 45, 72
βαλκανικό βυζαντινό όνειρο 108
βαλκανικό κράτος 15, 36, 42, 49, όνειρο 161
βαλκανικοί εθνικισμοί 19, 37, 42, 45
βαλκανικοί λαοί 12, 13, 28, 30, 41, 42, 44, 62, 64, 65, 72, 73, 163, 166
βαλκανικός άνθρωπος 113, 143, διαφωτισμός 68
βαλκάνιο παλιζάρι 157
βαλκάνιος άνθρωπος 128-130, 133, 138, 147
Βάλτσεβ, Μπογιάν 23, 54
Βάρνα 92
βάσανα τουρκικά 104

- βασανιστές 104
 βασανιστήρια 94
 Βασιλιάς Βουλγάρων 59
 Βατικανό 12
 Βέδες 51
 Βεζύρης 134
 Βελεστίνο 14, 15
 Βελιγράδι 16-18, 51, 54, 55, 99, 100, 105, 107, 108, 164
 Βέλκο 136, 137, 139, 142, 163
 Βενελίν 64
 Βέρκοβιτς, Στέφαν 55
 βιασμός 138
 βιαστές 180
 βιβλιοθήκες 26, 71, μοναστηριακές 65
 βιβλιοθήκη μεσαιωνική 65
 Βίβλος 51
 Βιέννη 15, 16, 42, 54, 80, 81, 83, 93
 Βίντιν 16, 98, 145
 βιογραφία 82, 186, λογοτεχνική 87
 Βιτίνα 73
 Βλάντιμιρ, μεγάλος 173
 Βλαντιμιρέσκου, Τουντόρ 116
 Βλαχία 16, 43, 54, 55, 80, 83, 113
 Βλάχοι 32
 Βογιάροι 108
 Βοεβόδας 91, 100, 107-112, 114, 160, 168, 171-174, 176, 180
 Βοηνίκοβ, Ντόπρι 64, 73, 74
 Βολταίρος 63
 Βόσνιος επιστήμονας 56
 Βουκουρέστι 51, 83, 84
 Βουλγάρα κοπέλα 142
 Βουλγαρία, 37, 42, 59, 62, 72, 73, 89, 99, 100, 103, 106, 109, 139, 144, 148, 149, 166, 168, 174, 175
 Βουλγαρία Ανατολική 97, Δυτική 86
 Βουλγαρία Μητέρα 125
 βουλγαρική αναγέννηση 41, 57, 61, 84, 186, αρχαιότητα 58, γλώσσα 38, 50, 77, γραμματεία 151, εκκλησία 30, 94, ελευθερία 69, εταιρία 86, ιστορία 30, 58, 69, 77, κοινωνία 19, 94, κρατική οντότητα 48, κυβέρνηση 100, 105, 107, λαογραφία 38, λογοτεχνία 69, 157, 188, μυθολογία 38
 Βουλγαρικό εθνοαπελευθερωτικό κίνημα 107
 βουλγαρικό έθνος 29, ζήτημα 58, κράτος 57, 64, 90, 91, 107, μυθιστόρημα 180, παρελθόν 75
 βουλγαρικός ηρωισμός 173, λαός 17, 44, 77, 93, 103, 152, 168, πολιτισμός 61, 66
 βουλγαρικός τσάρος 108
 Βούλγαρις, Ευγένιος 12, 52, 63, 68, 71, 72
 Βούλγαροι αρχαίοι 59, ποιητές 189
Βούλγαρος αθώς 94
 Βούλγαρος μορφωμένος 128, συγγραφέας 59
 Βούλγαρος-οι 19, 29, 32, 38, 40, 42, 44, 50, 52, 53, 55, 58, 60 66, 67, 70, 75, 78, 88, 90, 92, 93, 97, 99, 100, 102, 104-106, 108-110, 115, 120, 125, 127, 138, 144, 148, 149, 159, 161, 163, 164, 171, 175, 186
 Βουλγάρων βασιλιάς 59, πολιτισμός 57, προέλευση 78
 Βραΐλα 25, 45, 85, 99, 172
 Βρανούσης, Λέανδρος 14, 34-36, 54, 79, 81
 βυζαντινή αυτοκρατορία 28, 35, 60, ιστορία 45, παράδοση 32, 35, 72

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

- βυζαντινισμός 37
 βυζαντινό όνειρο 44, 46, 59, 63, 64, 72, 73, 153, 157
 βυζαντινοί αυτοκράτορες 34
 βυζαντινοκρατία 59
 Βυζάντιο 36, 37, 39, 41, 45, 48, 61, 72, 119
 βωμός 130
 Γαλάτσι 92, 93
 Γαλλία 16, 82, 114, 155, 164
 Γαλλική επανάσταση 11, 16, 20, 28, 40, 63, 76, 83, 113-115, 155
 Γαλλικό προξενείο 16, 83
 Γαλλικός διαφωτισμός 13, 76
 Γάλλοι 51, εγκυκλοπαιδιστές 20, 74
 Γάλλος πρόξενος 88
 γενέτειρα 138, 141, 149
 Γένος 27, 28, 124, 130, 122, 123, 135, 175
 Γένος σλαβικό 144
 Γένους ανάσταση 35
 Γερμανοί 51
 Γέρο-Ιβάν 47
 γεωγραφία 27, 58
 Γιάσεν 173
 Γιούνγκ, Καρλ 186
 Γκέντσεβ, Ν. 61
 Γκέντσεβ, Στ. 54
 Γκιζώ, Φραγκίσκος 74
 Γκίκα, Μιχαήλ 92
 Γκίκας 121
 γκιλοτίνα 113
 Γκίντσεβ, Τσάνι 53
 Γκιούροβα, Σβ. 38, 75
 Γκουμπέρνγια (= περιοχή, νομός, περιφέρεια) 29
 Γκρμι, αδελφοί 21
 γλώσσα 26, 40, 42, 43
 γλώσσα εκκλησιαστικοσλαβική 68, ελληνική 132, λειτουργική 68, λόγια 68, παλαιοβουλγαρική 50, παλαιοσερβική 74, του λαού 55
 γλωσσάριο 142
 γλώσσες βαλκανικές 132
 Γολγοθάς 94, 103
 Γουζέλνις, Δημήτριος 183
 γραμματεία 40, 118, αναγεννησιακή 177, επιστημονική 30, μυστική 106
 γραμματολογία 154
 Γρίβας, Θεοδωράκης 115
 Δακία 139, 144, 149
 Δάκοι 59
 Δανιήλ Μοσχόπολης 43
 Δάντης 143
 Δάρβαρις, Γεώργιος 49
 Δαρδανέλια 30
 Δασκαλάκης, Απόστολος 32, 36
 δερβίσης 88, 89
 δεσποτάδες 126
 δεσποτισμός ανατολίτικος 85
Δεύτε παιδες της πατρίδος 155
Δεύτε παιδες των Ελλήνων 156
 Δήλωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη 28
 Δημαράς, Κ.Θ. 31, 38, 49, 50, 115, 183
 δήμαρχος 144
 δημιουργός 101
 δημογέροντες 144, 175
 δημοκρατικές αρχές 40, 87
 δημοκρατική κυβέρνηση 83
 δημοκρατικός πατριωτισμός 40
 Δημοσθένης 60
 δημοσιογραφία 55, 164

- δημοσιογράφος 54
 δημοτικό ελληνικό τραγούδι 133
 δημοτικό τραγούδι 136, 142, 140, 147
 διαβατήριο ελληνικό 93
 διαγωνισμός λογοτεχνικός 183
 Διακηρύξεις 120, 154
 διάλογοι 72
 διανόηση 186, βουλγαρική 133
 Δίας 123, 133
 διαφωτισμός 11, 26, 37, 40, 74, γαλλικός 63, ευρωπαϊκός 61, των Ελλήνων 87, φιλελεύθερος 32
 διαφωτισμού οπαδοί 38
 διαφωτιστές βαλκανικοί 63
 διεκδικήσεις εδαφικές 48
 διήγημα 151, 153
Δίκαια του Ανθρώπου 20, 28, 31, 83, 112, 113, 187
 δίκαιο εθμικό 62, 77, 114, ιστορικό 77, λαϊκό 176
 δικαιοσύνη 175
 δικαιώματα 176
Δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη 113
 δικαστήριο 97
 δικηγορία 16
 διπλωματικές αντιπροσωπείες 85
 διπλωματική αποστολή 98, 106
 δισάκια 70
 Δορύστολο 98
 Δούκας, Νεόφυτος 42, 43
 δουλεία 130
 Δούναβης 15-17, 81, 91, 163
 Δραγουμάνος 134
 Εβραίοι 40, 51
 Εγκυκλοπαίδεια 25, 34, 63
 Εγκυκλοπαιδιστές 74
 εγχειρίδιο πολεμικό 81
 εγχειρίδιο στρατιωτικών επιχειρήσεων 113
 εθνεγέρτης 159
 έθνη 77, βαλκανικά 38, 64, καταπιεσμένα 121, υπόδουλα 163, χριστιανικά 12
 εθνικά δόγματα 44, κράτη 11, 25, 55, 57
 εθνικές κοινωνίες 18, 19, 185
 εθνική απελευθέρωση 19, συνείδηση 44, ταυτότητα 42, 71
 εθνικισμοί 11, 27, 36, 37, 40
 εθνικισμός 132, ελληνικός 37, πολιτικός, πολιτιστικός 63
 εθνικιστικά πάθη 56
 εθνικό δόγμα 46, κράτος 17, 18, 42
 εθνικοαπελευθερωτικοί αγώνες 44
 εθνικοί ανταγωνισμοί 40, θεσμοί 27
 εθνικότητες 40, 62
 Εθνογραφία 26
 εθνοηγέτης 52
 εθνοκεντρισμός 65
 Εθνολογία 21
 εθνοοικοδόμος 124, 127, 159, 180, 182, 189
 έθνος 42, 174, 181, 187, βουλγαρικό 38, 64
 εθνότητες 142
 έθνους συνείδηση 66, συστατικά 45
 ειδωλολατρία 62
 Ειρήνη Αδριανούπολης 37
 εκδίκηση 178
 έκκληση επαναστατική 102
 Εκκλησία 12, 46, 47, 62, 63, 72
 εκκλησιαστικός αγώνας 95
 εκπαίδευση 47

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

- ελευθερία 80, 81, 83, 87, 90, 109, 111,
113, 118, 119, 121, 124, 125, 128, 130,
134-136, 138, 146, 155, 157, 161, 163,
171, 175, 177, 180, 181, 189, πολιτική
103, προσωπική 174
ελευθεροφροσύνη 38, 63
Ελλάδα 21, 41, 44, 45, 47, 54, 55, 61, 62,
80, 83, 106, 114-116, 154, 156
Ελλάδα αρχαία 35, 48, 65
Έλληνας-ες 19, 30, 32, 34, 38, 43, 45, 48,
51, 56, 60, 61, 66, 87, 92, 93, 105, 128
Έλληνες αρχαίοι 40, 59, βοεβόδες 86,
λόγιοι 49, νεότεροι 40, ποιητές 134,
189, υπόδουλοι 82
ελληνική αναγέννηση 124, αρχαιότητα
32, γλώσσα 34, 43, εκκλησία 38, ιστο-
ρία 121, 173, κοινωνία 129, παράδοση
36, ταυτότητα 39, 76
Ελληνική Δημοκρατία 13, 15, 28, 30-32,
39, 40, 41, 76, 120, 161
Ελληνική Επανάσταση 38, 114, 115
Ελληνική Νομαρχία 33
ελληνικό έθνος 43, 44, κράτος 35, 37,
42, 43, 45, 49, 58, 82, 87, 115, 163,
προξύμι 36
ελληνικός εθνικισμός 37, λαός 49, πολι-
τισμός 43, 49
ελληνισμός 34, 42, 50
Ελληνιστές 51
ελπίδα 141
Εμβατήριο 129, 159, 166
εμβληματικότητα 173
«Ενέργεια βουλγαρική» 166, 167
ενόραση 126
ένωση αντιτουρκική 18
εξέγερση 81, 86, 99, 145, 178, στη Βρα-
ΐα 85, 86, 172
εξομολόγηση 169, 176
εξορία 72
εξουσία 175
επαναστάσεις απραγματοποίητες 185
επανάσταση 55, 98, 103, 104, 113, 135,
155, 156, 165, εθνική 116, ελληνική
163, σερβική 163, του λαού 113
επαναστατική εταιρία 99
Επαναστατική Προκήρυξη 79
επαναστατικός αγώνας 113
επικαιρότητα 153
επικοινωνία 188
επιστήμη 46, 47, 55
επιστήμονες αρχαίοι 60, ευρωπαίοι 56
επιστολές 72
επιστολή αυτοβιογραφική 93
επιχείρηση απελευθερωτική 179, επα-
ναστατική 116
έπος 144, 146, 168, 171, 179-181, 187,
ηρωικό 147, λαϊκό 51
Ερφελίν, Ζαχάρι 68
Εταιρία Βουλγαρική 86, επαναστατική
85, 86
Ευαγγέλιο 70, 101
ευρετήριο 53
ευρωπαϊκός διαφωτισμός 36, 41
Ευρωπαίοι 82
Ευρώπη 11, 45, 88, 105, 155
ευτυχία 141
Εφέσιοι 120
εφημερίδες 77, πολιτικές 99
εχθρότητες ιστορικές 71

Ζάρα 89
Ζαγορά 14, 29
Ζακυνθός, Δ. Α. 36
Ζανταβέστα 51

Ευρετήριο

- Ζαντουνάϊσκαγια Γκουμπέγνγια 29
 Ζέρεβ, Στ. 53
 Ζέτσεβ, Τ. 58
 Ζεφάροβιτς, Χριστοφόρ 133
 Ζινζίκοβ 64
 Ζλατάνοβ, Πιμλ. 31
 ζυγός 118, 119, 125, 158
 Ζωγράφου Μονή 66, 71
 ζωή δουλκή 126, καθημερινή 131

 ηγέτης 66, 85, 87, 88, 93, 95, 96, 98, 103, 107, 109, 114, 115, 126, 172, 180, 181, 186
 ηγέτης εθνοδημιουργός 119, θρησκευτικός 94
 ηγέτης-ιδεολόγος 92
 ηγέτης-ποιητής 128
 ηγέτης-πραγματοστής 97
 ηγετικός λόγος 98, 171
 ηθική πατριαρχική 139
 ηθικοί κανόνες 142
Ηθικός Τρίπους 118
Ημερολόγιο 88
 ημισέληνος 122
 Ήπειρος 163
 Ηπειρώτες 120
 Ηρακλής 121
 Ηρόδοτος 60
 ήρωας 89, 90, 135, 137, 150, 152, 173, 188
 ηρωισμός ελληνικός 150

 θανάσιμος όρκος 114
 θάνατος 171, 181
 θεατρικά έργα 64
 θέατρο ιστορικό 152
 «Θέατρον πολιτικόν» 66

 Θεία Πρόνοια 49
 Θεμιστοκλής 121
 θεοκεντρισμός μεσαιωνικός 65
 θεός 101, 121, 123
 Θεοσέβεια 52
 Θεοτόκης, Νικ. 63
 Θεριανός, Διονύσιος 45
 θεσμός 121, 174, μεσαιωνικός 74, νομικός 83, προκρατικός 77
 Θεσσαλία 25, 86
 Θεσσαλονίκη 48
 Θουκυδίδης 60
 θούρια 183
 Θούριος 20, 29, 31, 79, 83, 87, 101, 120-122, 127, 129, 134, 135, 137, 145, 160, 163, 171-173, 188
 θρησκεία 32, 62, 120-122
 θρήσκειμα 40, 45

 Ιβάνοβ, Ιβάν Σ. 70, 93
 ιδέες πολιτικές 66
 ιδεολόγημα 45, 110, 128, 129, 148-150, 161, 166-168, 171-173, 176, 177, 181, 182, 186, 188, επαναστατικό 162, 163, ποιητικό 128, 177, 183
 ιδεολογία 47, 174, 177
 ιδεολόγος 113, 115, 116, 150, 175
 ιδιοκτησία 83
 ιεράρχηση 114
 ιεραρχία κοινωνική 175
 ιεραρχικότητα 85
 Ιζβόρσκι, Στέφαν 156, 158, 159
 Ιλιάδα 51
 Ίλιο, Βοεβόδας 163
 Ιλιρίκ 47
 Ίλκοβ, Άνι 23, 142, 143, 151
 Ινδοί 51

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

- Ιουμέρ, πασάς 92
 Ιπέξ, Αρχιεπισκοπή 12
 ισότητα 83, 87, 113
 ιστόρημα 137
 ιστορία 26, 48, 58, 59, 153, βουλγαρική
 71, ελληνική 161, Παϊσίου 64, 70, 71,
 73 του Ράιτς 41, των θεσμών 75
 ιστορίας μυθοποίηση 73
 ιστορικός Σερβίας 66
 ιστοριογραφία 50, 75, 78
 Ιταλία 160
 Ιώσηπος Μοισιόδαξ 13, 52
- καθήκοντα 148
 καθοδηγητές 116
 Καίρης, Θεόφιλος 52
 Κάλλος, Ανδρέας 115, 186
 Κόλλας, Παναγιώτης 115
 καλλιτεχνικός λόγος 118
 καλόγηρος 69
 Καμπούροβ, Δ. 23, 174
 Κανέλλος, Στέφανος 115, 183
 Καραβέλοβ, Λιούμπεν 42, 84, 95, 112,
 127, 132, 116
 Καραγεώργεβιτς, Αλεξάνταρ 92
 Καραϊσκάκης 121
 Καραμπερόπουλος, Δημήτριος 13, 14,
 27, 38, 79
 Καραν 173
 καραντίνα 149, του Κουμπέη 166, 188
 Καρατζίτς, Βουκ 55
 Κάρλοβο 14
 Καρτζαλίτιδες 58
 Καταρτζής, Δημήτριος 13, 52, 80
 κατηγορητήριο 141
 Κατήχηση του ελευθέρου ανθρώπου 83
 Κατράφιλοφ, παπα-Σάββας 69
- Κάτσιτς-Μίσιτς, Άνδρεια 13
 Κένταυροι 133
 κεραννός 122
 Κιλί 121
 κίνημα απελευθερωτικό 114
 κινητοποίηση λαϊκή 196
 Κιόσεβ, Αλ. 21, 23, 132
 Κίροβα, Μ. 131
 Κισσός 25
 Κιτρομηλίδης, Πασχάλης 20, 28, 37, 39,
 40, 43, 46, 79, 124, 154, 156
 Κλεάνθης, Γεώργιος 115, 183
 κλέφτες 48
 κλέφτικη ζωή 179
 κοινότητα πολιτισμική 43
 κοινότητες 41, ορθόδοξες 40
 κοινωνίες εθνικές 77
 Κοκκινάκης, Κ. 115
 Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος 115, 121
 Κοντογιώργης, Γιώργος 13, 83
 Κοπρίβστιτσα 163
 Κοραής, Αδαμάντιος 13, 37, 38, 82, 115
 Κορδάτος, Γιάνης 30
 Κορίνθιοι 120
 Κοσμάς ο Αιτωλός 12, 66, 68, 79
 Κόστοβιτς, Χριστόντουλ 64
 Κότελ 15, 23, 88, 90, 94, 98, 99, 141, 167
 κοτζαμπάσηδες 126, 170
 κουλτούρα εμπειρική 89
 Κουμπέη 93, 149
 Κουμπράτ 108
 Κουρουτσεσμένσκο σχολείο 15
 Κόζλεβ, Νικόλα, 127
 Κράεβ, Γ. 54
 κράτη ανεξάρτητα 65, βαλκανικά 55,
 εθνικά 13, νέα 62, ομογενή 38
 κρατικές βαλκανικές κοινότητες 99

- κρατικοοικοδόμος 180, 189
 κράτος 100, 113, 119, 120, 134, 147, 173, 175, 181, ανεξάρτητο 112, βουλγαρικό 25, 61, δημοκρατικό 39, ελληνικό 25, 26, 32, μελλοντικό 187, νεοσύστατο 112, πολυεθνικό 31, 32, του Γένους 31, του γένους των Ρωμαίων 34, τουρκικό, οθωμανικό, μωαμεθανικό 31, υπερεθνικό 31
 κρατούμενος 86
 κράτους νέα θεωρία 73
 Κρήτη 86, 163
 Κρητικοί 120
 Κρημαϊκός πόλεμος 15, 84, 99, 152, 158
 Κρουγιά 64
 Κρουμι (καράν) 108, 109
 κυβέρνηση 175
 Κυπριανός, αρχιεπίσκοπος Κύπρου 66
 Κύριλλος 74
 Κύριλλος, Πατριάρχης 42
 Κωλέττης, Ιωάννης 31, 92
 Κωνσταντάς, Γρηγόριος 28
 Κωνσταντινούπολη 14-16, 25, 30, 35, 38, 42, 45, 51, 54, 58, 84, 86, 88, 91-93, 94, 98, 99

 λαϊκός πολιτισμός 26, 62
 Λαογραφία 21, 48, 121, 131, 141, 142, 152, ελληνική 50
 λαοί βαλκανικοί 65, υπόδουλοι 16, 163
 λαός 27, 29, 171, 186, ελληνικός 32
 Λέβσκι, Βασίλ 69, 81, 84, 110-112, 116
 Λεγεώνα 21, 99, 100, 105, 107, 108, 114, 125, 164, 172, του Βελιγραδίου 18, 81
 λεγεωνάριος 24
 Λεγράνδ, Αιμίλιος 154
 Λεοντσίνης, Γεώργιος 32, 36

 Λευκίας Γεωργιάδης, Αναστ. 50
 λευτεριά 134
 Λεωνίδα 121
 Λίπτσεβα-Πράνζεβα, Λ. 39, 110
 λογοκρισία 38
 λόγος δημόσιος 186, 187, ηγετικός 84, 123, 143, 144, 148, 149, 152, 153, 160, 162, 163, 165, 168-170, 174-176, 178, 179, 181, 183, κοινωνικός 187, μαρτηρών 127, 131, 136, 139, 146, 147, 152, 153, 160, 187, ποιητικός 150, 186, ρητορικός 150, 153, 170, 172, 177
 λογοτέχνης 95
 λογοτεχνία 26, 46, 47, 54, 55, 58, 80, 113, 118, 131, 135, 142, 161, αναγεννησιακή 64, βαλκανική 65, βουλγαρική 65, 68, ελληνική 183
 λογοτεχνίας γλώσσα 90, θεωρία 78
 λογοτεχνική γλώσσα 23
 λογοτεχνικό έργο 186
 λογοτεχνικός διαγωνισμός 183
 λογοτεχνικότητα 96

 Μακαριοπόλσκι, Ιλαρίωνας 92
 Μακρυγιάννης 115
 Μαλτέζοι 120
 Μανάτσεφ, Γεώργκι 152
 Μανιάτες 120
 Μαντουβάλου, Μαρία 28, 31
 μαρτύρια 141
 Μασσαλία 15, 16, 51, 54
 Μασσαλιώτιδα 129, 154-156, 185
 Μαυροβούνιο 54, 106, 120, 134
 Μαυροβούνιοι 164
 Μαυρογένης 121
 Μαυροκορδάτος, Αλέξανδρος 28
 Μαυροκορδάτος, πρόξενος 92

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

- Μαχαμπχαράτα 51
Μεγάλες δυνάμεις 16, 85, 142, 164
Μεγάλη Ιδέα 30, 31, 36, 46-48, 50-52, 58-60
Μέγας Αλέξανδρος 28, 31
Μεθόδιος 74
μειονότητες γλωσσικές 43
μελάني συμπαθητική 109
Μέντσικοβ, πρίγκιπας 93
Μεσαίωνας 63, 65
μεσαιωνική βιβλιοθήκη 45, 65
μεταμόρφωση 185
μετανάστευση 112
μετάφραση 155
Μεχμέτ Αλή, πασάς, υπουργός άμυνας 93
μηνύματα 124, 182, κοινωνικά 188, ποιητικά 181
Μητέρα Βουλγαρία 168
Μικρά Ασία 30, 43, 44
Μιλαντίνοβ, Ντιμίταρ 95
Μιλόεβιτς, Μίλος 55
Μινώταυρος 133
Μισίρι 120
Μολδαβία 28, 30, 54
Μομτσίλ 153
Μοναστήρι της Ρίλας 35
μοναστήρια 62, 68, αγιορείτικα 64
μοναστηριακή γραμματεία 26
μοναχοί 71
μονογραφία 23
Μοντεσκιέ 75, 80
μόρφωση 46, 83
Μοσχόπολη 43
Μουρούζης 121
Μουσταφάς, πασάς 98
Μπάιρον, Βύρων 156
Μπαλκάν 54
Μπαλκόνι 31, 157, 158
Μπερόν, Πέταρ 12, 29, 51, 77
Μπλαχάβας 121
Μπογιάν 173, 181, 183
Μπογκορίντι, Νικόλα 92
Μπογκορίντι, Στέφαν 15, 85, 86, 92, 97
Μπογκόροφ, Ιβάν 29, 133
Μπόζβελι, Νεόφιτ- υτος 12, 29, 61, 66, 67, 70-73, 92, 116, 125, 151, 168, 188
Μποριμέτσκα 180
Μπορίς (Μπογκόρ) 108
Μπότεβ, Χρίστο 42, 55, 80, 81, 84, 88, 89, 91, 95, 101, 111, 112, 116, 127, 128, 132, 136, 148, 182, 186
Μπότσαρης 121, Μάρκος 115
Μπότσκοβ, Πλ. 54
Μπουγιουκλής, Σπύρος 115
Μπουλγκάρ μιλέτι 30, 94
μπουντρούμια τουρκικά 99, 114
Μπραίλα 15, 18, 120
μυθιστόρημα 151, 181
μύθοι ποιητικοί 182
μυθολόγημα-τα 45, 69, 136, 148, 163, 183, χριστιανικό 177
μυθολογία 76, 121, 132, 153
μυθοπλασία 57, 161
μύθος 186
Μωραΐτες 120
ναός 130
Ναπολέον 16, 80, 81
Νέα Πολιτική Διοίκησης 20, 79, 80
νεκρός αδελφός 56
νεοελληνική αναγέννηση 49, ιστορία 73
νεοελληνικός διαφωτισμός 49
Νεόφιτ, δεσπότης Τίρνοβο 92
Νερούλς, Ιάκωβος 115, 183

- Νικόλαος Α΄ 166, μονοκράτορας 165
 Νικόλοβ, Σιστάν 64
 Νικόλοβα, Ιου. 23, 143
 Νιμπελούνγκεν 51
 Νόβι Σαντ 51, 54, 179
 νομοθεσία 46, 47, του Κρουμ 109
 νόμος 33, προσωρινός 100
 νουβέλες 64
 Ντ'Αλαμπέρ 25
 Ντάνοβα, Νάντια 20, 30, 34, 38, 44, 45, 49, 74, 77, 83
 Ντίνεκοβ, Πέταρ 23, 70, 124
 Ντιντερώ 25
Ντούναβακι λέμπεντ, εφημερίδα 179
 Ντουσάν βασίλειο 64
 Ντράγκοβα, Ναντέζντα 65, 70, 71
 Ντραγκόι 135, 136, 138-140
 Ντρίνοβ, Μαρίν 70, 73, 74
 Ντρούμεβ 64, 127
- ξενοφιλία 144
 Ξενοφών 60
 ξεσήκωμα 180
- Οδησός 51, 54, 106
Οδοιπόρος στα δάση 58, 77, 89, 91, 100, 109, 119, 124, 126, 129, 131, 135, 136, 139, 141, 143-145, 149, 151, 152, 160, 166, 167, 172, 176, 179, 180, 182, 187, 188
 Οδύσσεια 51
 Οθωμανική αυτοκρατορία 11, 16, 28, 41, 46, 59, 65
 οικογένεια 127, 140
 οικοδεσπότης 91
 οικουμενική ιδέα 31
 οικουμενικό κράτος 35
- Οικουμενικό Πατριαρχείο 12
Όλα τα έθνη πολεμούν 160
 Όλυμπος 120, 134
 Όμηρος 60, 95
 ομοσπονδία 31, 32
 ομοσπονδιακή ιδέα 41
 Ομπράντοβιτς, Δοσίθεος 13, 54, 68, 70, 113, 116
 όνειρο 89, 90
 οπαδός 183
 όπλα 70, 158
 οργάνωση κράτους 114
Οργισμένος Δεσβίσης 58
 Ορθόδοξη εκκλησία 121
 ορθόδοξος χριστιανός 122
 όρκος 161, 169, 173
 Όρκος των Πατριωτών 188
 Ορφελήν, Ζαχάριο 13
 Ουγγαρία, Νότια 30
 ουμανιστές 115
 Ουνία 60
 οχυρώσεις στρατιωτικές 98
- παιδαγωγοί 125
 παιδεία νεοβουλγαρική 95
 παιδομάζωμα 127
 Παΐσιος 12, 41, 59, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 71, 73, 124, 125, 188
 Παΐσιος μοναχός 79
 Παΐσιος του Χιλανδαρίου 66
 Παΐσιον ιστορία 29
 Παλαούζοβ, Σπυρίδωνας 64, 73, 74
 παλικάρι 146, 158, 159, 173
 Παμβαλκανική αντιτουρκική ένωση 18, χριστιανική κοινότητα 56
 παμβαλκανικός επαναστατικός στρατός 24

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

- πανελληνισμός 58
 πανεπιστήμιο 75
 πανίδα βαλκανική 132
 Πάνου, Ζώης 115, 183
 Πανταζόπουλος, Νικ. 31, 33, 36, 154
 Παπαρηγόπουλος, Κωνστ. 45, 49, 73
 παραδοξολόγημα 63, 74
 παραδόσεις των λαών 36
 παράδοση 110, βυζαντινή 71, εθνική 71,
 πολιτισμική 45, 54
 παραδοσιακή ιστορία 24
 Παραδουνάβιες ηγεμονίες 41
 παραμύθια 147
 παράφραση ποιητική 104
 Παρθενώνας 65
 Παρίσι 51
 Παρλίτσεβ, Γκριγκόρ 51, 60, 95, 96, 116,
 136, 183
 Πασβάντογλου 16, 31, 82, 122, 145
 Πατριαρχείο 34, 37, 38, 52, 63, 72, 92,
 Κωνσταντινουπόλεως 31, 45
 Πατριάρχης 43, οικουμενικός 93
 πατριδα 15, 24, 122, 123, 127, 136, 137,
 146, 147, 158, 161, 163, 173
 πατριώτης 139, 161, 173, 175, 176
Πατριωτικός Ύμνος 21, 121, 136, 145,
 154, 160, 163, 172
 πατριωτισμός 83
 Πεδίο Άρεως 60, 179, 189
 πεζογραφία ευρωπαϊκή 90
 πειθαρχία 114
 Πέλεβα, Ι. 23, 132
 Πελοπόννησος 74
 Πένεβ, Μπογιάν 23, 48
 Πέντσεβ, Βλ. 54
 περιοδικός τύπος 47
 περιουσία 101, 138
 περιπλανήσεις βαλκανικές 142
Περιπλανώμενος 183
 Πέρσες 51
 Πέταρ 108
 Πετκάνοβα-Τότεβα, Δ., 140
 Πέτκο, βοεβόδας 182
 Πέτκο, ο Τρομερός 112
 Πετράκης 121
 Πιεμόντ 47
 Πίκκολος, Νικόλαος 38
 Πίστας, Π. Σ. 154
 πίστη 123, 130, 158
 Πλανίσκι, Ι. 109, 110
 Πλάτων 60
 πληθυσμός 29
 πληροφόρηση 86
 πλοίαρχος 88
 Πλούταρχος 60
Πνεύμα των νόμων 80, 98
 πνευματική ανάπτυξη 66
 πνευματικότητα ελληνική 37
 ποίημα 72, 150, 152, 153, 166, 182, 183,
 188
 ποίηση 21, 27, 54, 55, 118, 119, 136, 148,
 182, 185, 188, αναγεννησιακή 118,
 157, βουλγαρική 132, ελληνική 132,
 133, 136, 155, επαναστατική 155, 157,
 158, ρομαντική 64
 ποιητής 134, 150, 168, 183, 188, 189,
 επαναστατικός 171
 ποιητής-ηγέτης 141, 170, 187
 ποιητική γλώσσα 137, μεσαιωνική 68
 ποιητικό έργο 117
 ποιητικός διαγωνισμός 136
 πόλεμος απελευθερωτικός 17, 158
 Πόλη 16, 17
 πολίτης ελεύθερος 83

- Πολίτης, Νικόλαος 56
 πολιτικά σχέδια 86
 πολιτική ηγεμονία 42, θεωρία 39, ιδέα 79, φιλοσοφία 78
 πολιτικός ρόλος 76
 πολιτισμικό μοντέλο 120
 πολιτισμός 51, 174
 πολιτιστικά μνημεία 75, μοντέλα 67
 πολυμάθεια επιστημονική 75
 Πόντος 120
 Πόποβιτς, Ράϊνο 14
 Πόπσκι, Ντμίτρι 64
 Πορφύριος, δεσπότης 92
 Ποσειδώνας 133
 πράκτορες 108
 Πράντζεβα, Λ. 23
 Πρεσλάφ 90, 92
 πρίγκιπας 144
 Πριγκιπάτα 15
 πρόγονος 146
 προδοσία 85
 προκήρυξη 100, 104, 105, 107, 114, 124, 188
 πρόξενος 92, 93
 προπαγάνδα πολιτική 55, 58
 προπάτορες 173
 προσόντα ηγετικά 85
 προσωπικότητα 188, 189
 Πρωτοχρίστοβα, Κλ. 148, 186

 Ραγκαβής, Αλέξανδρος 183
 Ράϊκοβ, Μπ. 70
 Ράϊνα, Βουλγάρα πριγκίπισσα 108
 Ράιτς, Ιβάν 66, 73, 79, Ιστορία 41, 73
 Ραμαγιάνα 51
 Ράντεβ, Ιβ. 47, 69
 Ραντέσκι 88, 129

 Ράντοβα, Ρ. 56
 Ραντόι 136, 170, αφήγημα 168, 174
 ράσα 69
 Ρίλσκι, Νεόφυτος 12, 29
 Ρολάν 51
 ρομαντισμός 47, 74, γερμανικός 76
 Ρουζτσούκ 176
 Ρουμανία 44, 58, 61, 107, 114, 116
 Ρουμάνοι 40, 92, 105, πολιτικός 92
 Ροχτσούκ 149
 Ρωμιοί 120, 161, 163
 Ρωσία 15, 16, 28, 114, 164
 Ρώσοι 92, 164, πρόξενος 86, 92
 Ρωσοτουρκικός πόλεμος 14, 15

 Σάββας ποταμός 163
 Σαήντ πασάς, Τάταρος 98
 Σακελλίων, Γιάννης 32
 σάλπιγγα πολεμική 118, του Άρη 178
 Σαμποτιέρ, Α. Ε. ντε λα 83
 σανσκριτική γλώσσα 50
 σατιρικοί διάλογοι 70
 Σάφαρικ, Παύλος-Ιωσήφ 21, 55
 Σβιστόβ 71, 167
 Σελμίνσκι, Ιβάν 29, 51
 Σερβία 21, 37, 41, 44, 47, 54, 56, 58, 61, 66, 72, 73, 105-107, 114, 116, 163
 Σερβία αρχαία 48, παλαιά 55, Σερβίας πριγκιπάτο 92
 σερβική αναγέννηση 41, γλώσσα 50
 Σέρβοι 19, 35, 38, 40, 55, 56, 59, 74, 54, 105
 Σέρρες 48
 Σιβρίεβ, Σ. 23, 102
 Σιλίστρα 120
 Σιμεόνοβιτς, Ρώσος πρόξενος 92
 Σίνας, βαρώνος 93
 Σισμάν, τσάρος 158

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

- Σισμάνοβ, Ιβάν 23, 48, 51, 52, 55, 56
 Σκαναβής 121
 Σκεντέρμπεη 64
 σκλαβιά 62, 75, 83, 101, 104, 128, 130,
 131, 134, 136, 155, 157, 161, 171, 175,
 177, 178, 181, 189, τουρκική 170,
 σκλαβιάς άνεση 130
 σκλάβος 145, 147
 Σκόπια 51
 Σλαβέϊκοβ, Πέτκο 64, 84, 112, 116, 125,
 127, 146, 156, 158-160, 188
 Σλαβικές φυλές 165
 Σλαβοβουλγαρική ιστορία 41, 67, 69, 71
 Σλάβοι 48, 51, 164
 Σλέγκελ, Αύγουστος Γουλιέλμος 21
 Σμαήλι 121
 Σμύρνη 51
 Σολωμός, Διονύσιος 115, 186
 Σουλιώτες 120
 Σουλτάνος 126, 145, 177
 Σουρμελής, Διονύσιος 49
 Σούτσος, Παναγιώτης 121, 183
 Σόφια 97
 σπαθί 93, 158
 Σπαρτιάτες 120
 Σπαρτιάτης στασιαστής 135
 Σπίτι 181, πατρικό 89, 90
 Σρέμσκι Κάρολτσι 71
 Στάβενα, Κ. 23, 47, 53, 60, 69, 78, 58,
 117, 119, 124, 142, 149, 186
 Σταμπολόβ, Στέφαν 112, 116, 129, 156,
 158-160
 Σταυρός 122
 Σταχτοπούτα 59
 Στεμματογραφία 133
 Στερεά Ελλάδα 81
 Στέφανοβ, Β. 23, 42, 70, 126, 131, 157, 186
 στιχουργία 118
 Στογιάν 138, 181, 183
 Στογιάνοβ, Ζαχάρι 89
 Στογιάνοβ, Ιβάν 69
 στρατεύματα 98
 στρατήγημα 181
 στρατηγός 91
 στρατηλάτης πολεμικός 113
 στρατός 46, 47, απελευθερωτικός 100,
 επαναστατικός 106
 συγγράμματα ιστορικά 64, 73
 συγγραφέας-είς 66, 140, 185, 186,
 αρχαίοι 60
 Συμεών 108
 συμπατριώτης 145
 συνείδηση 172, πολιτική, πολιτιστική 58,
 σκλάβικη 145, του έθνους 66
 συνειδητοποίηση 66
 σύνορα 61
 Σύνταγμα 20, 29, 31, 37, 52, 76, 79, 82,
 112, 113, 187
 Σύνταγμα γαλλικό 83, 87
 σύντροφοι 87
 συνωμοσία του Βέλτσο 84
 συνωμότης 86
 σχέδιασμα 44
 σχέδιο απελευθέρωσης 106
Σχολείον των ντελικάτων εραστών 118
 Σωκράτης 60
 Σωφρόνιος 12, 67, 70, 71, 125, 188, της
 Βράτσα 66
 Σωφρόνι 29
 Τανζιμάτ 142
 ταπεινώσεις 94
 Τάταρος 98
 ταυτολογία 137

- Ταχίρ, πασάς 97
 τέρατα 133
 Τεργέστη 17, 54, 88
 Τετράφιλοφ 70
 Τζίνοτ 51
 τηλεσκόπιο 91
Τι καρτερείτε, φίλοι και αδελφοί 21,
 120, 123, 147, 154, 160, 163, 166, 172
 Τίρνοβο 97, 98
 Τιρόλ, Δ. 74
 Τίχολ, βοεβόδας 180
 Τόντοροβ, Β. 43
 Τόντοροβ, Ν. 34
 Τοπάλοβ, Κύριλ 38, 56, 60, 64, 75, 95,
 103, 105, 108, 111, 118, 124, 159, 167,
 180, 183
 Τοπαρχία 32
 Τοπ-Χανέ, φυλακή 16, 97
 Τουρκία 59, 114, 135, 164
 τουρκική κυβέρνηση 92, 93, 96
 Τούρκοι 142
 Τουρκοκρατία 50, 62, 64
 Τούρκος-οι 32, 40, 57, 89, 92, 104, 132,
 138, 163, 173, 178, 181
 τραγούδι δημοτικό 56, επαναστατικό 115
 τραγούδια δημοτικά βουλγαρικά 56,
 επαναστατικά 158
 τραγουδιστές λαϊκοί 115
 Τράικοβ, Β. 34, 38, 44, 57, 75
 Τρικούπης, Σπυρίδων 115
 Τσαβντάρ 112
 Τσαϊκόβσκι, Μιχαήλ 92
 Τσαρβένα βοντά 149
 Τσάρος 109, 110
 Τσερβеноβόντα 176
 Τσερνοκόμεβ, Ν. 23, 67, 75, 102, 161,
 163, 170, 187
 τσέτα 93
 Τσίντουλοβ, Ντόμπρι 64, 69, 84, 124,
 125, 127, 128, 129, 157, 158, 160, 164,
 188
 τυπογραφείο 81
 τύπος 93, περιοδικός 58
 τυραννία 83, 122, 134, 155, 163
 Τύραννος 123, 133, 134, 156, 158, 177
 ύμνοι 149, 171, 173
 ύμνοι επαναστατικοί 167
Ύμνος Πατριωτικός 87, 120, 122, 135
 υπήκοος ειρηνικός 126
 υπόδουλοι 65
 υποδουλωτής 62
 Υπουργεία Παιδείας 45
 Υψηλάντης, Αλέξανδρος 15, 115, 183
 Υψηλή Πύλη 30
 Φαλμεράνερ 48-50
 Φανάρι 12, 37, 38, 52, 63, 92
 Φαναριώτες 15, 58, 92
 φαναριώτικοι κύκλοι 40
 φαντασμαγορία 188
 Φερές 14
 Φιλανθρωπική Βουλγαρική κοινωνία
 106
 Φιλιπούπολη 97
 φιλοδοξία 103, 160, ηγετική 105, 111,
 112, 183, καλλιτεχνική 176
 φιλολογία 21, 26, 48, 70
 φιλολογική σχολή 183
 φιλοξενία 144
 φιλοσοφία της ιδεολογίας 78, της ιστο-
 ρίας 78
 φιλόσοφοι αρχαίοι 60
 φοράδα 70

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

Φρασάρι, Μιτχάτ 116	Χατζή Χρήστος 115, 163
φυλακές τουρκικές 94	Χατζή Ντιμίταρ 128
φυλακή 99, 101, 137, 140, 142, Ντέμπαρ- Δήβρη 96	Χέρντερ, Γιόχαν Γκόντφριντ 21, 47
φυλάκιση 96	Χερσόνησος του Παλιού Βουνού 31, Αίμιου 31
φυσικές επιστήμες 20	Χιλανδαρίου Μονή 66, 71
<i>Φυσικής απάνθισμα</i> 25, 26, 80	Χίτοβ, Παναγιώτ 107
φυσιογνωμίες κοινωνικές 66	Χουμπιάν, βοεβόδας 180
Φώτινοβ, Κωνσταντίν 29, 48, 51, 64, 73, 74, 77	Χράνοβα, Α. 24
Χαιητούτ, Βέλκο 163	Χρηστάκης 121
Χαλέπ, πασάς 122	χριστιανική θρησκεία 163
<i>Χάρτα της Ελλάδος</i> 20, 27, 33, 34, 35, 42, 52, 76, 81, 83, 187	χριστιανισμός 49
Χάρτες 77	χριστιανοί 121, 178
Χατζή Μιχάλ 115, 163	Χρίστοβ, Χρ. 38, 39
	ψυχής σωτηρία 122, 123
	ψυχογραφία 172

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

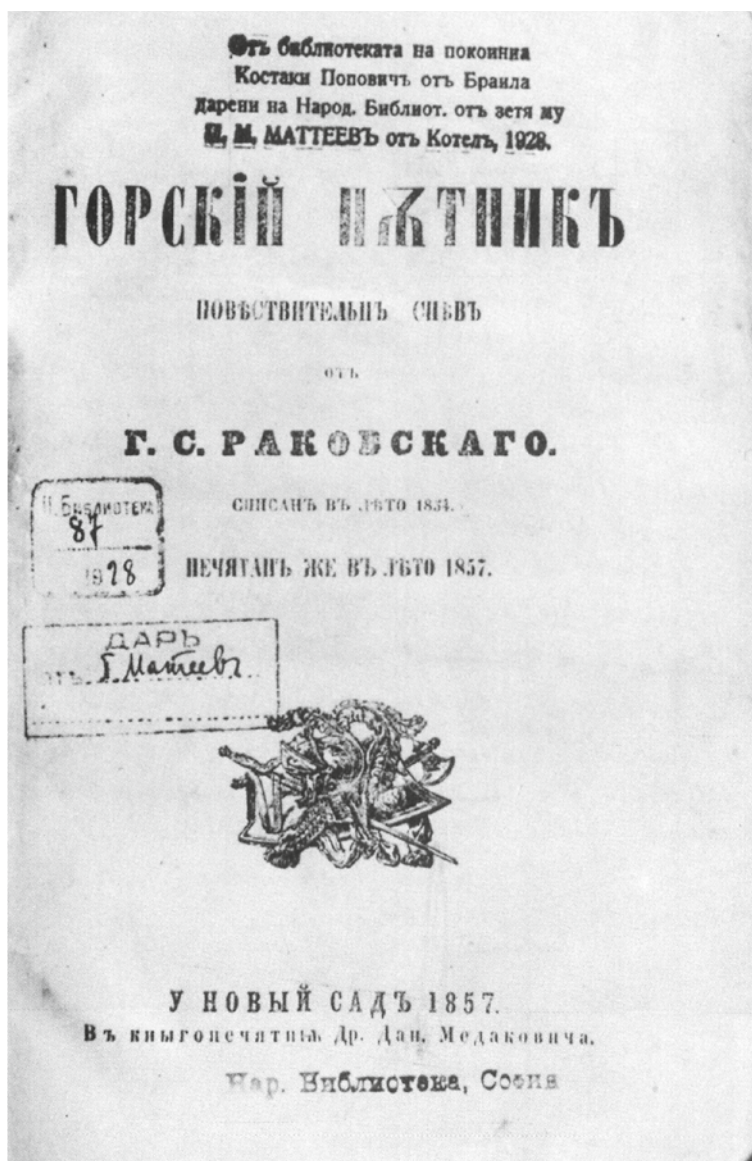
Πορτρέτο ο Ρακόβσκι

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

Ο Ρακόβσκι το 1863

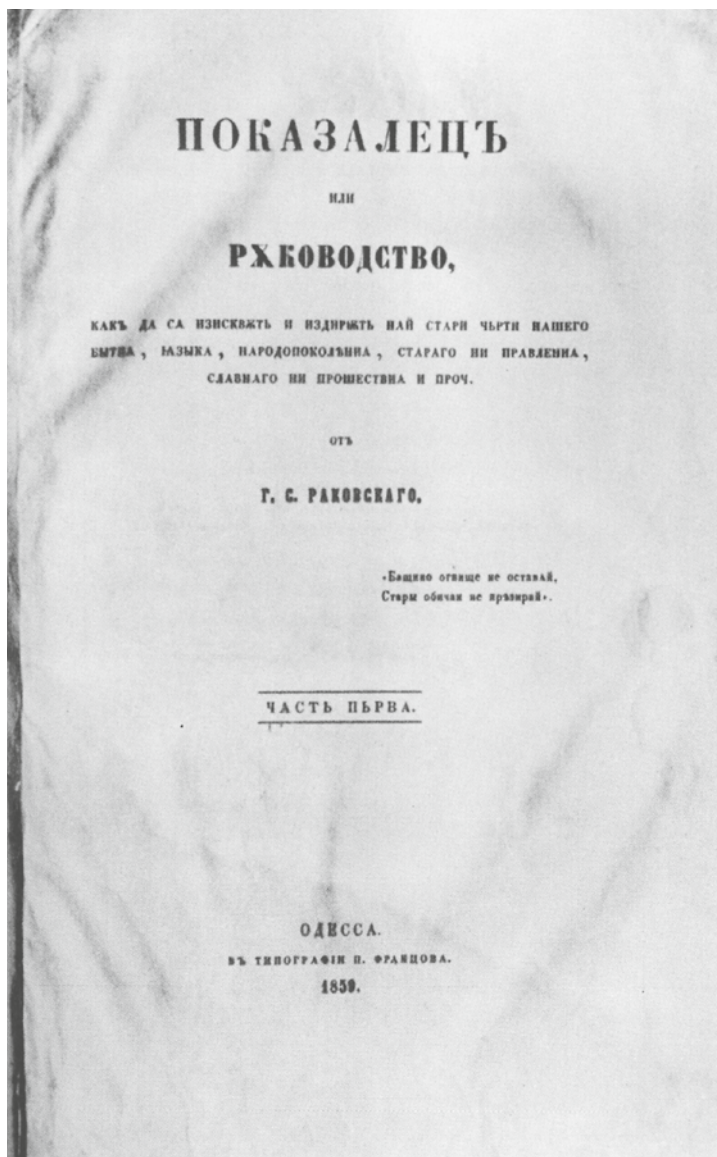
Ο Ρακόβски και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

Πρώτη σελίδα βιβλίου του έπους
«Οδοιπόρος στα δάση» του Ρακόβски, 1857.

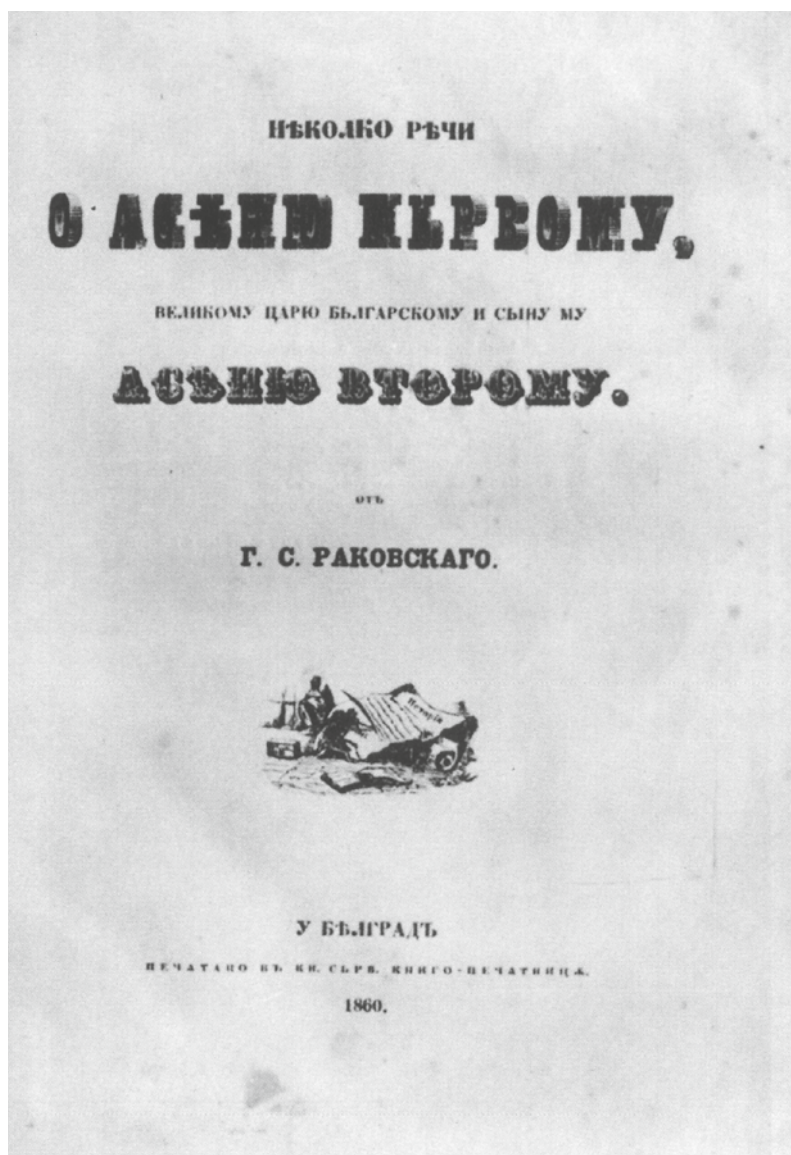
[illegible]

Αυτοβιογραφικό γράμμα του Γ. Σ. Ρακόβσκι προς τον Ιβ. Σ. Ιβάνοβ
(Μάρτιος 1858)

Πρώτη σελίδα του «Ευρετήριο» του Γ. Σ. Ρακόβσκι (1859).

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

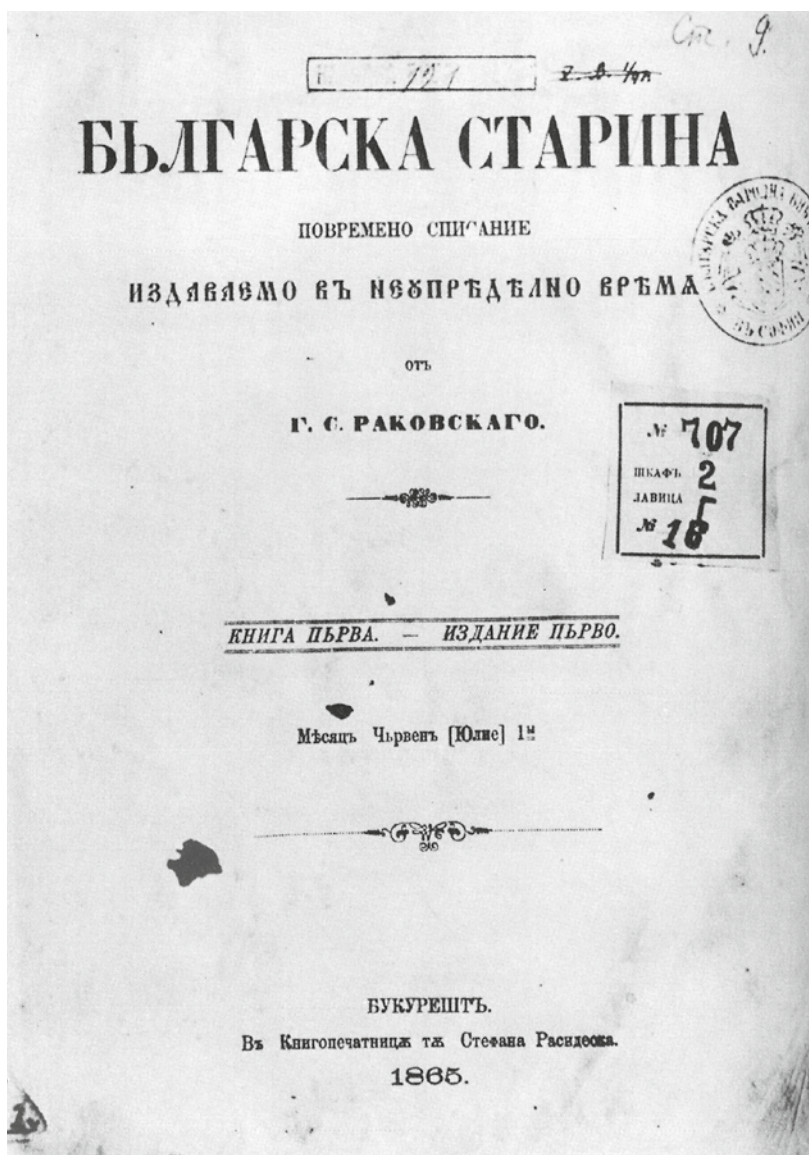

Πρώτη σελίδα του «Λίγοι λόγοι για τον Ασέν τον Α΄»... (1860).

[illegible]

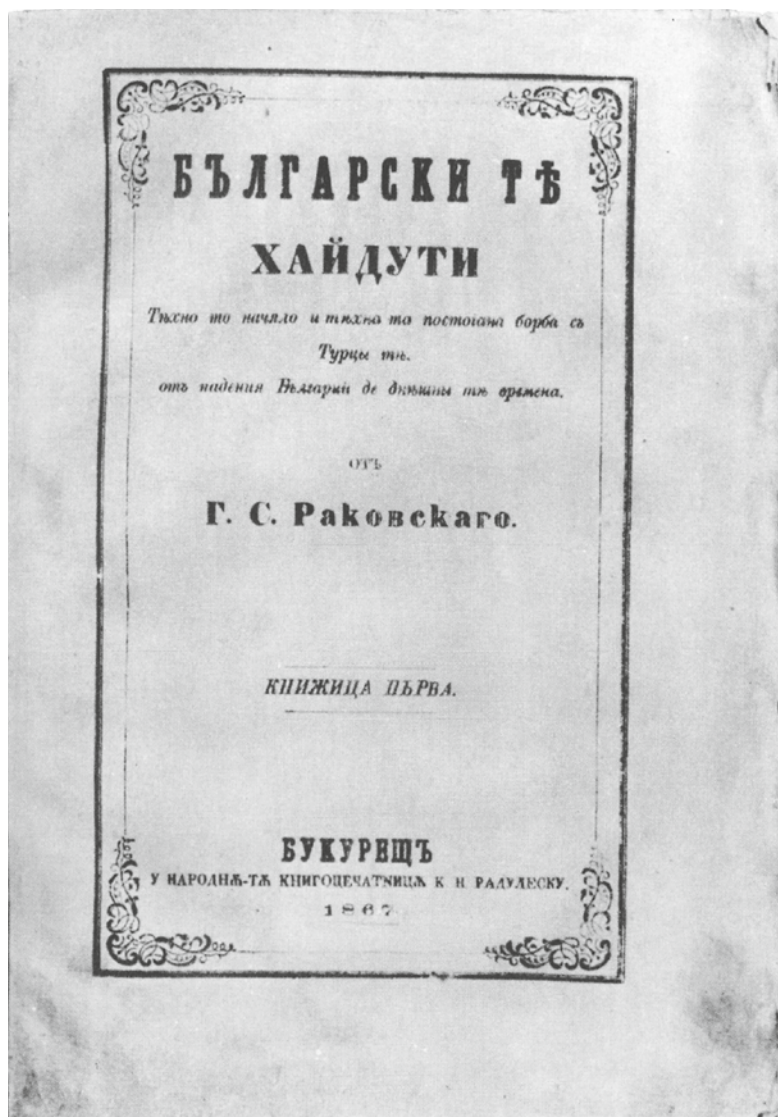
Γ. Σ. Ρακόβσκι, Προκήρυξη... (1862).

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

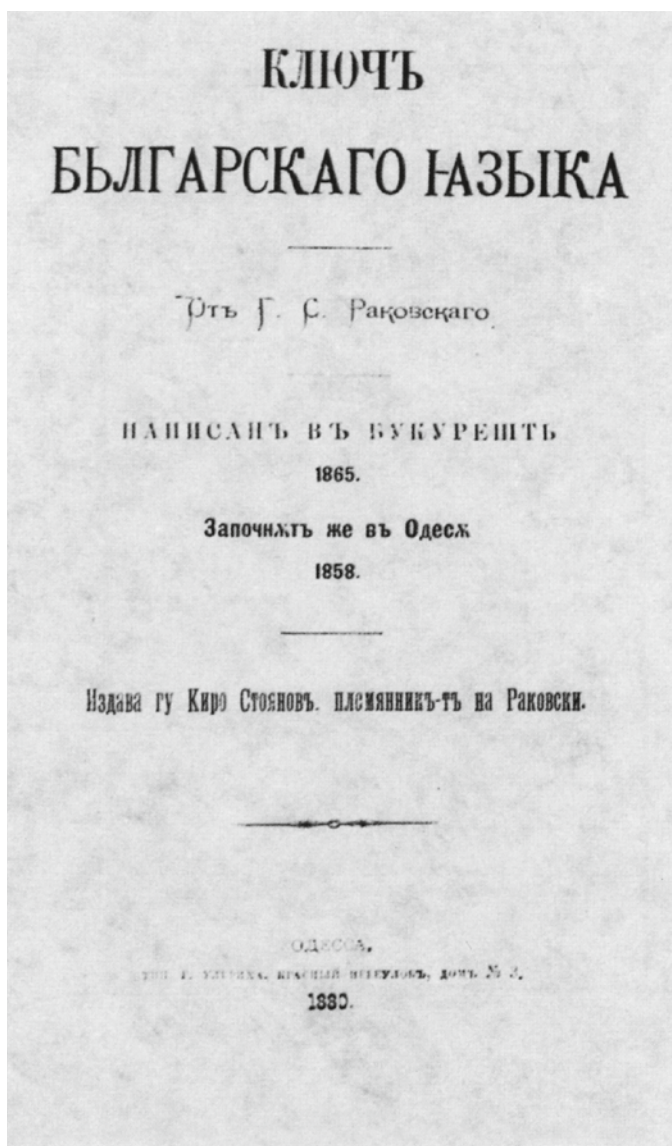

Περιοδικό «Βουλγαρική αρχαιότητα», πρώτη σελίδα, (1865).

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

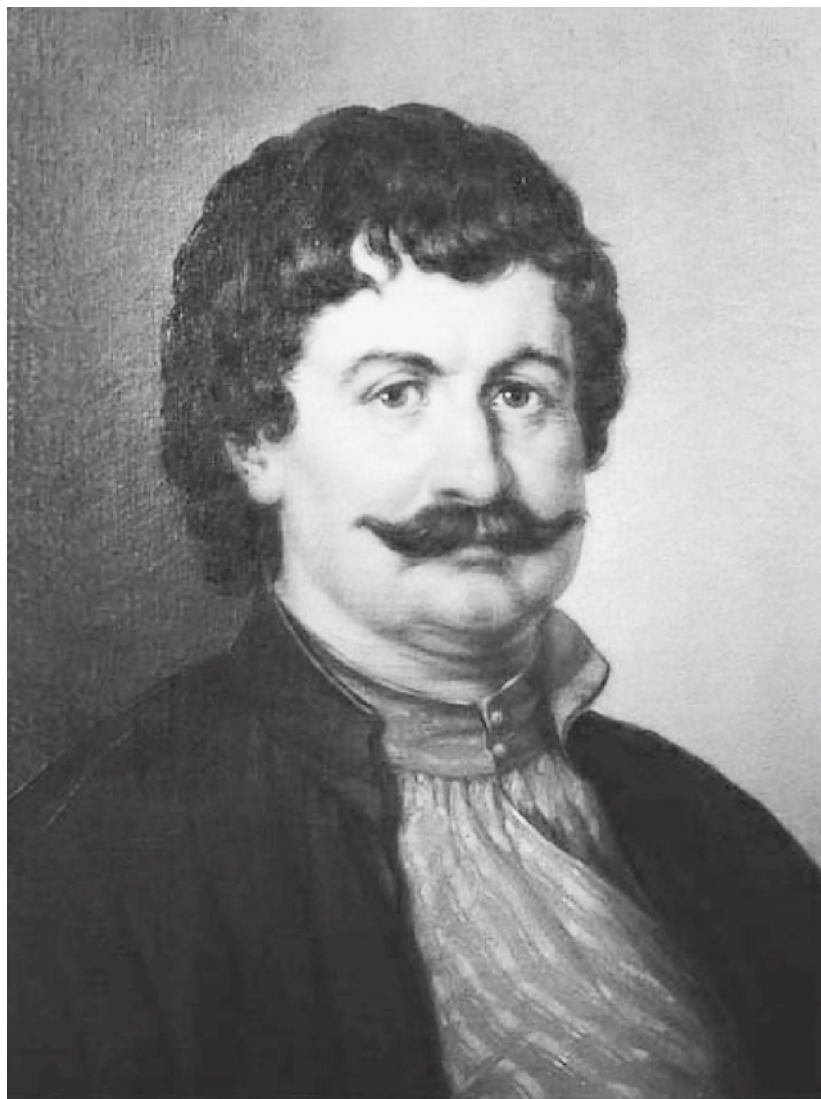

Εξώφυλλο του «Οι Βούλγαροι κλέφτες» από τον Γ. Σ. Ρακόβσκι
(1867).

«Κλειδί της βουλγαρικής γλώσσας», Πρώτη σελίδα (1880).

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

*Ρήγας Βελεστινλής, ελαιογραφία του Δ. Τσιόκου (1862)
στο Ιστορικό Εθνολογικό Μουσείο Ελλάδος.*

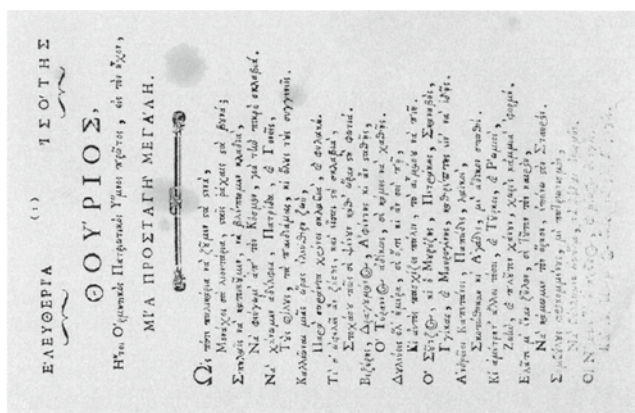
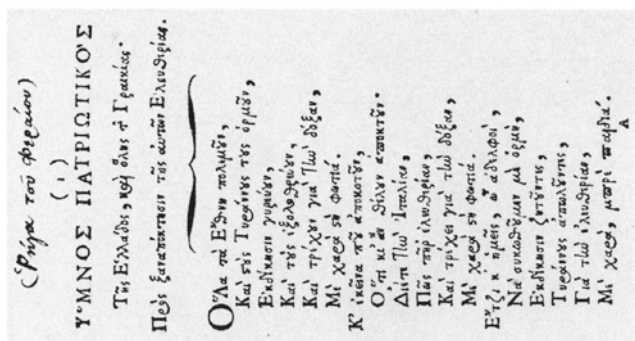
Γράμματα Βελαζίν
από το 1821

Εν. Γράμματα Βελαζίν

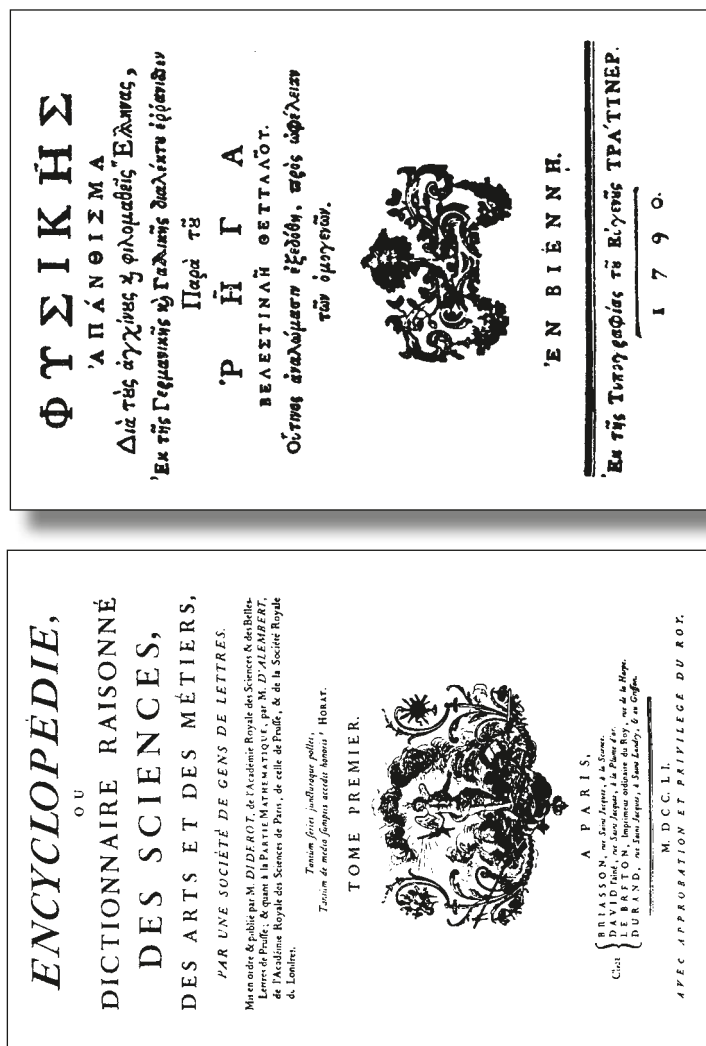
Εν. Γράμματα Βελαζίν

Ρήγας Βελαζίν

Αυτόγραφο του Ρήγα.

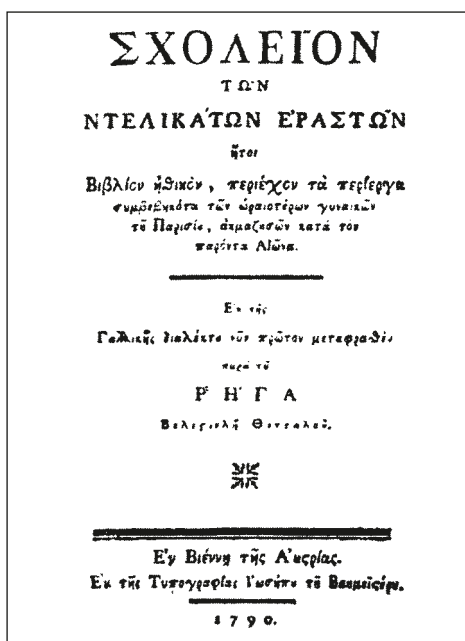

Ἡ ἀρχὴ τοῦ «Θουρίου» καὶ τοῦ «Ἱμνου Πατριωτικοῦ» τοῦ Ρήγα.

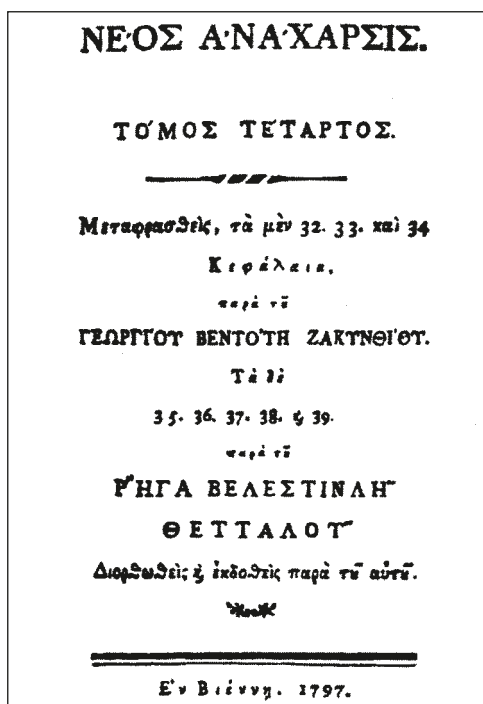

Η σελίδα τίτλου του «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα» του Ρήγα, Βιέννη 1790, και του πρώτου τόμου της Γαλλικῆς Εγκυκλοπαιδείας, Παρίσι 1751, ἀπὸ την οποία ο Ρήγας μετέφρασε λήμματα για το βιβλίο του.

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

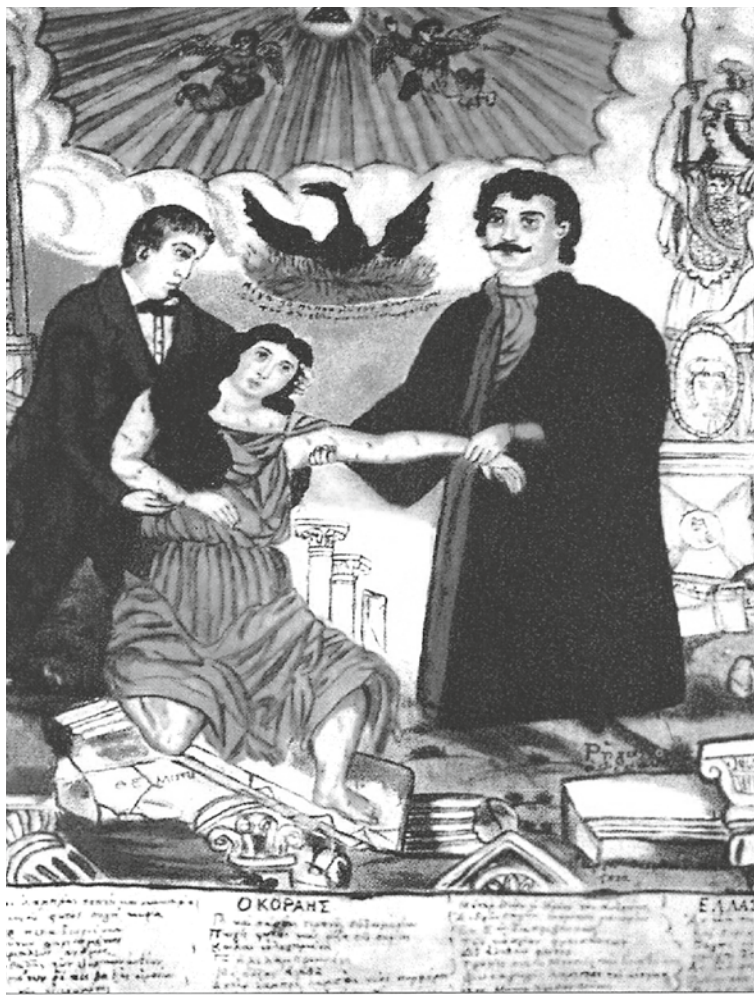

Η σελίδα τίτλου του βιβλίου «Σχολεῖον των ντελικάτων εραστών»
του Ρήγα, Βιέννη 1790.

*Η σελίδα τίτλου του τετάρτου τόμου «Νέος Ανάχαρσις» του οποίου
επί πλέον επιμελήθηκε την έκδοση, Βιέννη 1797.*

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

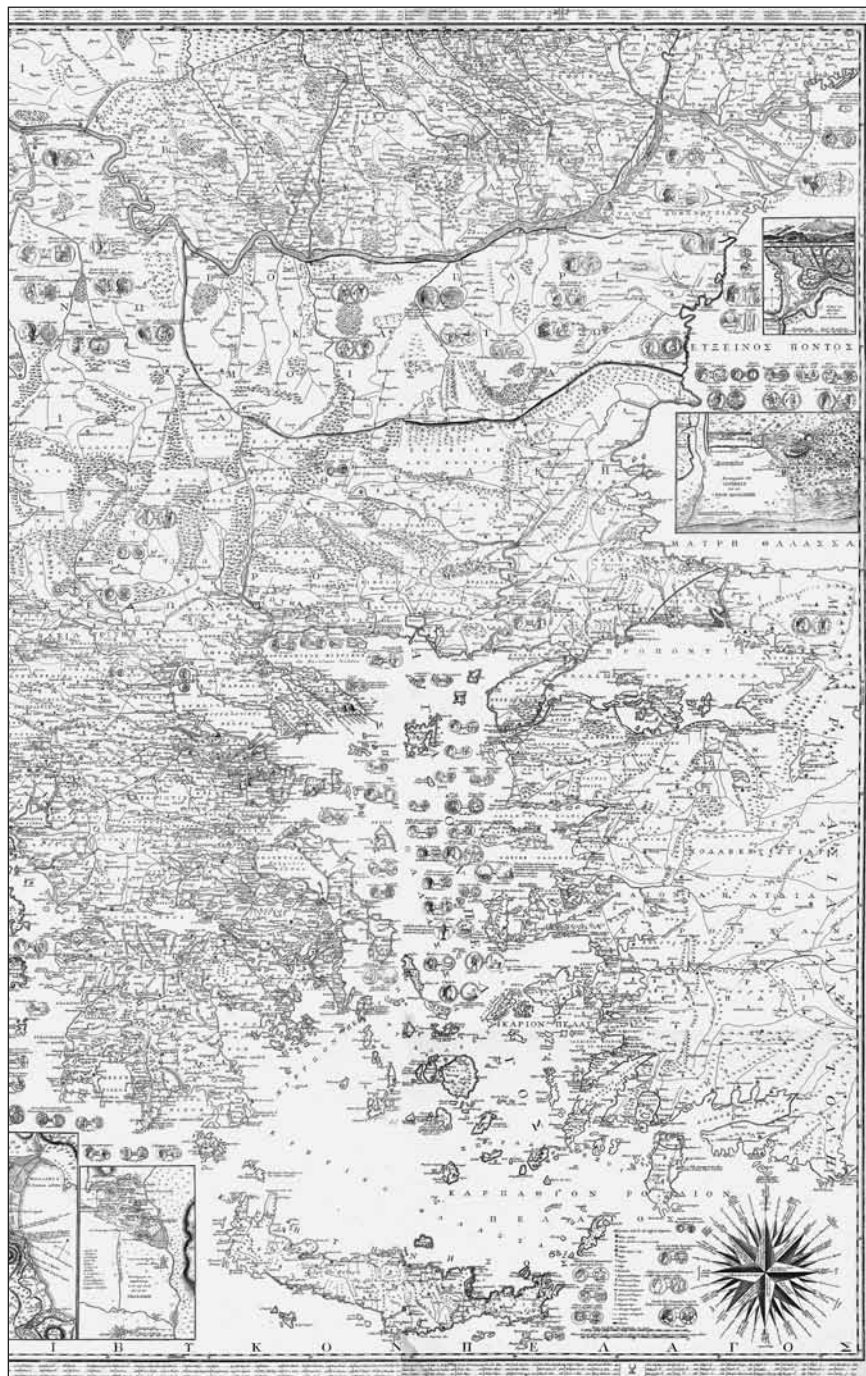
Πίνακας του Θεόφιλου, που αντιγράφει μια δημοφιλή εικόνα του 19ου αιώνα με τον Κοραή και τον Ρήγα, οι οποίοι ανασηκώνουν την πληγισμένη από την σκλαβιά Ελλάδα από τα ερείπια της δόξας του παρελθόντος της. Χαρακτηριστική είναι η αγέρωχη στάση και το ευθυτενές βλέμμα του Ρήγα, που αποτυπώνονται από τον λαϊκό ζωγράφο.

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

Η δωδεκάφυλλη

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

«Χάρτα της Ελλάδος», Βιέννη 1797.

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

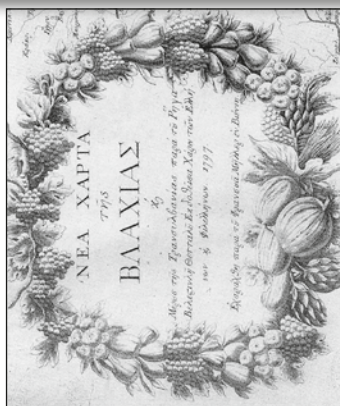
Ο τίτλος της «Χάρτας της Ελλάδος», τέταρτο φύλλο,
με την χαρακτηριστική παράσταση της πάλης του ροπαλοφόρου
Ηρακλή με την έφιππη Αμαζόνα.

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

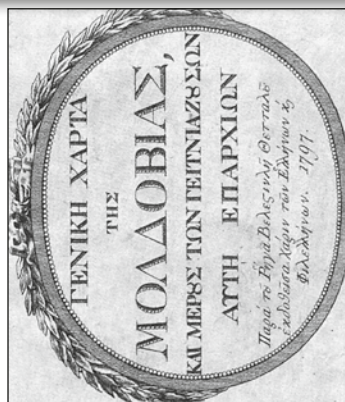

Η συμβολική παράσταση στο 1ο φύλλο της «Χάρτας» «Επιπεδο-
γραφία της Κωνσταντινουπόλεως» με το κοιμισμένο λιοντάρι, στα
πόδια του οποίου ο Ρήγας έθεσε το «ρόπαλο του Ηρακλέους», ενώ
στη ράχη του επικάθονται τα σύμβολα εξουσίας του Σουλτάνου.

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

Ο τίτλος της «Νέας Χάρτας της Βλαχίας», Βιέννη 1797,
και η παράσταση του Ηγεμόνα της με τους θυρεούς λοξά
τοποθετημένους και το ρόπαλο κάτω από αυτούς.

Ο τίτλος της «Γενικής Χάρτας της Μολδοβίας», Βιέννη 1797, και η παράσταση του Ηγεμόνα της με τον θυρεό λοξά τοποθετημένο και μισοσκεπασμένο και το «ρόπαλο του Ηρακλείου» κάτω από τον θυρεό.

Ο Ρακόβσκι και ο Ρήγας στα Πολιτισμικό-Ιστορικά Πρότυπα
της Αναγέννησης των Βαλκανίων

Σε μια εποχή, το 1797, που όλοι υμνούσαν τον Ναπολέοντα σαν ελευθερωτή των λαών, ο Ρήγας τύπωνε την εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, για να δώσει στους επαναστάτες πρότυπο μαχητικότητας και αποφασιστικότητας.

MAXIMES DE GUERRE

Relatives à la Guerre de Campagne,
& à celle des Sièges.

*Par M. le Comte de KEVENHÜLLER;
Feld-Maréchal-Général des Armées de
Sa Majesté I. R. & A.*

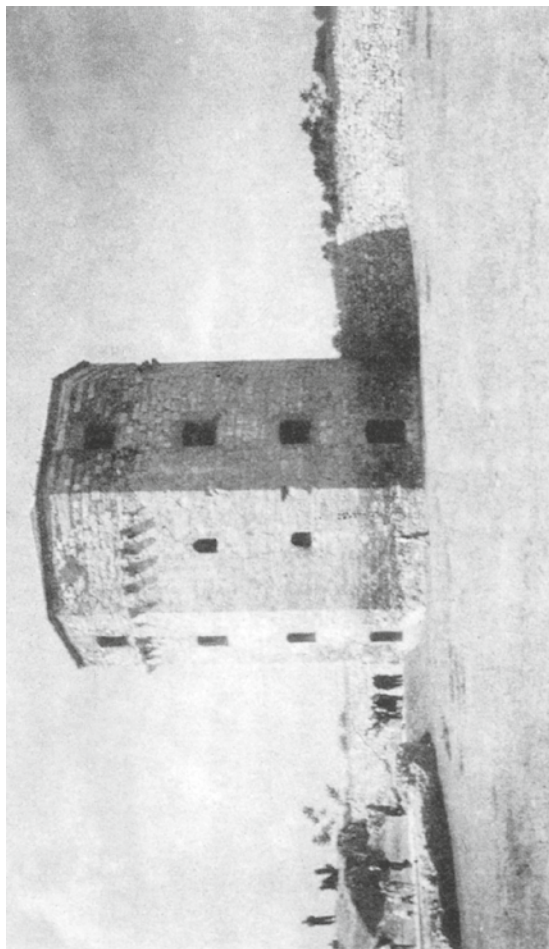
Traduites de l'Allemand par M. le Baron DE
SINCLAIRE, Colonel d'Infanterie au service
de France.

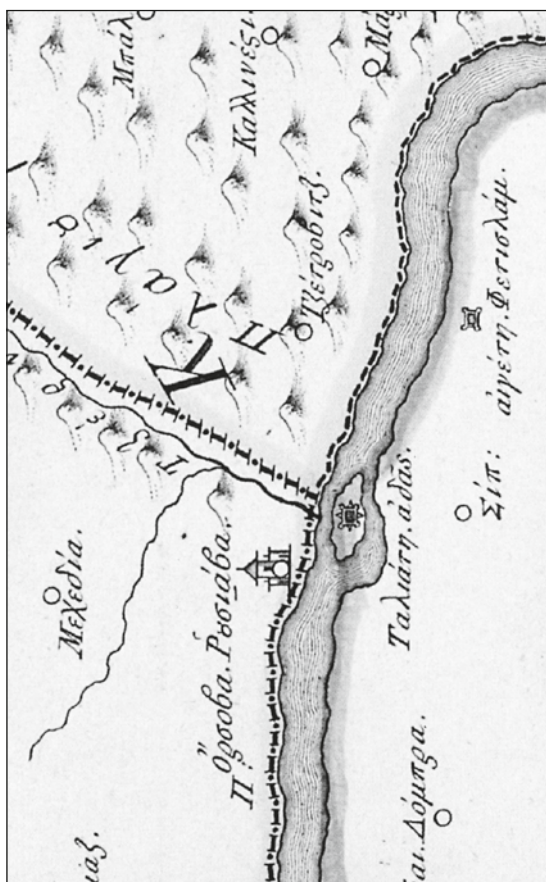
AUX DEUX-PONTS;
DE L'IMPRIMERIE DUCALE:
A PARIS,
Chez LACOMBE, Libraire, rue Christine.

M. DCC. LXXI.
Avec APPROBATION ET PERMISSION.

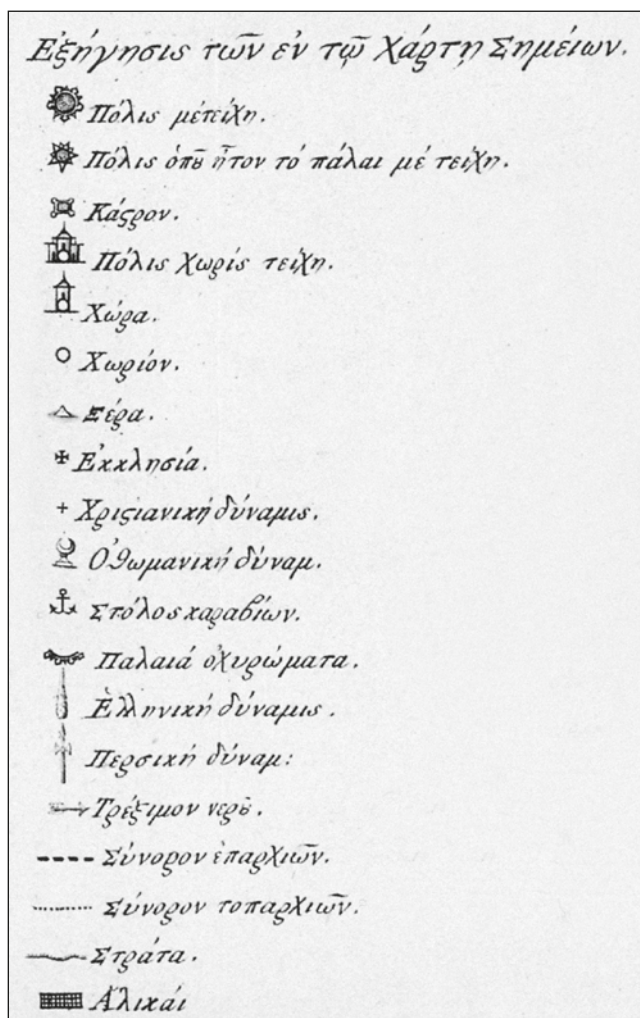
Ο τίτλος του βιβλίου της γαλλικής έκδοσης «Maximes de guerre», 1771, το οποίο ο Ρήγας μετέφρασε ως «Στρατιωτικόν Εγκόλπιον», (Βιέννη 1797) για να εκπαιδευτούν οι επαναστάτες στην πολεμική τέχνη, όπως και οι στρατιώτες του Σουλτάνου. Δείγμα και αυτό κοντά στα άλλα του επιτελικού σχεδιασμού του Ρήγα.

Ο Πύργος Νεμπούζα του Βελιγραδίου όπου ο Ρήγας μετά από έξι μήνες ανακρίσεις και βασανιστήρια τελικά με τους άλλους επτά Συντρόφους του στραγγαλίστηκε τον Ιούνιο του 1798.

Η ιδιαίτερη παχεία διακεκομμένη διαγράμμιση στα σύνορα του κράτους του με την Κάτω Ογγαρία, που όμως ο Ρήγας δεν την μνημονεύει στο Υπόμνημα στο 3 φύλλο της Χάρτας, ενώ αναφέρει την άλλη διακεκομμένη διαγράμμιση που χωρίζει τις Επαρχίες.

Το υπόμνημα της Χάρτας της Ελλάδος με τις διαφορετικές
διαγραμμίσεις των Επαρχιών και Τοπαρχιών στο οποίο όμως
δεν μνημονεύεται η ιδιαίτερη διαγράμμιση
των συνόρων του σχεδιαζόμενου κράτους του.

